

РАҲИМ
МУСУЛМОНҚУЛОВ

ФУРУҒИ ШЕЪРИ
ҶОНПАРВАР

РАҲИМ
МУСУЛМОНҚУЛОВ

ФУРҶИ ШЕЪРИ
ҶОНПАРВАР

Маҷмӯаи мақолаҳо

ДУШАНБЕ
НАШРИЁТИ «ИРФОН»

1984

ББК 83.3(0)9 + 83.3 тоҷик
8 тоҷик 1 + 8 тоҷик 2
М 86

Мусулмонкулов, Раҳим.

М 86 Фурӯғи шеърӣ ҷонпарвар: Маҷмӯаи мақола-
ҳо.—Душанбе: Ирфон, 1984.

224 с.

Дар «Фурӯғи шеърӣ ҷонпарвар» бештар масъалаҳои назариявии адабиёт — ҳамчун тарзи тасвир, таносуби ҳаёти иҷтимоӣ ва каломӣ бадеӣ, мавқеи тасвирҳои шоирона дар инъикоси ҳақиқати зиндагӣ ва амсоли инҳо мавриди назар қарор гирифтаанд. Муаллиф, ҳамчунин, кӯшидааст, ки асрори сухани Рӯдакӣ, Ҳофиз, Айнӣ, Лоҳутӣ, Тур-сунзода барин устодони сухан, қушода шавад.

Китоб тӯҳфаи хубест барои шеършиносон ва адабиётдӯстон.

Мусульманкулов, Раҳим.

Блеск пленительной поэзии.

М $\frac{70202-154}{М 501(13)-84}$ 182—84

ББК 83.3(0)9 + 83.3 тоҷик
8 тоҷик 1 + 8 тоҷик 2

© Нашриёти «Ирфон», 1984.

Ба ҷои муқаддима

1258 сол аз ин пеш, яъне соли 725-ум сарлашқари араб Асад ибни Абдулло ҳангоми истило ба муқобилати хеле шадиди хатлонӣ дучор омада, мағлуб шуд ва шармандавор қафо гурехт. Аз ин мардонагии мардуми Хатлон (Кӯлоби ҳозира) ҳамаи сокинони Тахористону Сугд ва кишварҳои дигар ба вачд омада шеър сурудҳо эҷод кардаанд. Аз ҷумла, мардуми Балх порчаи зеринро гуфтааст:

Аз Хутталон омадия!
Ба ру табоҳ омадия!
Овора боз омадия!
Хашангу зор омадия!

Ин порчаи шеърро аз ҷумлаи аввалин шеърҳои меҳисобанд, ки ба забони дарӣ, ки онро **порсӣ, порсии дарӣ** мегуфтанд ва дертар тоҷикӣ номиданд, эҷод шудааст. Табиист, ки ин аввалин шеър нест, ба ин забон аз он пеш ҳам гуфтаанд, вале он аз ҷумлаи аввалинҳост, ки дар сарчашмаҳои адабию таърихшиносӣ сабт шудааст. Азбаски объекти тасвири ин шеър санаи дақиқ дорад, синни ҳуди ин шеърро ҳам муайян кардан мумкин аст: он 1258-сола шудааст. Ин шеърро, бегумон, ҳусни матлаи тамоми адабиёти ҳамин забон шумурдан мумкин аст.

Дар тӯли ҳамаи ин таърих, яъне 13 аср ба ҳамин забон шеър гуфтаанд, дар ҳеч асре, ҳеч соле танаффус нашудааст. Ба ин маънӣ, ақидаи донишмандоне, ки адабиёти тоҷику форсро **қадимтарин адабиёти зиндаи ҷаҳон** мешуморанд, тамоман бебаҳс аст. Аммо бояд таъкид кард, ки тамоми таърихи адабиёти тоҷик ҳамагӣ аз ҳамин 13 аср иборат намебошад. Аслан таърихи адабиёти тоҷик ба се марҳилаи бузург тақсим мешавад: давраи қадим, давраи асримиёнагӣ ва давраи советӣ. Аввалин ёдгории адабиёти хаттии тоҷик (ва умуман

халқҳои эронинажод) «Авесто» мебошад, ки тақрибан 2500 сол пеш аз ин навишта шудааст.

Ба забони тоҷикӣ (хоҳ «дарӣ» номему хоҳ «форсӣ»), агар бо истилоҳоти ҷуғрофӣ-территориявӣ ҳозира гуем, ҳам дар Тоҷикистону Ўзбекистон, ҳам дар Туркменистону Қирғизистон, ҳам дар Озарбойҷону Афғонистон, ҳам дар Эрону Ҳиндустон, ҳам дар Покистону Бангладеш, ҳам дар кишварҳои Нимҷазираи Араб ва ғайраи ҳоказо шеър бунёд гардидааст. Таълифоти Одам-ушшуаро Рӯдакӣ, ҳамосасаро Фирдавӣ, тараннумкунандаи мухаббат ва камолоти одамии Низомии Ганҷавӣ, муаллими ахлоқ Саъдӣ, лисон-ул-ғайб Ҳофиз ва чандин устодони санъати нафисаи адабӣ, ки бе осори онон тамаддуни умумиҷаҳонӣ камбағал мебуд, ба ҳамин забон сурат гирифтааст. Забоне, ки имрӯз барои сокинони Тоҷикистон ва Афғонистону Эрон муштарақ мебошад. Ба ин маънӣ, ин адабиёт яке аз адабиётҳои бойтарини олам ба шумор меравад.

Бузургони ҷаҳон, ҳамчун Энгелс ва Гегель, Гёте ва Белинский, Пушкин ва Лермонтов ва дигарон эҳтирому ихлос ба суҳанварони тоҷику форс доштаанд, аз осорашон файзҳо бардоштаанд.

Саволе ба миён меояд, ки ин шӯҳрати басазои умумиҷаҳонӣ ба адабиёти тоҷику форс чаро муяссар шудааст? Ҷавоб маълум аст: ин эътибори беназир ба шарофати ғояҳои олии умуминсонӣ — ҳамчун гуманизм, ватанпарварӣ, ахлоқи ҳамида, ғазилат ва ғ. фароҳам омадааст. Қавме дар рӯи замин нест ва марҳилае дар таърих воқеъ нахоҳад гашт, ки нисбат ба ғояҳои мазкур бетараф бошад аз онҳо манфиат набардорад.

Пояи баланди анъанаҳои адабиёти классикӣ буд, ки қасри адабиёти советии тоҷик низ ин андоза мӯҳташам омад.

Осори суҳанварони бузург дар баробари мазмуни олии ибратангез боз шакли бадеии ҳайратовар ҳам дорад. Дар мақолаҳои ин маҷмӯа бевосита ё бавосита суҳан дар атрофи ҳамин масъалаҳо хоҳад рафт.

Ф а с л и я к у м

Асоси як тасвири шоиронаи устод Рӯдакӣ*

Муайян намудани асоси образ, даръёфтани ҳақиқати ҳар як тасвири шоирона ва бекаму кост дарк кардани марому матлаби аслии шоир, бешубҳа, дорои қимати илмӣ таърихӣ ва аҳамияти калони тарбиявӣ мафкураравӣ мебошад. Қашфи ҳамазарафаи моҳияти асоси (заминаи) тасвири шоирона чун калиде хизмат хоҳад намуд, ки ба туфайли он олами дониш ва ҳаҳонбинӣ, дараҷаи маҳорат ва ҷигунагии завқӣ эстетикӣ суҳанвар хувайдо мегардад. Ин фикрро таҳлили як тасвири шоиронаи устод Рӯдакӣ исбот хоҳад намуд.

Қасидаи «Шикоят аз пирӣ», ки аз асарҳои ҳовидонаи устод Рӯдакӣ ҳисоб меёбад, бо ду байти зерин сар мешавад:

Маро бисуду фуру рехт ҳар ҷи дандон буд,
Набуд дандон, ло, бал ҷароғи тобон буд.
Сапеду симрада буду дурру марҷон буд,
Ситораи саҳарӣ буду қатраборон буд.

Дар ҳамаи нашрҳои осори устод Рӯдакӣ байти якум асосан дар шакли мазкур дучор меояд, аммо дар байти дуюм тағйирот ба назар мерасад, чунончи калимаи «симрада» дар «Осори Рӯдакӣ» (Сталинобод, 1958, с. 19), «Осори манзум» (Москва, 1964, с. 26) ва ғайра дар сурати «симзада» ҷоп шудааст; Саид Нафисӣ («Аҳвол ва ашъори Абӯабдулло Ҷаъфар бинни Муҳаммади Рӯдакии Самарқандӣ», ҷилди III.—Тоҳрон, 1939, с. 977), У. Қаримов ва С. Саъдиев (Рӯдакӣ, Шеърҳо.—Душанбе: «Ирфон», 1974, с. 55) ва баъзе дигарон аз таркиби «симрада буду дур» пайвандаки пайҳами «-у»-ро партофтаанд. Имлои «қатраборон» дар ҳамаи шаклдида нашуд — онро Х. Мирзозода («Абӯабдулло Рӯдакӣ —

* Аз муаллими мӯхтарам, аъзо-корреспонденти Академияи илмҳои РСС Тоҷикистон Соҳиб Табаров, ки ба ин масъала диққати мусаннифро лутфан ҷалб намудаанд, самимона миннатдорам.

асосгузори адабиёти классикии тоҷик», Сталинобод, 1958, с. 23), Ш. Хусейнзода (Адабиёти тоҷик, барои синфи VIII.— Душанбе: «Ирфон», 1974, с. 59) ва чанде дигарон **«қатри борон»** навиштаанд; аз рӯи шаходати Саид Нафисӣ ифодаи мазкур дар китобҳои «Маҷмаъ-ус-саноъ», «Маҷолис-ул-ушшук», «Ал-тӯхфат» низ дар ҳамин сурат сабт ёфта будааст. Ин ифода дар як қисми нашрияхо, чунончи дар нашрияхои 1958 ва 1974-и осори шоир ва ғайра дар шакли **«қатра борон»** ба назар мерасад. Устод Айнӣ таъбири номбаршударо дар ҳар ду шакл овардааст, яъне агар дар «Намунаи адабиёти тоҷик» (Москва, 1926, с. 11) **«қатра борон»** навишта бошад, дар «Устод Рӯдакӣ» (Сталинобод, 1940, с. 80) **«қатри борон»** зикр кардааст. Аммо, ҳамон навъе ки маълум хоҳад гашт, имлои саҳеҳи ифодаи мазкур бояд **«қатра-борон»** бошад.

Он муҳаққиқоне, ки хангоми таҳлили «Шикоят аз пири» ба байтҳои боло низ дахл намудаанд, «қатраборон»-ро чун «қатраи борон» фаҳмидаанд ва маънидод кардаанд. Масалан, проф. Ш. Хусейнзода навиштааст: «Рӯдакӣ... давраи пири ва бечорагии худро тасвир мекунад, дар ёди овони ҷавонӣ ташбехҳои бисёр сода, вале хеле зебо ба қор мебарад; чунон ки мебинем, дандонҳои ҷавониро ба «ҷароғи тобон», «ситораи сахарӣ», «қатраи борон» монанд мекунад». Донишманди сабки назми асри X, доктори илмҳои филологӣ Муҳаммаднурӣ Усмонов низ ифодаи мазкурро **қатраи борон** донистааст ва тафсир кардааст.

Ҳамаи тарҷумонҳои шеърӣ мазкури устод Рӯдакӣ низ **«қатраборон»**-ро чун **қатраи борон** тарҷума кардаанд. Чунончи, мутарҷими рус В. В. Левик байтҳои болоро ба тарзи зайл гардондааст:

Все выпали мои зубы,
все искрошились они.
Нет, это были не зубы,
а светочи в прежние дни.
Как серебро, как жемчуг,
они сверкали тогда,
Как перлы дождя, как светлая
утренняя звезда.

Дар тарҷумаи дигарӣ шоиронаи қасида, аз ҷумла ду байти боло ба забони русӣ ин тариқа оварда шудааст:

Все зубы выпали мои, и понял я впервые,
Что были прежде у меня светильники живые.

То были слитки серебра, и перлы и кораллы,
То были звезды на заре и капли дождевые

Бояд гуфт, ки ҳар ду тарҷума ҳам, аз як тараф, дар
фасоҳату балоғат хеле сушт бошад, аз тарафи дигар,
мазмунан ба аслашон баробар набуда, балки дуранд.
Дар тарҷумани дуум таъбири «бори аввал фаҳмидам»
барин баъзе чизҳо илова шудааст, ки матн барои чунин
фаҳмиш замина надорад.

Тарҷумани илмни байтҳои мазкур, ки Муҳаммаднурӣ
Усмонов ба амал баровардааст, ба истиснои таъбири
охирин («капли дождя») пурра мутобиқи асли матн
мебошад, чунончи:

Искрошились и выпали у меня все зубы,
Были это не зубы, а озаряющие светочи.
(Это) был белый серебряный ряд, жемчуга и кораллы,
(Это) были утренние звезды и капли дождя.

Ба ин тарик, ифодаи охиринаи байти дуум аз тара-
фи ҳама ҳамчун **қатраи борон** фаҳмида шудааст. Ам-
мо, ҳамоно навъе ки хоҳем дид, чунин фаҳмиш чи аз нуқ-
таи назари мундариҷаи образ ва чи аз лиҳози шакли
он бо асли ҳақиқат пурра мутобиқат намекунад.

1. Аз хусуси мундариҷа мулоҳизаҳои зерин қобили
таваҷҷӯҳ буда метавонанд.

1. Дандон дар ранг ба қатраи борон шабех буда на-
метавонад, зеро борон хиратоб мебошад, аммо дандон
сафеди равшан аст; он медурахшад. 2. Дандон ҷисми
бағоят сахт аст, лекин қатра акси он — моеъ мебошад.
3. Дандон бобакост, ҳатто ҷанд ҳазор сол боқӣ мемо-
над, вале қатра лаҳзае беш умр надорад — дар сонияе
тағйир меёбад, сифатан нобуд мешавад. 4. Дандон дар
масъалаи шаклу сурат низ ба қатраи борон пурра мо-
нанд намебошад. 5. Шакли қатраи борон дар назари ом-
ма нисбат ба дандон мавҳум аст, ҷараёни бориши борон
дуруст имкон намедихад, ки кас ба ҷашмони муқаррарӣ
шаклу сурати қатраҳои онро равшан мушоҳида кунад.
Гумон аст, ки шоири бузург (дар бузургии Рӯдакӣ ал-
ҳол касе шак наовардааст) ҷизи маълум ва ҳаётан за-
рурро ба ҷизи хира, камқимат, бебаҳо ва шаклан мав-
ҳум монанд карда бошад.

Дар сурати ба эътибор гирифтани **қатраи борон** та-
носуби байни тасвирҳои шоиронаи байт як андоза ха-
лалдор мешавад, яъне ривочи нисбии силсилаи образ-
ҳо қатъ мегардад. Шоир дандонро ба чизҳои ташбеҳ

мекунад, ки он чизҳо дар сифату қимат ва моҳияти зотӣ бо ҳамдигар яксону баробар набуда, балки фарқдоранд; образҳо тадриҷан дигар мешаванд, тақомул меёбанд; моҳияти ташбеҳкунанда торафт васеътару мукамалтар мегардад. Дандон аввалан «чароғи тобон» шумурда мешавад, ки чизи маълуму машҳур ва ҳаётан зарур мебошад; пас ба нукра, ки идроки моҳияти он барон омма то дараҷаи чароғ намебошад, монанд карда мешавад. Ҳамин тариқа, шоир ташбеҳкунандаи «дур», «марҷон» ва «ситораи саҳарӣ»-ро аз рӯи низому тартиби муайян дар тавсифи дандон истифода бурдааст. Душвор аст, ки шоири бузург баъд аз зикри «ситораи саҳарӣ», ки дар сифат аълотарин дараҷаи ифодакунандаи сафедии дандон аст, монандкунандаи нокис ва мавҳуми «**қатраи борон**»-ро оварда бошад.

II. Бойси шубҳаи ифодаи мазкур аз хусуси шакл, дар назари мо, инҳоянд:

1. Вазни қасидаи «Шикоят аз пирӣ» ҳазачи мусаммани махбунӣ мактӯи мусаббағ¹ (мафоилун файлотун мафоилун фаълон) мебошад², ки схемаи он чунин аст:

V—V—/VV— —/V—V—/— ~

Аммо мисраи дуҷуми байти сонии қасида (дар сураати хондани «қатраи борон») ба вазни умумӣ мутобикат намекунад, чунинчи:

Са-пе-ду си-м-ра-да бу-ду дур-ру мар-ҷон буд,
Си-то-ра-и са-ҳа-рӣ бу-ду қат-ра-и бо-рон буд.

Яъне:

V—V—/VV— —/V—V—/— ~
V—V—/VV— —/V—V—/— — ~

Бинобар татлим, яъне дар вазн нағунҷидани «**қатраи борон**» ҳамаи котибон, ноширон ва мунаққидон он-

¹ Нигардед: И. С. Брагинский, Текстологические примечания. Дар китоби «Рудаки, Стихи».—М.: Наука, 1964, с. 448. Аммо шояд саҳв шуда бошад, ки ин ҷо схемаи тактеи сеюм ба ҷои V—V— чунин нишон дода шудааст: V—V.

² Бояд гуфт, ки Баҳром Сирус дар мақолаи «Вазни осори боқимондаи Рӯдакӣ» (ниг.: «Рӯдакӣ ва замони ӯ».—Сталинобод, 1958, с. 132—141) вазни 107 шеърӣ шоирро муайян карда, рӯйхати онро дарҷ намудааст, аммо дар ин қатор «Шикоят аз пирӣ» дида намешавад. Дар охири мақола намунаи 12 шеърӣ дигар илова гардидааст, ки муайян кардани вазни онҳо ба Баҳром Сирус муяссар нашудааст. Қасидаи мазкур дар ин рӯйхат низ дучор намеояд.

ро дар ду шакл — «қатри борон» ва «қатра борон» сабт намудаанд, то вазн дуруст бошад.

2. Ибораи «**қатра борон**» маъмул нест, калимаи «қатра» ҳатман бандаки изофӣ талаб мекунад. Таркиби «**қатри борон**» низ мутобиқи табиати забони тоҷикӣ намебошад, зеро ҳарфи «а» ба сабаби унсури решаи калима буданаш ихтисорнопазир аст, масалан, ба ҷои «лолаи сурх» — «лоли сурх», «хонаи баланд» — «хони баланд», «бунафшаи зебо» — «бунафши зебо», «пиёлаи чинӣ» — «пиёли чинӣ», «тангаи тилло» — «танги тилло»... наменависанд.

Ба ин тарик, «**қатраи борон**» фаҳмидани асоси тасвири мазкури шоирона чи мазмунан ва чи шаклан расову мукамал намебошад, бинобар ин, маҳол аст, ки устод Рӯдакӣ **қатраи боронро** пиндошта, дар заминаи он образи шеърӣ сохта бошад.

Ба фикри мо, асоси образи ишорашударо на **қатраи борон**, балки гиёҳи маълуми воқеӣ-табиӣе ташкил медиҳад, ки онро **қатраборон** мегӯянд. Номи латинии ин гиёҳ *Oenothera pulchella* буда, ба русӣ онро эспарцет красивый меноманд (ниг. Флора СССР, т. 13, М.—Л., 1948, с. 328—329). Навъҳои гуногуни ин гиёҳи серғизо дар бисёр мавзёҳои минтақаи Помиру Олой (аз ҷумла, дар водии Зарафшон, Хисор, вилояти Кӯлоб) мерӯяд. Ин растании зеборо ҳоло ҳам аксари мардум «қатраборон» мегӯянд.

Бинобар алафи серғизо будан ва дар хоҷагии қишлоқ аҳамияти калон доштани қатраборон ҳанӯз соли 1937 омӯхта шуда ва дар ҷилди панҷуми асари «Флора Тоҷикистани» (с. 583—584) ба таърифи расида буд (ҷилдҳои 1—4 ин асар баъд ҷоп шуданд). Қатраборонро дар атрофи Душанбе низ пайдо кардаанд — ниг.: Определитель растений окрестности города Сталинабада. — Сталинабад, 1955, с. 171.

Қатраборон — алафи яқсола буда, баҳорон месабад, моҳҳои май — июн гул карда, (гулҳои сафед ва гулобию бунафш дорад) июль — август мепазад. Ин рустанӣ 25—60 см ва аз ин ҳам бештар қад дошта, шохаҳо паҳн мекунад. Ҳар як шохаи қатраборон ба чандин шохаҷа тақсим мешавад, ки он шохаҷаҳо мисли силсила аз шаддаи донаҳо иборатанд. Ана ҳамин донаҳо, аз як тараф, ба қатраҳои овезони борон, аз тарафи дигар, ба дандон бағоят монандӣ доранд ва шаддаи донаҳо ба раддаи дандон менамояд. Инчунин, ҳар як донаи қатра-

борон як қатор дандонаҳои хурд-хурде дорад, ки дар сурат низ ҳар як дона ба раддаи дандон ва дандонаҳои он ба дандонҳо монандие пайдо мекунад.

Аз ин ҷост, ки қатраборон дар масъалаи шаклу сурат ташбеҳкунандаи барчааст ва дақиқу конкрети дандон ҳисоб ёфта метавонад. Бинобар ин, метавон ҳаҷми таҳмин кард, ки устод Рӯдакӣ дар асоси яке аз образҳои шеърӣ худ гиёҳи пурманфиат ва нафису назаббароро гузошта, ба тавассути он силсилаи образҳои дандонро пурра ва тамома кардааст.

Зимнан, равиши торафт вусъатёбандаи силсилаи образҳои ду байти аввали қасида шоистаи диққати маҳсулест, зеро дар сурати ба эътибор гирифтани қатраборон силсилаи мураттабу мавзун ва мутаносиби «чароғи тобон»—«симрада»—«дур»—«марҷон»—«ситораи сахарӣ»—«қатраборон» фароҳам меояд; силсила бо зикри ашъёи маълуми конкрет ва ҳаётан зарур («чароғ») оғоз ёфта, боз бо мафҳуми дигари реалӣ ва ҳаётан муҳим («қатраборон») ба охир мерасад. Қатраборон, ки гиёҳи рӯи замин мебошад, бо ситораи сахарӣ, ки дар авҷи осмон ҷойгир аст, ба эътибори дурии масофа таносуби тазоддӣ пайдо менамояд ва ба ин васила тобиши маънавии матлаб пуқувваттар шуда, таъсири ҳиссиву ақлии образ афзунтар мегардад. Дар ин ҳолат таносуби устувори образҳо барқарор шуда, тимсоли барчаастаи мантиқи матини бадеии шоири бузург ҳисоб хоҳад гашт.

Дар қатраборон дидани асоси заминаи тасвири шоирона дорон якҷанд аҳамият мебошад, ҷунунчи, аз як тараф, маҳорати беназир ва камолоти баландпояи Рӯдакӣ ҷилватар шавад, аз тарафи дигар, ин ҳолат исботи дигарбораи он аст, ки шоир на танҳо донишманди беҳамтои таърих ва тамаддун будааст, балки олами набототро низ хеле хуб медонистааст, ҳаёти моддии воқеиро мабдаи беинтиҳои дониш меҳисобидааст. Инчунин, ин масъала имконият медиҳад бори дигар ба ҳулосае оем, ки устод Рӯдакӣ модарзод нобино набудааст, зеро шахси нобино қатраборону дандонаҳои онро, шабоҳати миёни гиёҳ ва дандонро ба ин нозуки ҳаргиз дарёфта наметавонад.

1975.

Радифи як шоҳасар

1

Донишмандоне чун устод Айний, Саид Нафисӣ, Е. Э. Бертельс, А. М. Мирзоев, Х. М. Мирзозода, И. С. Брагинский, А. М. Баҳоваддинов, А. Т. Тохирчонов, К. С. Айний ва дигарон дар бораи «Шикоят аз пирӣ» чи зимнан ва чи бевосита таваққуф карда, дар ошкор намудани арзиши ғоявию мундариҷавӣ ва бадеиву эстетикӣ он ба андозае хизмат кардаанд. Бесабаб нест, ки оид ба қасидаи мазкур дар чор соли охир се мақолаи ҷудогона низ таълиф шудааст, ки ба қалами Абдунабӣ Сатторов¹ ва нигорандаи ин сатрҳо² тааллуқ доранд.

Дар «Асоси як тасвири шоирона» суҳан дар бораи образи охирини ин байти қасида мерафт:

Сапеду симрада буду дурру марҷон буд,
Ситораи сахари буду қатраборон буд.

Муаллифи мақола дар заминаи мушоҳидаи ҳаёт, ки деҳқонони тоҷик навъе гиёҳро қатраборон меғӯянд (номи русияш **эспарцет красивый**, латинияш *Opobranchis pulchella*) ва таҳлили қасидаи номбурда ба тахмине меояд, ки шоир дандонҳои худро на ба қатраи борон, чунон ки баъзе олимони гумон мекунанд, балки ба шаддаи мавзуну назаррабои донаҳои қатраборон монанд кардааст.

Дӯсти суҳаншиносам Абдунабӣ Сатторов дар ҳошияи мақолаи «Шеърӣ Рӯдакӣ ва муаммон таҳлили қаломи манзум», ки шакли мукаммали мақолаи яқуми ўст, таҳмини болоро ин тариқа рад кардааст: «Р. Мусулмонкулов агарчи ба тафсири маҳз ташбеҳи мазкур мақолаи ҷудогонае ҷоп намудааст, онро барғалат ҳамчун гиёҳ маънидод мекунад». Азбаски рафиқ А. Сатторов эътирози бедалел овардааст, дар ин масъала бо ў баҳс кардан муҳол аст. Ҳамчунин, А. Сатторов дар дунболии ҳошия аз нодуруст муайян кардани вазни қасида ёдовар шудааст, ки аз ҷиҳате дуруст аст, зеро дар мақолаи «Асоси як тасвири шоирона» дар масъалаи вазн ба

¹ А. Сатторов. Тазоди зиндагӣ дар таносуби шеър.—Маориф ва маданият, 3 февралӣ 1977. Шеърӣ Рӯдакӣ ва муаммон таҳлили қаломи манзум.—Садои Шарк, 1979, № 9.

² Р. Мусулмонкулов. Асоси як тасвири шоирона.—Садои Шарк, 1975, № 9.

ҷои муҷтасси мусаммани маҳбуни мактӯи мусаббағ сах-
ван ҳазаҷи мусаммани маҳбуни мактӯи мусаббағ рафта-
аст, ки муаллиф худро маъзур медонад. Дар асл сухан
аз иборати қатраи борон мерафт, ки он дар ҳамин шакл
бо вазни умумии «Шикоят аз пирӣ» мувофиқат наме-
кунад, вале агар он ифода қатраборон хонда шавад,
ҳам вазну ҳам маънӣ дуруст хоҳад шуд. Шакли дигари
маъмули ифодаи мазкур — қатри борон — ҳарчанд бо
вазни қасида созгор меояд, аз лиҳози забон носоҳеҳ
менамояд ва ин навъ носоҳеҳӣ аз иқтидори қалами ус-
тод Рӯдакӣ шубҳанок аст. Мутаассифона, рафиқ А. Са-
тторов оид ба ин масъала низ фикри худро баён накар-
дааст. Бояд илова кард, ки дар баъзе нашрияҳои солҳои
оҳир, чунончи «Адабиёти тоҷик»-и Ш. Хусейнзода ва ма-
қолаи дуҷуми А. Сатторов ифодаи номбурда дар шакли
як калима — ҳамчун қатраборон ҷой шудааст.

Аз ин баҳсҳо равшан мегардад, ки ҳарчанд қасидан
«Шикоят аз пирӣ»-ро бисёр қасон омӯхтаанд, ҳанӯз
ҳам ҷиҳатҳои торик дар он мавҷуд будааст. Инак, яке
аз он масъалаҳои ҳалталаб — радифи асарро хоҳем
дид.

2

«Радиф» зоҳиран ошкор буда, норавшание надорад.
«Радиф,— навишта шудааст дар «Фарҳанги истилоҳоти
адабиётшиносӣ», — як ё ду лафзе, ки дар охири мис-
раъҳо ё байтҳо пас аз қофия ҳамеша такрор шуда ме-
ояд». Дар ин таъриф ҳарчанд ҳудуди радиф ҳамагӣ
иборат аз ду калима доништа шудааст, се хусусияти ра-
диф: дар охири мисраву байт, баъди қофия ҷойгир шудан
ва ҳамеша (табиист, ки дар шеърӣ яққофияву як-
радифа) такрор ёфтани он баён гардидааст. Дар таъ-
рифи Ю. Бобоев — «радиф дар шеър калима ё лафзери
гӯянд, ки дар охири мисраъҳо ё байтҳо пас аз қофия
айнан такрор шуда меояд¹ — ду дигаргунӣ ба назар ме-
расад: 1) ба ҷои «як ё ду лафз» сахван «калима ё лаф-
зе» оварда шудааст, ки ҳарду як маънӣ дорад; 2) кали-
маи «ҳамеша» ба «айнан» бадал ёфтааст, аммо ба шакл
ё мазмун дахл доштани ин «айнан» равшан карда на-
шудааст. Сухан дар сари он аст, ки чи аз гуфтаи ада-
биётшиносони гузашта чун Шамси Қайс, Насириддини

¹ Ю. Бобоев. Мукаддимаи адабиётшиносӣ. — Душанбе: Ирфон, 1974, с. 134.

Тӯсӣ, Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ ва дигарон, чи аз осори адибони бузург маълум аст, ки радиф аз ҷиҳати мазмун айнан такрор нашуда, дар мавқеи худ метавонад тобиши нав пайдо кунад. Аммо Ю. Бобоев дар давоми тавзеҳи худ як ҳақиқати таърихиро дуруст ишора кардааст, ки «радиф махсуси шеърӣ форсу тоҷик» мебошад. Хоча Насириддини Тӯсӣ ин маъниро чунин таъкид карда буд: «Ва радиф дар асл хос буда ба забони порсӣ ва муттааххирони шуарои араб аз порсигӯён фаро гирифтаанд ва ба қор медоранд»¹.

Профессор Ш. Ҳусейнзода ба масъалаи мавқеи радиф дар мундариҷаи ғоявӣ ва структураи шеър дахл карда навиштааст: «Радиф дар шеърӣ тоҷикӣ хеле маъмул буд, барои танзим ва мураттаб намудани шеър хидмат карда, маънӣ ва мафҳуми ҳар байтро ҷамъбаст менамояд. Албатта, ҳар як калимаи бемаънӣ ва бемавқеи такроршуда радиф нахоҳад шуд. Радиф, чунон ки гуфта шуд, давоми мантиқии байт ё мисраъ мебошад»². Адабиётшинос М. Ҳамроев масъалаи то охири шеър нигоҳ доштани радифро чунин таъкид кардааст: «Радифи дар байти якум овардашуда бе ҳеҷ гуна таъбирот ҳатман бояд то охири шеър расонда шавад. Дар назми классикӣ даст кашидан аз радиф дар зимни шеър ва ё таъдили он бо калимаи дигар, ҳарчанд он ҳамқофия ҳам бошад, қатъиян раво нест»³.

Ба ин тариқ, мувофиқи афкори адабиётшиносон, радиф як ва ё ду калима буда, баъди қофия ҳамеша, то охири шеър такрор меёфтааст.

3

Ш. Ҳусейнзода онд ба роли баланди радифи қасидаи «Шикоят аз пири» навиштааст, ки «дар охири ҳар як байт калимаи «буд» такрор шуда, ҳар яки он аз зиндагии гузаштаи шоир як ҳол, як мақомеро таъкид менамоянд»⁴. А. Сатторов дар мақолаи номбурда ба қасидаи устод Рӯдакӣ бештар аз дидгоҳи сохти композиционӣ наздик шуда, онро ба панҷ қисм, қисми сеюмро, дар нав-

¹ Хоча Насириддини Тӯсӣ. Меъёр-ул-ашъор.— Техрон, 1925, с. 201.

² Ш. Ҳусейнзода. Адабиёти тоҷик.— Душанбе: Маориф, 1979, с. 67.

³ Словарь литературоведческих терминов.— М.: Просвещение, 1974, с. 319.

⁴ Ш. Ҳусейнзода. Адабиёти тоҷик, с. 67.

бати худ, боз ба ҷаҳор фасл («Сурат», «Кайфият», «Қудрат» ва «Сират») ҷудо кардааст. Баъзе ақидаҳои муаллиф баҳсталабанд. Чунончи, сюжет доштани қасидаи «Шикоят аз пирӣ». Дар назари мо, ин асар саропо лирикӣ, вале эҳсосоти азиму ҳаяҷони пурзӯри қалби қаҳрамони лирикӣ, ки заминаи онҳо воқеаи томи муассиру реалӣ — ҳаёти ҳуди Рӯдакӣ, ба шеър шукӯхе додааст ва ин хусусиятро падидаҳои сюжет пиндоштаанд. Ё худ, муаллифи мақола навиштааст: «Рӯдакӣ чунон саргарми баёни дилбастагӣҳояш ба дандон аст, ки қондаву қонуни маъмули қасидасароии даврро фаромӯш намуда, ҷор мисраи аввалро паи ҳам қофия мебандад ва мисраи панҷумро, ки ифодаи эътирофи ҳақиқати барояш талх мебошад, бар хилофи поэтикаи маъмули назми классикӣ аз мисраву байтҳои баъдинаи қасида ҷудо менамояд»¹. Азбаски муҳокимаи ин масъала моро аз асли мақсад дур мебарад, ин ҷо танҳо қайд мекунем, ки тақрири бамавриди қофияи матлаъ дар байтҳои пасинаи шеър на айб, балки санъати шеърӣ дар шумор меравад ва **радди қофияаш** (радди матлаъ низ) меғунд.

Роҷеъ ба моҳияти қофияву радифи қасидаи устод Рӯдакӣ А. Сатторов ба чунин хулоса омадааст: «Аз таркиби якҷояи қофияю радиф ва тақрири ин таркиб дар аввалу охир ва миёнаи мисраву байтҳои қасида садди зангулаи гузаштани қорвони зиндагӣ, қофилаи умру ҷаҳони гирдгардон ва овози ҳасратомезу аламангези шоири барҷоманда ба гӯш мерасад: Он буд, он буд, он буд...» (Ҳамон мақола, с. 102). Ба характикаи муҳаққиқ дар бораи «шоири барҷоманда» будани Рӯдакӣ ҳамроҳ шудан душвор аст, зеро «асову анбон», аз як тараф, рамзи гадоиву нодорӣ бошад, аз тарафи дигар — маъниҳои раҳпаймоӣ, дарбадаршавӣ, бо одамон ру ба ру омадан, ба халқ баргаштану ба ӯ такя кардано дорад.

Таваҷҷуҳи моро радифи охирибайти қасида, ки ноширону олимон мӯтабар дар шакли:

Кунун замона дигар гашту ман дигар гаштам,
Асо биёр, ки вақти асову анбон буд.

ба табъ расонидаанд ба худ мекашад. Дарёфтани маънии байт душворие надорад: акнун замона дигар гашту ман ҳам дигар гаштам, асову анбон биёр, ки вақти

¹ Шеърӣ Рӯдакӣ ва муаммои таҳлили қаломи манзум, с. 97.

асову анбон шуд. Хар касе бо андак андеша хоҳад даръёфт ки ин байт аз рӯи мазмуну мантики грамматике «шуд» тақозо мекунад, аммо шоир гӯе ба ҳукми анъанаи радифсозӣ «буд» овардааст. Оё бовар кардан мумкин аст, ки чунин «анъана» вучуд доштааст ва устод Рӯдакӣ ҳам ночор «вақти асову анбон буд» гуфта бошад? Барои равшан сохтани чунин савол ба осори назарии суханшиносони асримиёнагии тоҷику форс, ки мутаассифона, аз он кам огоҳем, рӯй овардан зарур аст.

Шамси Қайси Розӣ оид ба радиф навишта буд: «Радифи қофият калимае бошад мустақил, мунфасил аз қофият, ки баъд аз итмоми он дар лафз ояд, бар вачҳе ки шеърро дар вазну маънӣ бадон ҳочат бошад. Ва ба ҳамон маънӣ дар охири ҷумлаи абъёт мутақаррар шавад»¹. Ин муҳаққиқ, дуруст таъкид кардааст, ки «радиф аз ду калимаву се калима зиёдат афтад». Насридини Тӯсӣ дар «Меъёр-ул-ашъор» навиштааст: «Ва тақрори радиф вочиб (зарур) бувад, магар дар тарҷеҳҳо, ё он ҷо ки шоир ба тариқи бидъат (навоварӣ) **радиф бигардонад, ё тарк кунад** ва зикри иллату узр эрод кунад. Ва ҳар бидъат, ки мақбулу латиф бувад, навъе аз санъат бошад» (Меъёр-ул-ашъор, с. 204—205). Яъне дар шеъри якрадифа то охир нигоҳ доштани радиф ҳатмист. Вале агар эҳтиёҷ афтад, шоир метавонад радифро тарк кунад ва ё онро табдил диҳад, аммо дар ин сурат тарку тағйирро ҳамчун узр ишора бояд кард. Ҷолиби диққат аст, ки суханшиноси асримиёнагии мо тағйиру табдили моҳиронаро «навоварӣ» мешуморад ва ҳар навоварии баҳангому латифро **хунар** медонад.

Дар бораи радиф Камолиддин Ҳусайни Воизи Қошифӣ муфасссалтар таваққуф намуда, аҳамияти зиёд доштани он, гувоҳи маҳорату истеъдоди шоир будани вайро таъкид кардааст: «Ва радиф — калимае бошад, ё бештар, ки баъд аз қофия муқаррар гардад. Ва, алҳақ, шеъри мураддаф бисёр хушоянда аст. Ва латофати табъу ҳаддати зеҳни шоир ва ҷазолати таркибу матонати тақрири мутакаллим дар сухан бар бастанӣ радифи хуб зоҳир гардад»². Қошифӣ низ (чун шеърши-

¹ Шамси Қайси Розӣ. Ал-мӯъҷам фӣ маоири ашъор-ил-Аҷам.—Техрон, бо муқобила ва тасҳеҳи Мударрис Ризавӣ, с. 258.

² Камолиддин Ҳусайн Воизи Қошифӣ. Бадоеъ-ул-афкор фӣ саъоъ-ил-ашъор.—М.: Наука, 1977, с. 28.

носони муосир) радифро аз як ё ду калима иборат на-
медонад. У дар ин хусус боз гуфтааст: «Ва радиф ме-
тавонад бувад, ки калима бошад ё бештар. Ва бошад,
ки аз мисрае як калима қофия буваду боқӣ радиф». Муаллиф барои мисол ду байти ғазалро меорад, ки агар-
чи намунаи шеърӣ оӣ нест, аз типӣ ин қабил санъат
ба шумор меравад:

Биё, ки хонаи дил бе руҳи ту нур надорад,
Даро, ки хонаи дил бе руҳи ту нур надорад.
Зи хонаи дили ман нури руҳ дарег надорӣ,
Чаро ки хонаи дил бе руҳи ту нур надорад.

Ба пиндошти Кошифӣ низ дар саросари шеърӣ як-
қофияву якрадифа такрорӣ як радиф ҳатмист: «Ва так-
рорӣ радиф бар як насақ воҷиб бувад». Аммо ӯ чун ис-
тисно қайде мекунад, ки мазмунӣ он такрорӣ фикри
овардаи Насириддини Тӯсист: «Магар он ҷо, ки шоир
ба тариқи бидъат радиф бигардонад ва зикри узру ил-
лат эрод намояд. Ва ҳар бидъат, ки латифу мақбул бо-
шад, онро навъе аз санъат метавон гуфт».

Имкони табдили радифро Атоулло Маҳмуди Ҳусайн-
ӣ низ қайд кардааст. У дар рисолаи қофия оид ба ин
масъала мегӯяд: «Ва ҳар гоҳ, ки радиф мухталиф ша-
вад, айб аст, магар он ки ишорате бадон воқеъ шавад»¹.
Барои мисоли табдили радифи шеър дар китобҳои Ко-
шифӣ ва Атоулло порчае аз қасидаи Қамол Исмоили
Исфahонӣ оварда шудааст, ки радифи он «меомад» бу-
да, матлааш ин аст:

Сапедадам, ки насими баҳор меомад,
Нигоҳ кардаму дидам, ки ёр меомад.

Шоир дар зимни сухан радифро аз «меомад» ба «ме-
ояд» табдил дода, хонандаро аз ин тағйир чунин огоҳ
мекунад:

Зи баҳри ҳол зи мозӣ шудам ба мустақбал,
Ки бар аном чунин хушгӯвор меояд.
Зихӣ, расида ба ҷое, ки пешӣ дониши ту
Ҳама ниҳони сипеҳр ошкор меояд.

Хулоса, бино ба ақидаи суханшиносони пешин дар
шеърӣ якрадифа то охир нигоҳ доштани як радиф во-
ҷиб бошад ҳам, аз рӯи зарурат шоир ҳақ доштааст он-

¹ Бурҳониддин Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ. Рисолаи вофӣ дар
қавонди илми қавофӣ. Дастнависи № 2930 Индия-Оффис, вар. 286.

ро тағйир диҳад ва ҳатто аз он даст ҳам кашад. Аммо чунин рафтор ба шарте раво нест, ки шоир хонандаву шунавандаро аз тағйир пешакӣ биёғохонад.

Пас, оё метавон пиндошт, ки устод Рӯдакӣ низ аз ин имкон суд чуста ва дар мақтаи қасидаи дилошӯби худ радифро аз «буд» ба «шуд» табдил додааст? Бешубҳа. Оё дигаргунӣ вазние, ки дар байни қалимаҳои «буд» ва «шуд» мавҷуд аст, барои чунин хулоса монё намешавад? Не. Чунки «шуд» ҳарчанд дар асл як ҳичост (баръакси «буд», ки якуним ҳичо мебошад), дар охири мисраъ пурра эътибори худро тағйир диҳад. Бинобар ин, тафрикаи мазкур дар чунин маврид принципиалӣ нест ва амсоли ин ҳодисаро дар ҳар як шеър метавон дид.

Дар ин сурат, устод Рӯдакӣ шартӣ огохро чаро бачо наовардааст? Ин қубҳи шеър аст, ё ҳусни он? Ба фикри мо, ин ҳодиса боиси ҳусни шеър аст ва он на ба тасодуф, балки қасдан, бо хости шоир рӯй додааст ва ду сабаб дорад: якум, дар замони Рӯдакӣ назарияи радиф низ чун соҳаҳои дигари поэтика ҳанӯз пурраву қатъӣ муайяну мавзун нашуда ва хусусияти қонунии нормативиро дарбар накарда буд; дуум (ин ба ҳақиқат бештар наздик менамояд), суҳанвари бузург ба хотири боз ҳам пурзӯртар намудани таъсири эмоционалии шеър хонандаро аз тағйири радиф огоҳ нанамудааст. Шоир шунавандаю хонандаро аз замони пурлаззату бошавқати гузашта, ки он ҳама лаззату шавқат гузаштаанду гузаштани онҳо дар 33 байти ғавҳи шеър аз ҷумла бо ёрии «буд» 61 бор талқину таъкид ёфтааст, якбора, ғайриҷашмдошт, ҳамагӣ дар як байт ва бо як қалима (ва он ҳам қалимаи охирини тамоми шеър!) ба замони ҳозира меорад: асо биёр, ки вақти асову анбон шуд.

Дар натиҷа, қасидаи «Шикоят аз пирӣ»-ро аз нуқтаи назари хусусиятҳои мундариҷавию ғоявӣ, эмоционаливу композиционӣ, услубиву замонӣ ва ғайра на ба панҷу ҳашт, балки пеш аз ҳама ба ду қисм чудо кардан авлотар менамояд, зеро шоир даврони умри худро ба ду давраи мутақобила — гузаштаи гувории афсонавӣ ва ҳозираи талҳи реалӣ тақсим карда, тафовути моҳияти онҳоро ба воситаи тафриқаю имконияти услубиву композиционӣ низ таъкид намудааст. Ин ду давраи зиндагии шоир мутобиқи шароити таърихист ва ба ду давраи мутақобилаи давлати сомонӣ — давраи нисбатан осудагӣ, ки боиси ободиву пешравии нисбии мам-

лакати шуд ва давраи охири ин хонадон, ки кишвар ба заводи ноғузир рӯй овард, пурра рост меояд. Ҳамин маъниро низоми композиционии қасида низ рамзанифода менамояд.

Аз ин усул, яъне табдили радиф дар зарурати мундариҷавию ғоявӣ, устодони шеър дар давраҳои гуногун истифода бурдаанд. Барои намуна ғазали «Чӯпон»-и устод Турсунзода ро зикр кардан мумкин аст, ки шоир дар он мавзӯи «манзари зебо»-ро батафсил баён карда, дар охир номаълум ба мавзӯи муҳимми дигар — сулҳу осоиштагӣ мегузарад ва барои афзудани таъсири сухан радифро (бо табдили — боз — **ҳамагӣ як ҳарф!**) дигар мекунад:

Чӯпон ба сари кӯҳу чаридан рама дорад,
Аз санг ба ҳарсанг ҷаҳидан рама дорад.
Бӯи гули кӯҳию алафзори ҷарогоҳ
Дар панҷаи бодасту давидан рама дорад.
Чун абри сафеде, ки гирифтаст фазоро,
Чодар ба сари сабза кашидан рама дорад.
Сарчашма занад ҷӯш, аз он барра кунад нӯш,
Аз ҷӯи сафобахш паридан рама дорад.
Дар дасти шубон ҷӯб — хитобест ба душман,
Гургон ба ҳаросанду рамидан рама дорад.
Чӯпон нигарад бо назари меҳр ба поён,
Аз қуллан кӯҳсор ҳамидан рама дорад.
Ишқу ҳаваси дидани ин манзари зебо
Ман дораму ту дориву дидан ҳама дорад.

Ҳулоса, табдили радиф, аз як тараф, дар таърихи адабиёти тоҷик анъанани қадима дошта бошад, аз тарафи дигар, он боиси афзоиши таъсири матлаб ва омили ягонагии томмаи мундариҷаву шакли асар будааст.

1980.

Фурӯғи шеъри ҷонпарвар

Асрҳо инҷониб дар бораи Ҳофиз асарҳои зиёде таълиф шуда, осори гаронмояи ӯ аз тарафи шоирону нависандагон, олимону арбобони ҷамъиятии халқҳои гуногуни олам ба баҳои баланду босазо мушарраф гардидааст. Бузургии Ҳофиз ва истеъдоду маҳорати ӯро, салосату латофат, матбӯъу раванӣ, ҳуллас, «сахли мумтанеъ» будани ғазалиёти ин шоири нозукадору ҳамаи онҳое, ки ба қимати аслии шеъри асил сарфаҳм мераванд, эътироф намудаанд. Аммо, мутаассифона, чи дар Иттифоқи мо ва чи дар хориҷи он тадқиқоти пурраю

мукаммале доир ба ҳофизшиносӣ то кунун ба анҷом нарасидааст.

Ба гумони мо, кори муҳим дар ҳофизшиносӣ ду масъаларо дарбар мегирад:

1) муайян намудани мероси аслии Ҳофиз (яъне барқарор намудани матни илмӣ-танқидии девони ӯ);

2) муайян намудани қимати аслии осори Ҳофиз.

Ин ду масъала бо ҳамдигар зич марбут аст, зеро матни илмӣ-танқидии девони шоирро бидуни ошкор намудани маҳорати Ҳофиз ва услуби эҷодии ӯ барқарор кардан аз имкон берун аст ва дар навбати худ, моли аслии Ҳофизро нашинохта, асрори сухани ӯро кушодан душвор аст. Вале, бо вучуди ин, дар тасҳеҳи девони илмӣ шоир услуби эҷодии ӯ ҳамчун калиде хизмат карда метавонад.

Маълум аст, ки домани услуб васеъ мебошад, зеро ба он муносибати фардӣ-индивидуалии нависанда нисбат ба жанри адабӣ ва сохти композиционии он, забони адабӣ, санъатҳои бадеӣ, интиҳоби мавзӯ, гузориши масъала, ҳалли ғоя ва амсоли инҳо дохил мешаванд. Мо ин ҷо танҳо масъалаи муносибати Ҳофизро ба забон дар интиҳоб ва истеъмоли калима, ки ҷузъи муҳими услуби эҷодии шоир ҳисоб меёбад, иҷмолан аз назар хоҳем гузаронд.

Аз мутолиаи ғазалҳои Ҳофиз маълум мегардад, ки ӯ дар интиҳоб ва кор фармудани калимаву таъбирҳо диққати ниҳоят ҷиддӣ меодааст ва маҳаки асосии ӯ дар ин масъала мазмун ва моҳияти калимаву таъбирот, инчунин ҷиҳатҳои шаклии онҳо ба ҳисоб мерафтааст. Ба тарзи дигар гӯем, Ҳофиз мувофиқи мазмуну мақсад калимаву таъбиротро ҷустуҷӯ мекунад ва ин ҳангом таносуби маънавии алфози байтро як лаҳза ҳам аз мадди назар дур намегузорад, ки дар натиҷа, байтҳо дар дохили худ аз ҷиҳати таркиб хеле мустаҳкам ва мантиқан матин мешаванд.

Як нишонаи муҳими услубии ашъори Ҳоҷа Ҳофиз дар он аст, ки шоир муносибати қавии байни калима-хоро ҳамеша нигоҳ доштааст. Масалан, дар ин байт тамоми калимаҳо бо ҳамдигар муносибате (ё тазоддӣ ва ё ҳамчинсӣ) доранд:

Султону фикри лашкару савдои тоҷу ганҷ,
Дарвешу амин хотиру кунчи қаламдари.

Дар ин байт мафҳумҳо ба ду силсилаи мутазодди ҳамдигар, яъне «султон»—«фикри лашкар», «савдои

тоҷу ганҷ», аз як тараф, ва «дарвеш» — «амни хотир», «кунчи қаландарӣ», аз тарафи дигар, тақсим шудаанд, ки ҳар як мафҳум, дар навбати худ, бо мафҳуми параллелии худ муқобил мебошад. Ҷолиби диққат аст, ки шоир «султон» ва «дарвеш»-ро, ки сарсилсила мебошанд, муқобил гузошта, бартарии ҳеҷ яке аз онҳоро кушоду равшан намегуяд, вале ҳусни таваҷҷӯҳи самими ӯ нисбат ба дарвеш аз мантиқи бадеии байт, аз равиши ташаккули фикр ба тарзи барҷаста аён мегардад, чунки афзалияти амни хотирро аз андешаю ташвиши лашкар ва кунчи орому қаноатро аз савдову талоши тоҷу ганҷ ҳар як соҳибдил ба хубӣ медонад. Ҳамон навъе ки маълум мегардад, дар ин байт ягон калима берун аз силсилаи таносуб оварда нашудааст.

Мисоли дигар:

Ақл агар донад, ки дил дар банди зулфаш чун хуш аст,
Окилон девона гардад аз пай занҷири мо.

Дар ин байт низ ду силсилаи мафҳумҳои мутаносиб мавҷуданд — яъне «ақл», доништан, «окилон», «дил», «хуш» ва дар банд будан, «девона», «зулф», «занҷир». Вале, ба гумони мо, мафҳумҳои марказӣ «ақл» ва «зулф» мебошанд ва онҳо, чунон ки дар мисоли яқум дида будем, мутаозд набуда, балки дар моҳият ақл мутеи зулф омадааст. Дар ин байт низ ягон калима берун аз силсилаи таносубот наёмадааст. Умуман, дар аксари шеърҳои, ки онҳо, бегумон, ба Ҳофиз тааллуқ доранд, дар байни мафҳумҳои мантиқи оҳанин мавҷуд аст ва калимае берун аз доираи он намеронад. Азбаски ин хусусият барои ашъори Ҳофиз ом аст, ин ҷо аз овардани мисолҳои дигар худдорӣ мекунем.

Дар боло ишора рафта буд, ки осори Ҳофизро бе ёрии услуби ӯ аз тасарруфоти бегонагон озод кардан мумкин нест. Аз ҷумла, мушоҳидаи мантиқи бадеии осори шоир низ барои шинохтани моли аслии ӯ кӯмак расонида метавонад.

Чунончи:

Биё, ки қасри амал саҳт сустбунёд аст,
Биёр бода, ки айёми умр бар бод аст.

Агар ба ин байт бодиққат назар андохта шавад, пай бурдан мумкин аст, ки дар он таносуби калимаҳо он қадар ҳам мустақкам нест. Масалан, калимаи «биё» дар мисраи аввал бо мафҳумҳои боқимонда, агар хато на-

кунем, он қадар зич алоқаманд нест. Аз тарафи дигар, таъбири «сахт сустбунъед аст», ки таъбири ғайричашмдошт ва тазодди нисбатан гушхароше мебошад, ба рӯхи латифи сухани Ҳофиз бегона менамояд.

Ҳамин ҳолат дар байтҳои боқимондаи ин ғазал, ки матлааш зикр шуд, мушоҳида мешавад. Қалимаю таъбирҳои мавҳум ва нораवони «дар андаруни ман», «корҳо ба навест», «хушаш орошт», «фазои сина» ва амсоли инҳо, ки дар ин шеър дида мешаванд, дар дигар ашъор камтар дучор меоянд. Зимнан бояд гуфт, ки дар ин ғазал боз дар ду маврид калимаҳои мураккаби «сустниҳод» ва «сустназм» кор фармуда шудааст, ки чунин ҳолат, яъне калимаҳои мураккаби дар асоси калимаи «суст» сохташуда дар осори Ҳофиз (аз ҷумла, дар «Мунтахаби ғазалиёт». — Душанбе: «Ирфон», 1967) тақрибан ба назар намерасад.

Ин ҷо барои равшан шудани мақсад ғазалеро аз ҳамин нуқтаи назар бояд мулоҳиза намуд, вале интиҳоб кардани ин ё он ғазал ҳам кори мушкил аст, чунки тақрибан ҳамаи ғазалҳо дар нусхаҳои ҷопӣ ва хаттии девони Ҳофиз дар шаклҳои гуногун сабт ёфтаанд. Ин чунин маъно дорад, ки дар шеърҳои Ҳофиз аз тарафи хонандагон, котибон ва дигарон тасарруфоти зиёде ба амал омадааст. Ҷолиби диққат аст, ки тасарруфот дар матлаи ғазалҳо камтар воқеъ гардидааст, яъне матлаи аксарияти ғазалҳо дар нусхаҳои ҷопии Душанбе¹ ва Техрон² бо ҳамдигар мувофиқати тоҷа доранд. Сабаби ин, шояд дар он бошад, ки, аз як тараф, ҳар ду мисраи матлаъ муқофосту тасарруф дар он душвортар аст, аз тарафи дигар, Ҳофиз дар оғози ғазалҳои худ диққати таъ ба кор бурдааст ва ҳусни матлаъ барбастааст.

Ин ҷо воҷиб шуд, ки як ғазали комил аз назар гузаронида шавад, то равиҳои Ҳофиз дар масъалаи тано-

¹ Ҳофизӣ Шерозӣ. Мунтахабот, таҳрири умумии С. Айний, ба ҷоп тайёркунада А. Н. Болдырев. — Сталинобод, 1940; Ҳофизӣ Шерозӣ. Мунтахабот, таҳрири умумии С. Айний, бо сарсухани А. Н. Болдырев. — Сталинобод, 1951 (Минбаъд: — Мунтахабот, 1951); Ҳофизӣ Шерозӣ. Мунтахаби девон, тартибдиҳанда ва муҳаррир Х. Мирзозода. — Сталинобод, 1957 (Минбаъд: — Мунтахаби девон, 1957); Ҳофизӣ Шерозӣ. Мунтахаби ғазалиёт, мурағбии китоб ва муаллифи сарсухан Н. Шанбезода. — Душанбе: Ирфон, 1967 (Минбаъд: — Мунтахаби ғазалиёт, 1967).

² Нигаред: Девони Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ, ба эҳтимоми Муҳаммад Қазвинӣ ва доктор Қосим Ғанӣ. — Техрон, 1320 ҳиҷрии шамсӣ.

суби калом ба қадри ҳол маълум гардад. Масалан, матлаи ғазал:

Дарахти дӯстӣ биншон, ки коми дил ба бор орад,
Ниҳоли душманӣ баркан, ки ранчи бешумор орад.

Асоси байти мазкурро ду мафҳуми мутазодд, яъне «дӯстӣ» ва «душманӣ» ташкил медиҳад ва тамоми алфози боқимонда ба ду силсилаи мафҳумҳо тақсим мешаванд: «дарахт», «биншондан», «коми дил», «бор овардан» ва «ниҳол», «баркандан», «ранчи бешумор овардан».

Дар байти боло ҳар ду мисраъ, аз як тараф, ду силсилаи мафҳумҳои ба ҳам муқобилро ташкил дода бошанд, аз тарафи дигар, мафҳумҳо бо мафҳумҳои параллелӣ худ низ таносуби тазоддӣ доранд, чунончи: «дарахт»—«ниҳол», «дӯстӣ»—«душманӣ», «биншондан»—«баркандан», «коми дил ба бор овардан»—«ранчи бешумор овардан». Дуруст аст, ки калимаҳои «дарахт» ва «ниҳол» зотан бо ҳамдигар мутазодд нестанд, вале онҳо моҳиятан, дар айни чунин мавқеъ яъне дар ихтоси ду силсилаи каломӣ мутаносиби мутазодд оҳанги мутаносиби мутазоддӣ пайдо кардаанд, зеро «дарахт» ба нисбати «ниҳол» пурзӯру пурқувват ва самаровар буда аз ҳодисаҳои заволовари зиндагӣ нисбатан эмин аст, аммо ниҳол бошад, баръакс, заифу нотаъсон буда, барои дарахт шудану бор овардан ва аз хатарҳо эмин ёфтаниш ба замон ва бисёр омилҳои берунаю ғайр мӯҳтоҷ мебошад. Бинобар ин, дар мисраи якум калимаи «дарахт» ва дар мисраи дуюм—«ниҳол» тасодуфан кор фармуда нашудаанд, балки онҳо бошуурона, мувофиқи таносуби маънаӣ, дар мавқеи худ ба кор бурда шудаанд, зеро дарахт тимсоли эҳтишом ва бузургии дӯстӣ бошад, ниҳол—нишонаи ҳақирӣ ва моҳиятан ночизии душманист.

Ба ин тарик, шоир дар байти боло дӯстиро тасвир карда, душманиро мазаммат менамояд; ин ду хислати инсониро ба ҳам муқобил мегузорад ва мардумро ба дӯстию нақӯкорӣ даъват мекунад. Ин матлаб ба тавассути таносуби алфоз низ таъкид меёбад, зеро мисраи аввал («мадҳи дӯстӣ») ба қалби хонанда шукӯҳу хушрамоӣ ва ақли ӯ равшанӣ бахшад, мисраи дуюм («маззаммати душманӣ») ба дил ҳузи оварда, ақли ӯро ба андеша водор менамояд.

Байти дуюм:

Чу меҳмони хароботӣ ба ишрат бош бо риндон,
Ки дарди сар кашӣ, чоно, гарат мастӣ хумор орад.

Дар баъзе нусхаҳо, чунончи, чопи Муҳаммади Қазвинӣ ва доктор Қосим Ғанӣ (с. 78), Н. Шанбезода (с. 101) ва ғайра дар мисраи якуми байти мазкур ба ҷои «ишрат» калимаи «иззат» дида мешавад. Дар ин ҷо ба назари мо, боиси иштибоҳ иборати «меҳмони хароботӣ» муайянкунанда мебошад ва «чу» пайвандак аст, (яъне: ҳамчун меҳмони хароботӣ баиззат бош...»). Дар ин сурат, зоҳиран, таъбири «иззат» ҷои мебошад, чунки он муносиби «меҳмон» аст. Аз тарафи дигар, таносуби «меҳмон» ҳам бештар калимаи «иззат»-ро тақозо мекунад на «ишрат»-ро. Вале агар дурусттар диққат дода шавад, пай бурдан мумкин аст, ки дар калимаи «хароботӣ» ҳарфи «й» ёи нисбат набуда, балки хитоб мебошад (яъне: «чун меҳмони харобот ҳастӣ...»). Дар он сурат, мувофиқи талаботи мазмун калимаи «ишрат» бештар мувофиқ аст (яъне: «чун меҳмони харобот ҳастӣ, бо риндон ба ишрат бош!»).

Ақидаи дуюмро ба воситаи мантиқи бадеии байт ҳам пурқувват кардан мумкин аст, чунки, агар «иззат»-ро асосан ягона калимаи «меҳмон» тақозо кунад, «ишрат» бо тамоми силсилаи мафҳумҳо, яъне: «харобот», «риндон», «дарди сар», «мастӣ», «хумор» ва ғайра мувофиқ меояд, зеро ин мафҳумҳо аз нуқтаи назари моҳият наздик ва ба ҳамдигар вобаста мебошанд. Бинобар ин, алфози ин байт чунон ки дар байти аввал дида будем, ба ду силсилаи ба ҳам зич ҷудо нашуда, балки як силсилаи асосиро ташкил медиҳанд. Сабаби ин ҳолат, ба гумони мо, дар он аст, ки дар байти матлаъ сухан дар атрофи ду чизи марказии ба ҳам зид мерафт, вале дар ин байт бошад, мақсади шоир аз як чизи асосӣ — таъкид намудани гузарони умр ва талқини кардани зиндагии хуррамона иборат асту ҳалос.

Байти сеюм:

Шаби сӯхбат ғанимат дон, ки баъд аз рӯзгори мо,
Басе гардиш кунад гардун, басе лайлу нахор орад.

Мантиқи калом дар ин байт дар назар заиф менамояд ва он таносуби қавӣ, ки дар байтҳои 1 ва 2 дида будем, ин ҷо ба ҷашм намерасад, зеро нимаи дуюми мисраи якум, яъне «ки баъд аз рӯзгори мо» ба мазмунӣ байт алоқаи сахт ва бевоситае надорад. Зоҳиран дар ин

байт тасарруф шудааст. Ин фикрро чунин ҳолат ҳам тасдиқ мекунад, ки арӯзи байт, яъне «ки баъд аз рӯзгори мо» дар баъзе нусхаҳои дигар дар шаклҳои гуногун вомехуранд.¹

Калимаҳои ин байт низ дар ду гурӯҳ чудо шудаанд: яке — «шаб», «сӯхбат» ва «ғанимат»;

дигаре — «рӯзгор», «гардиш кардан», «гардун», «лайл», «наҳор».

Шоир дар ин байт ҳам мақсади дар байти дуҷумла дарҷ кардаашро дар бораи авлодонистани зиндагии хуррамона таъкид менамояд ва илова бар ин, ӯ ба мазмуни наво — ба абади будани ҷаҳон ва тағйирёбии он ишора мекунад. Дар ин байт панди шоир дар хусуси хушдил будан ва ғаниматдонистани дами зиндагӣ бо ақидаи философии ӯ пайваста тасвир ёфтааст.

Ин ҷо ҳам, мафҳумҳо ба ду силсила тақсим шудаанд, вале онҳо чунон ки дар байти аввал буданд, зидди ҳамдигар набуда, балки бо якдигар алоқаманданд.

Байти чорум:

Иморидори Лайлиро, ки маҳди моҳ дар ҳукм аст,
Худоро, дар дил андохаш, ки бар Маҷнун гузор орад!

Ҳарчанд тамоми мафҳумҳои ин байт ба якҷанд гурӯҳҳо чудо мешаванд — ҳамчун: «иморӣ» — «маҳд» ва «Лайлӣ» — «моҳ», «Лайлӣ» — «Маҷнун», «худоро» — «дар дил андохтан» вале ҳоло дар атрофи ду масъалаи ба ҳам мутаносиб, яъне: васфи хусни Лайлӣ ва орзуи коми ошиқ муттаҳид гардонда шудаанд, ки дар ин ҷо орзуи коми ошиқ матлаби асосии қаҳрамони лирикиро ташкил медиҳад. Ба тарзи дигар гуём, дар ин байт як масъалаи иборат аз ду қисм изҳор ёфтааст ва ягонагии мазмуни байтро таносуби мафҳумҳо низ тасдиқ менамояд зеро «иморӣ» — ҷоест, ки Лайлӣ менишинаду он ба «маҳд» (ғахвора) монанд карда шудааст; худ Лайлӣ ба моҳ ташбеҳ ёфтааст; «худоро» — «иморидор» — «дар дил андохтан» — «Маҷнун» низ ҳамчунин ба ҳамдигар нисбате доранд.

Дар зимни байти чорум ба ҳолати дигар, ки он ба наشري ҳуруф, яъне аллитерация вобаста мебошад, иҷмолан ҳам бошад, ишорае кардан аз аҳамият ҳолӣ нахоҳад буд. Шоири ҳассос ва нозуксанҷ бо мақсади ба вучуд овардани ягонагии кавии шаклу мазмун барон

¹ Масалан: Мунтахаби девон, 1957, с. 192, «доди хушдилий бистон».

дарчи маънии оӣ аз хурдтарин воситаҳои шаклӣ, дар айни замон, аз мавқеъ ва моҳияти ҳарфу овозҳо дуруст истифода бурда тавонистааст. Чунончи, дар мисраи якум, ки он ҷо васфи Лайли ба вачди латифе адо ёфтааст, калимаҳо дилкашанд ва дорои овозҳои нарму гӯшнавоз (ҳамчун «и», «м», «о», «л» ва ҳоказо) мебошанд ва он таъбирот торафт латифу дилнишинтар мешаванд: «махд», «моҳ», «ҳукм аст» (мулоҳиза кунед: «иморӣ», «Лайлӣ», «махд», «моҳ», «ҳукм» — яъне равиши ҳуди мафҳумҳо ҳам дар моҳият ва мақом зина ба зина тақомул ёфта, форамтар мегарданд). Аммо, ҳамоно навъе ки гуфта шуд, оҳанги мазмунӣ мисраи дуюм («орзуи коми ошиқ») аз мисраи аввал фарқ мекунад: он ҷо васфи чамол, ин ҷо дуои васл; он ҷо маънии мӯхташам, ин ҷо муқаррарӣ. Ин мақсад дар мисраи дуюм ҳам ба воситаи аллитерация низ таъкид карда шудааст, зеро агар дар мисраи аввал ҳамагӣ се овози «д», чаҳор овози «р» кор фармуда шуда бошад, дар мисраи сонӣ панҷ «д» ва чаҳор «р» воমেҳӯрад. Илова бар ин, овозҳои нисбатан дурушти «з» ва «ч», ки дар мисраи аввалӣ набуданд, дар мисраи дуюм пайдо мешаванд.

Ҳамин навъ бо таносуби маънавӣ мувофиқат намудани таносуби оҳангии калимаҳоро, ки аз ҳосияти ҳарфу овозҳо ба вучуд меояд, дар бисёр байтҳо мушоҳида кардан мумкин аст.

Байти панҷум:

Баҳори умр хох, эй, дил вағарна ин чаман ҳар сол
 Чу насрин сад гул орад бору чун булбул ҳазор орад.

Таносуби калимаҳои ин байт ҳам қавист ва онҳоро ба ду гурӯҳ чудо кардан мумкин аст:

а) «баҳор», «умр», «дил», «сол», «сад», «ҳазор»;

б) баҳор», «чаман», «насрин», «гул», «бор овардан»; «булбул».

Донр ба ин байт ҳам ҳамоно ҳолат мушоҳида карда мешавад, ки ягон калима аз силсилаи умумии таносуб берун нест ва ҳамаи калимаҳои ҳар ду мисраъ бо ҳамдигар бевосита ё бавосита муносибате доранд.

Байти шашум:

Худоро, чун дили решаи қароре баст бо зулфат,
 Бифармо лаъли нӯширо, ки зудаи бо қарор орад.

Ба назар мерасад, ки дар ин байт на ҳамаи мафҳумҳо байни худ таносуби қавӣ доранд. Агар таъбирҳои

«дили реш», «қарор бастан», «зулф», «лаъли нӯшин» байни худ нисбати мустаҳкаме дошта бошанд, «худоро» ва «зудаш» алокаи зич надоранд ва силсилаи таносубро заиф мегардонанд. Шояд «худоро» ҳашв бошад, зеро дар осори Ҳофиз ҳашв (аксаран ҳашви малех ва мутавассит) ба тарзи фаровон вомехӯрад, вале ин калима-ро дар мавқеи чунин мисраъ ҳашви малех гуфтан аз ҳақиқат дур менамояд, чунки он ба рафти мазмуни байт ёри намерасонад.

Аммо дар баъзе нусхаҳо қисмати охирини байт — «ки зудаш бо қарор орад» дар шаклҳои «ки чонро бар қарор орад» (Мунтахаби девон, 1957, с. 192). «ки зудаш барқарор орад» (Мунтахабот, 1951, с. 49) дида мешаванд, ки ин тасарруфотро тасдиқ менамояд.

Дар таносуби байт калимаи «зуд» тамоман бегона аст, он бо ягон мафҳуми силсила мувофиқати бевосита (ба ҷуз «бифармо») надорад. Аз тарафи дигар, маънои дурушти калимаи мазкур дар доираи латофати байт намегунҷад, чунки ба дилбар амр кардан, ки зуд дармон кунад, аз лутфи табъи Ҳофиз барин шоири нозукадо берун менамояд. Аммо лафзи «чон» бошад, бо мафҳумҳои «дили реш», «қарор», «зулф», «лаъли нӯшин» муносибати мустаҳкаме дорад, вале, дар ин сурат, дар мантиқи сухан ихтилофе падида меояд, чунки сухан дар бораи «дили реш» мерафту ногоҳ «чон» ба миён меояд. Бо вуҷуди ин, агар дар асл ба ҷои «зуд» ва «чон» ягон мафҳуми дигар набошад, эҳтимол, Ҳофиз, дар ҳақиқат, «чон»-ро кор фармудааст.

Дар хусуси пешоянди «бар» бояд гуфт, ки он ҳарчанд мазмунан бамавқеъ омадааст, аммо дар таносуби охангӣ он қадар мавқеи созгор надорад, чунон ки «бо» дорад, зеро баъд аз пешоянди мазкур «қарор орад» меояд, ки дар он талаффузи овозҳои «қ» ва «р» гаронӣ меоранд ва овози «р»-и «бар» боз илова мегардад. Вале «бо» сабук буда, ба калимаҳои минбаъда на гаронӣ, балки сабуки меорад ва инчунин мазмунан ҳам созгор-тар аст.

Байти ҳафтум:

Дар ин боғ, ар худо хоҳад, дигар пиронасар Ҳофиз,
Нишинад бар лаби ҷӯеву сарве дар қанор орад.

Дар баъзе нусхаҳо (Масалан: Мунтахабот, 1951, с. 49, Мунтахаби ғазалиёт, 1967, с. 101), дар мисраи якуми ин байт ба ҷои пайвандаки шартии «ар» пешо-

янди «аз» дида мешавад, ки ин, ба гумони мо, мазмунан мувофиқат намекунад. Қалимаи «дигар» ҳам ба маънии муносибати мустаҳкаме надорад ва он (агар тасарруф набошад) ҳашв аст (зоҳиран ҳашви мутавассит) ва барои пур қардани мисраъ оварда шудааст. Дар ин байт, ки он мақтаи ғазал мебошад, шоир матлаби зиндадиллонаи худро ҷамъбаст мекунад ва мазмунро бо силсилаи ягонаи мафҳумҳои мутаносиби «боғ», «ништастан», «лаби ҷӯ», «сарв» ва ғайра ба тарзи латифе таҷассум намудааст.

Дар баъзе нусхаҳои осори ҷопии Ҳофиз (чунончи, Мунтахаби девон, 1957, с. 192) пеш аз байти мақтаъ ҷунии байте зикр ёфтааст:

Зи қор афтодай, эй дил, ки сад ман бори ғам дорӣ,
Бирав, як ҷуръа май даркаш, ки дарҳолат ба қор орад.

Аз такрор ва ноҳинҷор баён ёфтани мазмун, чунончи пас аз байти шашум, ки дармони дил ба тарзи латифе дархост шуда буд, боз ба мавзӯи дил баргаштааст ва аз парокандагии таносуби мафҳумҳо ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки ин байт илҳомист ва он шеъри Ҳофиз нест.

Аз мулоҳизаи ғазали боло ба ҳулосаҳои зерин омадан мумкин аст:

1) Ҳофиз талаботи мантиқи бадеи ҳар як байтро ба тарзи қатъӣ риоя мекардааст;

2) Ҳофиз на ба мураккабу маснӯъ гуфтани шеър, балки барои латифӣ ба пурмаъноии он кӯшиш мекардааст;

3) Аз тамоми санъатҳои бадеи Ҳофиз дар риояти таносуби калом мумтоз будааст;

4) Шоир ба ҷуз таносуби маънавии калимаву ибораҳо боз ба мутобиқати оҳангии онҳо низ эътибор меодааст, ки дар натиҷа, ягонагии комили шаклу маънӣ ҳосил мешавад;

5) Ҳофиз тобишҳои гуногуни маънавиро ба воситаи хусусиятҳои овозҳо ҳам ифода намуда тавонистааст, яъне ӯ аз аллитерация ҳамчун воситаи ягонагии шаклу мазмун моҳирона истифода кардааст;

6) Дар матлаи ин ғазал ва умуман аксарияти матлаъҳо мантиқи бадеи ниҳоят матин аст. Ин ҳолат ва он ҳодиса, ки аксарияти матлаъҳо дар нусхаҳои гуногуни ҷопию қалами осори Ҳофиз дар шакли ягона дида мешаванду байтҳои минбаъда нисбатан гуногунанд,

ба он шаҳодат медиҳанд, ки дар матлаъҳо тасарруфот камтар воқеъ гардидааст;

7) Ҳар чое, ки таносуб суёт аст ва мантиқи бадеӣ ҳалалдор шудааст, дар нусхаҳои гуногун ба шаклҳои ҳархела дучор меоянд ва ин ҳолатро нишонаи тасарруфот доништан мумкин аст. Аз ин нуқтаи назар, ҳар як калимаву таъбири ба Ҳофиз нисбат додашавандаро маҳз дар маҳаки таносуб санҷида, осори ҳақиқӣ ва аслии ин шоири ширинсуханро аз тасарруфоти бегонагон озод кардан мумкин аст.

1970.

Ду нишони шеърӣ оӣ

1.

Дар каломӣ бадеӣ натавон ҳар ҷумлаву мисраъ, ибораву калима мақсади хос дорад, балки ҳар як ҳарфу овоз ҳам дорои маъно ва аҳамияти махсусе мебошад. Нависандагони ҳақиқии соҳибистеъдод ҳамеша ба тарзи истеъмоли калимаву ибораҳо, аз ҷумла, маъно ва маънаи ҳарфу овозҳо, соғориҳои онҳо бо маънаи мазмунӣ ифодашаванда эътибори ҷиддӣ меодаанд.

Ҳофиз ҳам дар ин масъала, яъне риояи аллитерация бетараф набудааст. Ӯ дар шеърҳои худ, ки латофату салосати онҳоро миллионҳо нафар хонандагони гуногунагон эътироф кардаанд, ҳар як ҳарфу ҳичоро мувофиқи мазмуну маъно мисраву байт кор фармудааст. Масалан, дар ин байт:

Тоби бунафша медиҳад турраи мушкҳои ту,
Пардаи гулча медарад хандан дилкушони ту.

— сухан аз зебоӣ ва хушӣ малоҳати маҳбуба меравад. Ин мазмунӣ дилчасб ба воситаи овозҳои нарму форами «а», «б», «п», «ш», «и» ва амсоли онҳо ифода ёфтааст, яъне маънии латиф бо шакли латиф мувофиқати кулӣ мекунад.

Ҳамин ҳолат дар мисоли зерин ҳам мушоҳида мешавад:

Биё, то гул барафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сақф бишқофему тарҳи нав дарандозем.

Маълум аст, ки мазмуни мисраи аввал фароғату майшати зиндагиро дарбар мегирад ва он бо калимаҳои гӯшнавоз ифода гардидааст. Аммо мавзӯи мисраи дуюми байт якбора тағйир меёбад ва мавзӯи майши ба мавзӯи иҷтимоӣ бадал мегардад, зеро шоир дар он носозгории шароит ва зарурати тағйир додани онро ба миён мегузорад. Ин гуногунии мавзӯ ба воситаи шакл, яъне ҳосияти овозии калимаҳо низ таъкид карда шудааст, чунки агар тақрибан ҳамаи овозҳои мисраи аввал нарму латиф бошанд, дар мисраи дуюм «сақф» барин калимаи вазнин ва нисбатан дурушт пайдо мешавад. Инчунин агар ба равиши истеъмоли овозҳо диққат дода шавад, ҳодисаи ҷолиби диққатеро пай бурдан мумкин аст, зеро ҳосияти овозии калимаҳо дар мисраҳо торафт мураккаб мегардад ва «ғ», «д», «з», барин овозҳо дар охир меоянд. Ин ҳолат аз он гувоҳӣ медиҳад, ки якбора тағйир ёфтани мавзӯ тасодуфӣ набуда, балки заминаи мантиқӣ дорад. Қофияҳои пурмаъноӣ аз феъл сохташудаи «соғар андозем» ва «дарандозем» ҳамин ақидаро пурқувват менамоянд.

Табиатан мураккаб шудани овозҳо ва ба моҳияти мазмуни байт пурра мувофиқат кардани онҳоро дар байти дуюми ҳамин ғазал боз ҳам равшанан пай бурдан мумкин аст:

Агар ғам лашкар ангезад, ки хуни ошиқон резад,
Ману соқӣ ба ҳам созему бунёдаш барандозем.

Овози «з», ки дар байти матлаъ танҳо дар қофия дучор шуда буд, дар байти дуюм зиёд ба қор бурда мешавад. Илова бар ин, дар силсилаи овозҳо ҳарфҳои «ғ», «қ» дуруштии (албатта, нисбатан) ҷиҳати шакли байтро афзунтар намудааст. Вале бояд гуфт, ки азбаски шоири забардаст дар ин байт сачъ ва таносуби оҳангии калом — («ангезад», «резад», «созем») — ро ба қор бурдааст, гарони шеър аз миён меравад ва он тақрибан ҳис карда намешавад.

Ба моҳияти мазмун мувофиқат ва мутобиқати тома доштани ҳосияти овозҳоро аз ду байти зерин низ мушоҳида намудан мумкин аст. Азбаски мазмуни байти «матлаъ» тавсифи ҳусни маҳбуба мебошад, шоир ҳам ин маънии латифро дар маҷмӯи ҳарфҳои садонок ва ҳамсадои бечаранги гӯшнавоз адо намудааст:

Эй фуруғи моҳи хусн аз рӯи рахшони шумо!
Офтоби хубӣ аз чоҳи занаҳдони шумо!

Аммо дар байти дигари ғазал вазъият дигар мешавад:

Дур дор аз хоку хун доман, чу бар мо бигзарӣ,
К-андар ин раҳ гашта бисёранд қурбони шумо!

Дар ин байт ҳарчанд мавзӯъ бетағъир мемонад, аммо моҳияти мазмун дигар мешавад, зеро ин ҷо сухан аз бепарвоию бераҳмии маҳбуба меравад. Фирок ва бепарвоии маҳбуба бошад, қаҳрамони лирикиро, ки дар айни замон ошиқи содиқ аст, ҳаргиз шоду хуррам намекунад, балки ўро ранҷуру ғамгин месозад. Ба тарзи дигар гўем, мазмуни байти дуҷум масарратбахш нест, яъне он моҳиятан дурушту ғамангез аст ва ҳамин моҳият бо ҳамсадоҳон чарангноки на он қадар форам — ба мисли «д», «р», «з» ва амсоли инҳо низ таъкид ёфтааст.

Ё худ, дар ин байт шоир дарду андӯх, вазъи ногувор ва танҳои худро ба тарзи латифе ифода намуда, аз ёфт нашудани ҳамдаму мўънис дар замон шикоят кардааст ва ин мазмуни талх ба воситаи мачмӯи ҳамсадоҳон чарангдор ва «о»-и сершумор хеле ба хубӣ таҷассум ёфтааст:

Сина моломоли дард аст, эй дарего, марҳаме!
Дил зи танҳои ба ҷон омад, худоро, ҳамдаме!

Ин қабил мисолҳоро, ки дар байтҳо овозҳо бо мазмун моҳиятан мутобиқи ҳамдигаранд, фаровон овардан мумкин аст. Вале, ба гумони мо, ин ҷо ба мисоли бисёр ҳоҷат нест.

Бояд гуфт, ки мутобиқати овозҳо бо моҳияти мазмун на танҳо дар байтҳо, балки дар мисраъҳо ҳам мушоҳида мешавад, яъне дар ашъори Ҳоҷа Ҳофиз байтҳое ҳастанд, ки мазмуни ҳар мисрае моҳиятан аз ҳамдигар фарқ мекунанд ва ин гуногунии мундариҷавӣ дар наشري ҳуруф (аллитерация) ҳам зоҳир мегардад. Масалан:

Эй насими сахар, оромғаҳи ёр кучост!
Манзили он маҳи ошиқкуши айёр кучост!

Чунин пиндоштан, ки ҳар ду мисраи байти боло дар мазмун мустақил ва мухталифи ҳамдигар бошанд, норавост. Ҳар ду мисраъ як маънои тоҷро ифода ме-

намоянд. Аммо бо вучуди ин, мазмуни мисраи аввал аз мисраи дуюм дар моҳият фарқ мекунад, зеро қаҳрамони лирикӣ дар мисраи якум қароргоҳи маҳбубаа худро меҷӯяд, вале дар мисраи дигар бошад, асосан сифати ўро баён мекунад ва ин сифат аз ду чиз: сурат ва сират иборат аст, яъне маҳбуба дар сурат зебо («моҳ») ва дар сират бераҳм («ошиккуши айёр») мебошад. Ҳамин ҳақиқати мундариҷавӣ бо чиҳати оҳангии калимаҳо низ тасдиқ ёфтааст, зеро калимаҳои мисраи аввал аксаран аз садонокҳо ва ҳамсадоҳои формами бечаранг таркиб ёфта бошанд, дар мисраи дуюм «з» ва «қ» барин овозҳои нисбатан дурушт пайдо мешаванд, ки гӯшнавоз нестанд.

Ба ин тарик, як чиҳати муҳими ашъори Ҳофиз дар он будааст, ки шоир ба интиҳоби калима, хусусиятҳои овозии онҳо бетарафона рафтор накарда, балки ба он диққати ҷиддӣ меодааст. Чунин муносибати шоири бузург бесабаб нест, зеро риояти аллитерация яке аз шартҳои асосии ягонагии мундариҷа ва шакл ба шумор меравад. Ягонагии шаклу мазмун бошад, яке аз масъалаҳои марказии эҷоди бадеӣ мебошад. Бинобар ин, ҳамаи адибони бузург мутобиқати оҳангии калом ва мазмуни шеърро ҳамеша риоя мекунанд.

2.

Дар қатори дигар воситаҳои тасвири бадеӣ Ҳофиз назми мусаччаъро низ ба кор бурдааст, ки ба ин фикр байти зерин мисоли равшан шуда метавонад:

Ҳангоми тангдастӣ дар айш кӯшу мастӣ,
Кин кимйеи ҳастӣ Қорун қунад гадоро.

Маълум аст, ки дар ин навъи санъат байт ба чаҳор порои баробар тақсим шуда, дар се порои аввал сачъ нигоҳ дошта мешаваду порои охирин бо қофияи умумии шеър мувофиқат мекунад, чунон ки дар байти боло «тангдастӣ», «мастӣ» ва «ҳастӣ» сачъ буда, «гадоро» қофияи аслии ғазал аст.

Мисоли дигар:

Ало, эй пири фарзона, макун манъам зи майхона,
Ки ман дар тарки паймона диле паймоншикан дорам.

Дар байти аввал сачъи мутарраф кор фармуда шудааст, чунки «тангдастӣ», «мастӣ» ва «ҳастӣ» ҳамқо-

фиянд, вале дар вазн бо ҳамдигар мувофиқ нестанд. Аммо сачъи байти дуюм бошад, мутавозист, зеро калимаҳои мусаччаи «фарзона», «майхона» ва «паймона» ба замми ҳамқофия буданашон ҳамвазн ҳам ҳастанд.

Мисоли дигар:

Ишқи ту сарнавишти ман, хоки дарат биҳишти ман,
Меҳри рухат сиришти ман, роҳати ҷон ризои ту.

Дар ин байт алфози «сарнавишт», «биҳишт» ва «сиришт» сачъи мутаррафанд. Шоистаи қайд аст, ки шоир дар ин байт на танҳо сачъ, балки сачъи мураддаф кор фармудааст, яъне баъд аз сачъҳо калимаи «ман»-ро такрор намудааст. Маҳорати беназири Ҳофизро ҳамин байт ҳам ба ҳубӣ нишон дода метавонад, зеро сачъи мураддаф кор фармудан ва шакли балаҷро тобеи маънии оӣ намудан аз дасти ҳар як суҳанвар намеояд.

Дар ғазалҳои Ҳофиз навъи дигари сачъ, ки онро **таштир** мегӯянд, бештар ба назар мерасад. Дар ин санъат сачъ на дар байт, балки дар мисраи рӯя карда мешавад. Масалан, байти зерин ба ҷаҳор пораи баробар тақсим шуда бошад ҳам, танҳо дар ду пораи аввал, яъне мисраи якум сачъ нигоҳ дошта шудааст:

Бӯсидани лаби ёр аввал зи даст мағзор,
К-охир малул гардӣ аз дасту лаб газидан.

Шеърҳои Ҳоҷа Ҳофиз нишон медиҳанд, ки ӯ ҳаргиз маҳз аз пай санъат нарафтааст ва боре барои суҳанорӣ шеър нагуфтааст. Чунончи, ӯ дар байти аввали мисоли зерин дар мисраи якум сачъ ба кор бурда бошад, дар дуюм онро дар мисраи охирин рӯя намудааст:

Ба кучо барам шикоят, ба кӣ гӯям ин хикоят?
Ки лабат ҳаёти мо буду надошти давоме?
Аҷаб аз вафои ҷонон, ки тафаккуде нафармуд,
На ба хоме саломе, на ба номе паёме.

Қолиби диққат аст, ки аксари байтҳои мусаччаи Ҳофиз дар мавзӯҳои ишқиву ҷавонӣ, дар баёни тарабу шодӣ, ҳангоми тараннуми висолу фараҳ ва амсоли онҳо суруда шудаанд. Чунончи:

Май бегаш аст, биштоб, вақте хуш аст, даръёб!
Соле дигар кӣ дорад умеди навбахоре?!

Баъзан хангоми тасвири чӯшу хурӯши қалбӣ, туғбёни эҳсосот мисраъҳои Ҳофиз на танҳо мусаччаъ, балки мусаччаи мураддаф мешаванд. Масалан, ӯ дар байти зайл пас аз сачъҳои дилкашу форами «руде» ва «суруде» калимаи тавсифии гӯшнавози «хуш»-ро радиф овардааст:

Чу дар даст аст руде хуш, бизан, мутриб, суруде хуш,
Ки дастафшон ғазал хонему покубон сар андозем.

Дар байти поён бошад, шоир барои аёнӣ нишон додани қомати дилчӯи маҳбубаи худ сачъи мутаррафро («хиромон» ва «гулистон») ба кор бурда, радифро аз феъл («кун») месозад:

Шамшод хиромон кун, в-оҳанги гулистон кун,
То сарв биёмӯзад аз қадди ту дилчӯи.

Мисоли дигар, ки дар он сачъ якҷоя бо радиф истеъмол ёфтааст:

Чун умр табаҳ кардам, чандон ки нигаҳ кардам,
Дар кунчи хароботе афтода хароб авло.

Дар девони ашъори Ҳофиз навъи дигари сачъро дучор кардан мумкин аст, ки дар он пораҳои якуму сеюми байт ҳамқофия буда, пораи дуюм озод ва пораи чорум бо қофияи умумии ғазал мувофиқат мекунад. Барои мисоли ин навъи сачъ, ки онро баъзеҳо ҷунончи Атуолло таҷзия номиданд, ду байти зеринро нишон додан мумкин аст:

Аз дасти зохид кардем тавба,
В-аз феъли обид астағфируллоҳ.
Ҷоно, ҷӣ гӯям, шарҳи фиروقат,
Ҷашмею сад нам, ҷонею сад оҳ...

Дар эҷодиёти ин шоири ширинсухан ғазалҳоро пайдо кардан мумкин аст, ки саросар ва ё аксари байтҳояшон мусаччаъ мебошанд. Масалан, ин ғазали Ҳофиз, ки ҳам барои мазмуни латиф ва ҳам шакли дилнавозаш бисёр машҳур мебошад, дар тамоми байтҳояш, ба истиснои байти матлаъ, сачъи чорбаҳра нигоҳ дошта шудааст:

Он кист, к-аз рӯи қарам бо мо вафодорӣ кунад!
Бар ҷои бадкорӣ ҷу ман як дам наққорӣ кунад!
Аввал ба бонги ною най орад ба дил пайғоми вай
В-он ғаҳ ба як паймона май бо ман вафодорӣ кунад.

Қобили қайд аст, ки Ҳофиз дар қатори сачъҳои мутарраф ва мутавозӣ, навъи мураккаби он сачъи мутавозинро ҳам ба кор бурдааст. Масалан, дар байти зерин калимаҳои «ҷаъдаш», «арзад» ва «будӣ» бо ҳамдигар ҳамқофия нестанд, вале ҳамвази мебошанд:

Он турра, ки ҳар **ҷаъдаш** сад нофаи Чин **арзад**,
Хуш будӣ, агар **будӣ** бӯеш зи хушхуй.

Дар мисраи дуҷуми байти поён бошад, «бӯсӣ» ва «бӯй» сачъи мутавозинанд. Илова бар ин, ҳамин мисраро ба ҳукми байти мурассаъ тасаввур кардан мумкин аст, зеро шoir «лаб»-ро бо «май», «тири»-ро бо «нушӣ», «рух»-ро бо «гул» ба тарзи аъло мутавозин ва ташбеҳу мутаносиб сохтааст:

Маснад ба гулистон бар, то шохиду сокиро
Лаб гирию рух **бӯсӣ**, май нӯшию гул **бӯй**.

Умуман, сачъро яқоя бо санъатҳои гуногуни бадеӣ моҳирона кор фармудан яке аз нишонаҳои муҳими назми Ҳофиз ба шумор меравад. Чунончи, дар ин байт сачъ ва ташбеҳ дар риштаи таносуб хеле созгор омадаанд:

Хор арчи чон **бикоҳад**, гул узри он **бикоҳад**,
Талхӣ бода саҳл аст дар ҷанби завқи мастӣ.

Аммо шoir аз санъати сачъ на танҳо дар ифшои мазмунҳои ишқӣ, балки гоҳе дар зимни баёни мавзӯҳои панду ахлоқ ва ғайра низ истифода намудааст. Масалан, дар байти зайл сачъ бамавҷеъ омада, дар муҷассамии фикру таъсирбахшии сухан роли калон бозидааст:

То ғазлу ақл **бинӣ**, бе маърифат **нашинӣ**,
Як нуктаат бигӯям: худро мабину растӣ.

Мисоли дигар:

Дилбар, ки чон **фарсуд** аз **ӯ**, коми дилам нақшуд аз **ӯ**,
Навмед натвон **буд** аз **ӯ**, бошад, ки дилдорӣ кунад.
Гуфтам: гирех **нақшудаам** з-он турра, то ман **будаам**.
Гуфто: мана **фармудаам**, то бо ту таррорӣ кунад!
Пашминапӯши **тундху** аз ишқ **нашитааст** бӯ,
Аз мастиаш рамзе **бигӯ**, то тарки хушбӯӣ кунад
Чун ман гадои **бенишон** мушкил бувад ёре **чунон**!
Султон кучо айши **ниҳон** бо ринди бозорӣ кунад?!
З-он турраи пурпечу **ҳам** саҳл аст, агар бинам **ситам**,
Аз банду занҷираш чи ғам ҳар кас, ки айёри кунад?!
Шуд лашкари ғам **беадад**, аз бахт мекоҳам **мадад**,
То Фаҳриддин Абдуссамад, бошад ки, ғамхорӣ кунад.
Бо ҷашми **пурнайранги** **ӯ**, Ҳофиз, мақуи **оханги** **ӯ**,
К-он турраи **шабранги** **ӯ** бисёр таррорӣ кунад.

Ба ин тарик, таъкид кардан, мумкин аст, ки Хоҷа Ҳофиз ҳамчун шоири мумтоз барои ифода намудани мазмунҳои олиии лирикии ишқӣ, андарзу насихат аз навъҳои гуногуни назми мусаччаъ ба ҳубӣ истифода бурдааст. Махсусан бояд қайд кард, ки дар ягон байту мисраи Ҳофиз сачъ ба маънӣ ҳалал нарасондааст, яъне боиси шаклпарастӣ нашуда, балки воситаи муҳими ягонагии шаклу мундариҷа қарор гирифтааст. Ин ҳолат ва он чиз, ки дар девони Ҳофиз навъҳои мураккаби сачъ низ дида мешавад, ба тарзи равшан гувоҳӣ медиҳанд, ки ӯ шоири нозукадо ва ҳассосу мумтоз будааст. Шеърҳои олии нишонаҳои зиёд дорад. Ин ҷо дар бораи дутояш сухан рафт.

1971.

Хоҷа Ҳофиз ва Темури Ланг

Адабиётшинос Юсуфзие Шервонӣ дар асоси байти зерини Хоҷа Ҳофиз:

Хез, то хотир бад-он турки самарқандӣ дихем,
Қ-аз насимаш «Бӯи ҷӯи Мӯлиён ояд ҳаме»

—ба ҳулосае меояд, ки гӯё «Ҳофиз ба аслан турк будани Рӯдакӣ кушоду равшан ишора карда» бошад. Ин ҷо дар ин хусус баҳс нахоҳад шуд, зеро Валӣ Самад беасос будани ин даъворо дар тадқиқоти худ нишон додааст. Вале саволи ҳаққоние ба миён меояд, ки пас «турки самарқандӣ» дар ин байти Ҳофиз кист? Чаро шоир беш аз понздаҳ маротиба дар зимни образҳои шеърӣ «турк»-ро ба кор бурдааст?

Агар мундариҷаи ғоявии байти боло алоқамандона бо тамоми байтҳои он ғазал ба эътибор гирифта шавад, ҳамчунин силсилаи образҳои дар асоси калимаи «турк» сохтаи Хоҷа Ҳофиз ва баъзе шоирони дигар ҷиддан мулоҳиза карда шаванд, ба гумони қавие омадан мумкин аст, ки дар ин асно зери таъбири «турки самарқандӣ» Темури Ланг пиндошта шудааст.

Темур соли 1370 дар Самарқанд, дар натиҷаи табaddулоти ҳокимиятро пурра ба даст овард ва тадриҷан ба тасхиру торочи кишварҳои атроф оғоз намуд. Темур давлатҳои гуногуни ҳамсояро мағлуб намуда, боигарихоро ғанимат гирифта, аз рӯи сиёсати маккорона ҳунармандону санъаткорон ва шоирону олимонро дар Самарқанд ҷамъ меовард. Ин амр дар навба-

ти худ, боиси як андоза паҳн шудани овозаи шеърӯ илмдӯсти ва адолатпарварии Темур мегардад. Илова бар ин, ӯ бо мақсади муайяни ғаразomez бо сарварони сарбадорон, ки асосан мароми халқро ифода мекарданд, созиш намуд ва ҳилагарона ба Мавлонозода амон дод, ки ин ҳолат низ то дараҷае сабабгори дар байни оммаи халқ шӯҳрат ёфтани Темур нашуда наметавонист.

Дар айни замон дар Форс дар натиҷаи сиёсати иртиҷоии Шохшучоъ (1358—1384) зиндагӣ бағоят саҳт ғарида буд, инсон ҳаматарафа фишор медид. Шохшучоъ истибдоду ваҳшониятҳои зиёде содир намуд, ки ба ин соли 1373 дар Кирмон аз тарафи ӯ бераҳмона паҳш карда шудани шӯриши сарбадорон мисол шуда метавонад. Хоча Ҳофиз, ки дар ҳамин навъ муҳити тазъиковар ҳаёт ба сар мебурд, ба Темур, ки нав ба сари тахт омадаасту овозаҳо дорад, ҳусни тавачҷӯх пайдо карда метавонист.

Агар байти мазкури Хоча Ҳофизро алоқамандона бо муҳити иҷтимоӣ ва воқеаҳои таърихӣ замони шоир мулоҳиза намоем, пай бурдан душвор намебошад, ки «турки самарқандӣ» Темури Ланг аст, ки ӯ аслан аз муғулони туркшуда мебошад ва дар Самарқанд соҳиби тахт ғардидааст. Дар сурати даръёфтани ҳусни тавачҷӯхи Ҳофиз ба Темур мундариҷаи ғоявӣ ва мавқеи мисраи тазминшудаи устод Рӯдакиро низ пай бурдан мумкин аст, зеро қаҳрамони лирикӣ орзу дорад, ки «аз насими турки самарқандӣ» Шероз ба Бухорои замони Рӯдакӣ, ки зиндагонӣ нисбатан осудаҳолона буду шоиру олимро қадр мекарданд, монанд шавад. Умуман, тамоми байтҳои ин ғазали шӯрангез хонандаро водор менамояд, ки дар сари ғояи аслӣ ва матлаби марказии шоир ҷиддӣ мулоҳиза фармояд:

Сина молмоли дард аст, эй дарего марҳаме!
Дил зи танҳои ба ҷон омад, худоро ҳамдаме!
Чашми осоиш кӣ дорад аз сипехри тезрав?
Сокиё, чоме ба ман деҳ, то биёсоям даме!
Зиракero гуфтам: «Ин аҳвол бин!»! Хандиду гуфт:
«Саъб рӯзе, булаҷаб коре, парешон оламе».
Сӯхтам дар ҷохи сабр аз баҳри он шамъи Чигил,
Шохи туркон фориг¹ аст аз холи мо, ку Рустаме?

¹ Дар баъзе нусхаҳо ва нашрҳо ба ҷои ин калима «гофил» меояд, ки дар таносуб нисбат ба «фориг» суҷтар аст. (Нигаред: Ҳофизи Шерозӣ. Мунтахабот.— Сталинобод, 1951, с. 116; Ҳофизи Шерозӣ. Мунтахаби девон.— Сталинобод, 1957, с. 524).

Дар тарики ишқбозӣ амну осоиш балост,
 Реш бод он дил, ки бо дарди ту хоҳад мархаме!
 Аҳли кому нозро дар кӯи риндӣ роҳ нест,
 Раҳраве бояд ҷаҳонсӯзе, на хоме, беғаме!
 Одаме дар олами ҳокӣ намеояд ба даст,
 Оламе дигар бибояд сохт в-аз нав одаме!
 Хез, то хотир бад-он турки самарқандӣ диҳем,
 Қ-аз насимаш «буи ҷӯи Мулиён ояд ҳаме».
 Гирьяи Ҳофиз чи санҷад пеши истиғнои ишқ,
 Қ-андар ин тӯфон намояд ҳафт дарёе шабнаме!

Аз байтҳои ҷонгудоии шеърӣ боло вазъияти ногувор ва бетокатии қаҳрамони лирикӣ равшан ҳис карда мешавад. Аз ин лиҳоз махсусан байти ҷаҳорум «Сӯхтам дар ҷоҳи сабр...» ки он ҷо образи «турк» мавҷуд мебошад, бештар ҷолиб аст; қаҳрамони лирикӣ бе-сабронӣ «шамъи Чигил» (ба гумони мо, тимсоли саодат, адолат, ободӣ)-ро интизор аст, аммо «шоҳи турк» фориғ мебошад; ӯ умедвор аст, ки «шоҳи турк» ба мисли Рустам, ки Бижанро аз ҷоҳ ҳалос карда буд, начот хоҳад дод. Ҳамин маъниро байтҳои шашум ва ҳафтум, ки эҳтиёҷ ба шарҳ надоранд, пурқувват менамоянд.

Байтҳои мазкур далолат медиҳанд, ки «турки самарқандӣ» на устод Рӯдакиро, ҷунонки Юсуфзӣ Шервонӣ пиндоштааст, балки Темури Лангро ифода менамояд. Агар ин тахмин рост бошад, санаи таълифи ғазали номбаршударо ба тарзи тақрибӣ байни солҳои 1370—73 нишон додан мумкин аст, зеро дар ин солҳо, аз як тараф, кирдорҳои зишти Шоҳшӯҷо торафт бештар зоҳир гарданд, аз тарафи дигар, овозан Темур гирду атрофро фаро гирифта, вале ваҳшониятҳои беҳисоби ӯ алҳол пурра содир наёфта буданд.

Хусни таваҷҷӯҳи Ҳофиз ба Темур дер наметояд ва он тез ба нафрат табдил меёбад, ки ин ҳолатро низ ба ҳубӣ аз ашъори шоир пай бурдан мумкин аст. Барои равшан кардани ин масъала ҳамоно образи «турк» кӯмак мерасонад ва мо ба он муроҷиат менамоем.

Қалимаи «турк» дар дохили таъбирҳои гуногун дар девони шоир тақрибан понздаҳ маврид ба кор рафта, ҳамагӣ чанд дафъа ба маънои асли истифода шуда, дар аксари куллии мавридҳо асоси образи шеърӣ ро ташкил додааст. Ин ҳолат ҷолиби диққат мебошад, ки қисми зиёди образҳои шеърӣ дар асоси «турк» биноёфта сифатҳои бераҳмӣ, сангдилӣ ва ҳатто хунхӯриро доро мебошанд. Ҷунончи, дар ин байт маҳбубан қаҳ-

рамони лирикӣ он қадар бераҳм аст ва сабри дили
ошиқро он андоза ғорат кардааст, ки туркони яғмоӣ
хони мардумро тороч намудаанд:

Фигон, к-ин лӯлиён шӯхи ширинкори шахрошӯб
Чунон бурдад сабр аз дил, ки туркон хони яғморо.

Чунин ҳолат низ бесабаб намебошад, ки шоир чи
предмети тасвир ва чи ташбеҳкунандаи онро дар шақ-
ли ҷамъ — «лӯлиён» ва «туркон» овардааст. Ин ҷо ти-
ри шоир сӯи ташбеҳкунанда равона карда шудааст.

Ҳофиз ҳамчун суханвари бузург мувофиқи тақозои
замона муроду матлаби худро дар либоси бағоят на-
фису латифи бадеӣ ифода менамояд, ки гоҳе мароми
уро дарк кардан душвортар мегардад. Масалан, ӯ дар
ғазале аз ҷумла гуфтааст:

Е раб, ин баччаи туркон чи далеранд ба хун,
Ки ба тири мижа ҳар лаҳза шикоре гиранд.

Дар байти мазкур тимсоли маҳбуба офарида шу-
дааст, вале предмети тасвири он бештар ҷолиб мебо-
шад, чунки далериву маҳорат, бераҳмиву хунхӯрӣ ба-
рин сифатҳо, ки ин ҷо таъкид гардидаанд, ба турко-
ни лашкари беалоқа намебошанд. Айнан ҳамин ҳолат-
ро дар мавридҳои дигар, чунончи дар байти зайл ҳам
мушоҳида кардан мумкин аст:

Чашми махмури ту дорад зи дилам қасди чигар,
Турки маст аст магар майли қабобе дорад?

Дар байти поён ҳам Ҳофиз зери таъбири «навдав-
латон» теуриёнро дар назар дорад, зеро аз рӯи ақи-
даву қоидаҳои даврани феодалии ҳукуқи подшоҳиро тан-
ҳо подшоҳзодагон доштанд, аммо Темур аслан шоҳ-
зода набуд:

Е раб, ин навдавлатонро бо хари худшон нишон,
К-он танаъум аз ғуломи турку астар мекунад.

Аз мисолҳои боло ва баъзе порчаҳои дигари ашъо-
ри Хоҷа Ҳофиз дарк кардан душвор нест, ки аз исти-
фодаи образи «турк» шоир ғарази пурзӯре дорад. Тах-
мин кардан мумкин аст, ки шоир баъди мушоҳидаи
ҳақиқати талхи кирдорҳои Теури Ланг ба ӯ нафрати
беандоза пайдо кардааст ва дар зимни шахсияти ӯ об-
разҳои шеърӣ сохтааст. Ҳамин ақидаро байти поён
ҳам пурқувват менамояд:

Шоҳи туркон сухани муддаиён мешунавад?
Шарме аз музлимаи хуни Сиёвушаш бод!

Кахрамони лирикии байти овардашуда аз номи чумлаи хунҳоҳони Хуросон, Мовароуннаҳр, Эрон ва дигар кишварҳо, ки Темури хунхӯр мардону занон, тифлону пирони онҳоро аз дами тег гузаронида буд, ўро яъне «шоҳи туркон»-ро аз дарёе-дарёе хунҳои ноҳақ маломату мазаммат менамояд. Дар ҳақиқат, ҳамагон навъе ин муаллифони сарчашмаҳои таърихӣ адабӣ ва асарҳои илмӣ-тадқиқотӣ далелҳои сершуморе овардаанд, Темури дар куштору сӯхтору ваҳшоният аз Чингиз камӣ надоштааст, чунончи дар Исфаҳон аз каллаи ҳафтод ҳазор одам, дар Бағдод аз навад ҳазор одам калламанора бунёд мекунад; сад ҳазор хиндувоиро сар мебуррад...¹

Хоча Ҳофиз дар замонаш аз тарафи «шоҳи туркон» бесабаб кушта шудани ин кадар одамони бегуноҳро бо ёрии талмехи барҷастае ба воқеаи аз ҷониби Афросиёб ҳалок гардидани Сиёвуш монанд мекунад.

Аз мулоҳизаи байти зерин ҳеҷ ҷои шубҳа намоёнад, ки шоир зеро ифодаҳои «турк» ва «туркон» Темури ва теуриёноро дар назар дорад:

Ба туркон дил манех Ҳофиз, бубин он бевафониҳо,
Ки бо хоразмиён карданд туркони самарқанди!²

Дар ҳақиқат, чунонки академик Бобочон Гафуров санадҳо овардааст, Темури Ланг Хоразмро бори аввал соли 1372 забт мекунад, вале хоразмиёни озодичӯ исён бардошта, ғумоштаи Темурро дафъ месозанд; Темури пайхам панҷ маротиба лашкар мекашад ва ниҳоят соли 1388 ин кишварро ба қулӣ хароб мегард.

¹ Оид ба ин масъала аз ҷумла нигаред: «Архив Маркса и Энгельса».—М., 1939, т. IV, с. 185; Б. Д. Греков. А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и её падение.—М.—Л., 1950, с. 316—373; Б. Г. Гафуров. Таджики.—М., 1972, с. 481—484; А. П. Новосельцев. О роли Тимура в истории.—«Вопросы истории», 1973, № 2, с. 3—20.

² Садри байти мазкур дар ду сурат: «ба туркон» ва «ба хубон» дучор меояд. Адабиётшинос Масъуди Фарзод дар асари худ «Ҳофиз. Сихати қалимот ва исолати ғазалҳо» (Тоҳрон, 1349, с. 1246) назар ба «туркон» калимаи «хубон»-ро муносиб доништа навиштааст: «чун дар мисраи дуюм низ «туркон» дорем, ғумон мекунам муносиб бошад, ки ҳамагон калима ин ҷо тақрор нашомад. Ба фикри мо, баръакс, Ҳофиз маҳз барои таъкиди матлаб калимаро тақроран қор фармудааст. Воқеан, ғояи «ба хубон» дил надода» барои рӯхияи эҷодиёти ин шоир бегона мебошад.

донад, пойтахти он Урганчро баъди қатлиом шудгор карда, ҷав кишт менамояд.

Бо боварии қатъӣ метавон гуфт, ки Ҳофиз дар байти боло ба тарзи равшан ба ғочаи дар Хоразм содиркардаи Темури Ланг ишора кардааст. Ин фикрро ин ҳолат ҳам тасдиқ мекунад, ки байти мазкурро таърихшинос — ҳамзамони шоир Камолиддин Абдураззоқӣ Самарқандӣ чун далели забту харобии Хоразм овардааст: «Ба турфат-ул-айне шаҳри Хоразм мусаххар шуд ва хазоину дафони чандинсола авлоди Амир бо як ғуд ба дасти лашкари мансур афтод. Ва таҳриби имронот ва анвои бедод дар он хитта рӯй дод. Ва чун балдаи Хоразм муваттини санодиди олам ва маскани наҳорири бани одам буд, овозаи харобии он чунон дар атрофи ҷаҳон иштиҳор ёфт, ки булбули дастонсарой Мавлоно Ҳофиз дар гулшани Шероз ба ин замзама овоз даровард...»

Як чизро маҳсусан таъкид кардан зурур аст, ки Ҳоҷа Ҳофиз таҳти ифодаҳои «турк», «туркон» ва ғайра халқҳои туркизабонро мазаммат накардааст, вагарна ӯ бо эҳтиром забони туркиро ба забон оварда, онро баробари забони муқаддаси арабӣ зикр намекард ва ин тариқа намегуфт:

Якест туркиву тозӣ дар ин муомила, Ҳофиз,
Ҳадиси ишқ баён кун бад-он забон, ки ту донӣ!

Ба ин тариқа, ба хулосае омадан мумкин аст, ки «турки самарқандӣ», «шоҳи туркон» ва амсоли инҳо дар эҷодиёти Ҳофиз Амир Темури Лангро ифода менамоянд. Шоир дар ибтидо ба овозаҳо бовар карда, ба ин адолатбахши «навдавлат» ҳусни тавачҷӯх зоҳир намуда бошад, андаке дертар, баъди зухуроти ваҳшониятҳои ӯ кинаю нафрат баён кардааст; ҷои тавачҷӯхро оташи ғазаб ишғол намудааст.

Ҷиҳати хеле муҳими ин хулоса дар он аст, ки дар асоси он на танҳо санаи таълифи баъзе шеърҳои шоиро муайян менамоем, лаҳзаҳои тарҷимаи ҳоли ӯро равшантар мекунем, балки бо ҷаҳонбинии пешқадами суҳанвар бехтару дурусттар шинос мешавем ва баръакси даъвои баъзе адабиётшиносони буржуазӣ ба ҳубӣ мебинем, ки Ҳоҷа Ҳофиз шоири беғам набудааст, ашъори мучаррад намеғуфтааст, девони ӯ саросар аз ситоиши шаробу маҳбуба, ишқу ҷавонӣ, гулу булбул иборат набудааст, балки ӯ ба дарду андӯҳи башар

шарик будааст ва ҳамчун суханвари гуманист ба ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ рӯзгори худ дақиқназарона нигариста, беадолативу ноинсофҳои Темури ҷаллоди инсониятро маҳкум намуда будааст.

Дар охир барои тақвияти идеяи асосии ахборот бо-яд гуфт, ки на танҳо Хоҷа Ҳофиз зимни образҳои «турк», «туркони» ва амсоли инҳо шахсони реалии таърихӣ ва амалиёти ононро дар назар доштааст. Дар таърихи адабиёти халқҳои Шарқ хеле шоиронро дучор меоем, ки онҳо зимни образҳои зикршуда ба Те-мур ва темуриён ишора кардаанд, ки ин ҷо бинобар тақозои мавзӯи ахборот танҳо ду мисол хоҷем овард.

Абдураҳмони Ҷомӣ, ки дар осори лирикии худ ка-лимаи «турк»-ро зиёд кор фармудааст, дар матлаи ға-зале мегӯяд:

Ба юмни сояи чатри фалакҳои худовандӣ
Хуросон ғайрати Чин шуд зи туркони самарқандӣ.

Агар хато накунем, муроди шоир дар байти боло мадҳи темуриён аст, ки гӯё ба шарофати онон Хуро-сон ободу зебо гардида бошад.

Шоири туркизабони асри XV Қишвари Табрэзӣ гуфтааст:

Хусрави Табриздин чун бўлмади комим раво,
Айб эмас гар майли туркони Самарқанд айланим.

Тамоман равшан аст, ки Қишвари Табрэзӣ таҳти иборан «туркони самарқанд» темуриёнро дар назар дорад.

Ба ин тариқ, дар адабиёти халқҳои Шарқ образ-ҳои «турк», «туркони самарқандӣ» ва амсоли инҳо го-ҳе шахсони реалии таърихиро таҷассум мекардаанд ва «турки самарқандӣ»-и Хоҷа Ҳофиз низ на устод Рӯ-дакиро, балки Амир Темури Лангро ифода менамуда-аст.

1971.

Сайре дар бўстони ҳикмат

Дар муддати тақрибан панҷ аср, алалхусус дар асри XX доир ба замон ва ҳаёти Алишери Навоӣ, оид ба соҳаҳои гуногуни осори бадии ӯ асар ва мақола-ҳои зиёде таълиф гардиданд. Дар тадқиқоти устод

С. Айни, аъзо-корреспонденти АИ СССР Е. Э. Бертельс, академики Академияи илмҳои Тоҷикистон А. М. Мирзоев, аъзо-корреспонденти Академияи илмҳои Тоҷикистон И. С. Брагинский ва дигарон дар хусуси роҳбатарӣ эҷодиёти Навоӣ бо адабиёти тоҷику форс, мавқеи Навоӣ дар равишҳои адабиёт ва роҳи ӯ дар пешрафти илму адаби мардуми Хуросону Мовароуннахр сухан ронда шудааст.

Ҳамон навъе ки маълум аст, Навоӣ аз овони хурдӣ бо илму адабиёти тоҷику форс ҳарчониба шинос мегардад, онҳоро меомӯзад ва дар давоми тамоми умраш аз ин ганҷинаи бебаҳои маънавӣ баҳравар мешавад. Бесабаб нест, ки ӯ аз асарҳои саромадони адабиёти тоҷику форс мутаассир гардида ва дар ҷавобу пайравии онҳо асар офаридани худро борҳо таъкид кардааст. Муносибатҳои адабии Навоӣ бо як қатор бузургони адабиёти тоҷику форс — аз қабилҳои Фирдавсӣ, Ҳофиз, Ҳусрави Дехлавӣ, Абдурахмони Қомӣ ва дигарон дар асарҳои адабиётшиносони советӣ ҷунонӣ, Е. Э. Бертельс, А. Мирзоев, М. Бақоев, Х. Хомидов, Ш. Ҳусейнзода мавриди таҳқиқ қарор ёфта, кам ё беш ҳал гардидаанд.

Ҷунон ки маълум аст, як хусусияти барҷастаи адабиёти тоҷику форс гуманизм, вояҳои олии инсонпарварона, панду насиҳати он аст ва маҳз ҳамин ҷиҳати ин адабиёт барои Навоӣ, Қамина, Маҳдумқулӣ, Абай ва бисёр нависандагони дигари халқҳои машриқзамин низ мактаби маҳорат ва сарчашмаи илҳом қарор гирифтааст.

Ба шарафи 525-солагии таваллуди Навоӣ нашриёти адабиёти бадии Ўзбекистон ба номи Ғафур Ғулом маҷмӯаи ҳикматҳои Алишери Навоӣро манзури хонандагон гардонд,¹ ки онро С. Муталлибов аз асарҳои манзум ва мансури Навоӣ гирд оварда, бо сарсухан ба ҷоп омода намудааст. Дар айни замон Академияи илмҳои РСС Ўзбекистон мунтахаби ҳикматҳои Навоӣро дар шакли китобчае — ба забонҳои ўзбекӣ, русӣ, тоҷикӣ-форсӣ, англисӣ, немисӣ ва ғайра низ нашр намуд², ки мурағиб ва муҳаррири масъули ин маҷмӯа

¹ Алишер Навоӣ. Ҳикматлар.— Тўпловчи ва сўзбоши муаллифи С. Муталлибов, Ғафур Ғулом номидаги бадии адабиёт нашриёти, Тошканд, 1968, 86 саҳифа.

² Навоӣ. Ҳикматли сўзлар, тузучи ва масъул редактор Х. С. Сулаймонов,— Тошканд, 1968, 152 саҳифа.

муҳаққиқи осори Навоӣ Ҳ. Сулаймонов мебошад. Азбаски ин маҷмӯа мухтасар аст ва тамоми ҳикматҳои он дар нашри номбаршудаи Муталлибов С. мавҷуданд, ин ҷо зимни мулоҳизот истинод ба ҳамин маҷмӯа хоҳад шуд.

Алишери Навоӣ илмҳои зиёди замони худ, махсусан эҷодиёти даҳанаки ва адабиёти халқи худро, ки он акнун ташаккул меёфт, хеле хуб меомӯзад. Дар баробари ин, аз мутолиаи ҳикматҳои Навоӣ маълум мегардад, ки ӯ дар ҳақиқат бо осори адаби, илмӣ, таърихӣ, бо маданияту санъати шоирон, олимон, муаррихон, санъаткорони форс-тоҷик ҳарчониба ва мукамал ошно буда, дар партави онҳо асарҳои баркамол офаридааст. Навоӣ сарчашмаҳои адабии форс-тоҷикро бисёр хуб омӯхта, баъзан мероси бои ин адабиётро дастраси халқҳои туркизабон ҳам намудааст. Ҳангоми мутолиаи «Ҳикматҳо» ба назар мерасад, ки Алишери Навоӣ аз осори Фирдавӣ, Абӯшақри Балхӣ, Носири Хисрав, Абӯали ибни Сино, Саъдӣ, Ҳофиз, Хусрави Деҳлавӣ, Ҳасани Деҳлавӣ, Абдурахмони Ҷомӣ ва дигарон ба хубӣ бохабар будааст. Доҳии пролетариати олам Карл Маркс гуфта буд, ки «ҳар миллат метавонад ва бояд аз миллатҳои дигар биомӯзад»¹.

Саромадони адабиёти тоҷикӣ форс дар асарҳои худ, ки ба масъала ва мавзӯҳои муҳими давраҳои зиндагӣ ва ё воқеаҳои таърихӣ бахшида шудаанд, ақидаҳои иҷтимоӣ, философия, ахлоқӣ ва тарбиявии худро баён менамуданд ва дар зимни ин шохбайтҳои ҳикматомези пуркимате меофариданд. Ин гуна ақидаҳои солими пурмазмуну баландсанъат ва мисраъҳои рехтаву салис аз насл ба насл гузашта, мураббии одамони поквичдон ва ҳақиқатҷӯ мешуданд. Навоӣ ҳам чун фарзанди пешкадами замони худ наметавонист аз ин сарчашмаи бузурги маънавии инсонӣ бебаҳра монад. Навоӣ аз пандҳои аълоӣ дар зиндагӣ санҷидашуда, аз ташбеҳҳои бикри реалӣ, образҳои барҷастаи шеърӣ бузургони илму адаби тоҷикӣ форс ба вачд омада, мутаассир мегардад ва беихтиёр он маъниву он образҳоро гоҳе айнан, гоҳе бо тағйир ба мардуми туркизабонон дастрас менамояд.

Намунаҳои зерин ба ин фикр далел шуда метавонанд.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 23.—М., 1960, с. 10.

Навой:

Айлар ишингга чу бўлур дастрас,
Вақтидан ўткарма ани бир нафас.

(с. 20).

(Мазмунаш: Агар ичон коре ин замон туро даст-
рас бошад, Аз вақташ онро як нафас нагузарон).

Маънои ин сухани Навой рубоии машҳури Ибни
Синоро ба хотир меоварад, ки як байти он ин аст:

Имрӯз, бикун, чу метавонӣ коре,
Фардо чӣ кунӣ, чу(и) натавонӣ кард!

Дар ин мазмун шоири асри XIV Ибни Ямин низ
қитъае гуфтааст, ки он ин аст:

Кори имрӯз ҳар ки фардо кард,
Нашавад бар муроди худ фирӯз.
Нақд натовон ба насья дод аз он-к
Ҳамчу фардо наёфт кас имрӯз.

Навой:

Агар кимсадин зоҳир ўлса ёмон,
Қўрар ҳарнеким, зоҳир этди ҳамон.

(с. 19).

(Мазмунаш: Агар касе бадӣ зоҳир кунад, ҳамон
кирдори зоҳир кардаашро хоҳад дид).

Панди мазкури Навой суханҳои дар ин соҳа гуф-
таи Абӯшакури Балхӣ, аз ҷумла байти зеринро ба
ёд меоварад:

Зи гуфтору кирдору аз ҳӯи зишт
Қасе надравад хуб, гар зишт кишт.

Навой:

Талаб йӯлида қил шитобандалик,
Ки ҷўяндага келди ёбандалик.

(с. 62).

(Мазмунаш: Дар роҳи талаб шитоб кун,
Зеро ҷўянда ёбанда аст).

Носири Хисрав дар «Сафарнома»-и худ навишта-
аст:

«Ҷавоб дод, ки:

— Бехудӣ ва бехушӣ роҳате набошад, ҳаким ната-
вон гуфт касеро, ки мардумро бехушӣ раҳнамун бо-

шад! Балки чизе бояд талабид, ки хираду хушро бифзояд!

Гуфтам, ки:

— Ман ииро аз кучо орам?

Гуфт:

— Қўянда — ёбанда бошад».

Мақоли «қўянда-ёбанда аст» аз ҳикматҳои машҳури қадимӣ ва халқист. Шояд Навоӣ ин маъниро аз забони халқ шунида ва онро ба риштаи назм кашида бошад. Лекин айнан такрор ёфтани қушҳои ҳикмат «қўянда», «ёбанда», инчунин мушобихати бисёр суҳанҳои Навоӣ ба пандҳои дигари Носири Хисрав ақидаеро талқин мекунад, ки ин марди донишманди асри XV аз ғанҷинаи маонии адиб ва мутафаккири бузурги асри XI бебаҳра набудааст.

Навоӣ:

Ишга неча сазблиғ имкон эрур
Ким ани осон тутар, осон эрур.

(с. 37).

(Мазмунаш: Агар қор ҳарчанд мушқил бошад, Касе, ки онро осон гирад, осон хоҳад шуд).

Ҳамин мазмуну маъноро, ки яке аз ҳикматҳои ибратбахшест, дар маснави «Саодатнома»-и Носири Хисрав дарёёб кардан мумкин аст:

Бар он сахтӣ, ки бо ту рӯй бинмуд,
Ғар осон гириятӣ, осон шавад зуд.

Дар ин маънӣ Ибни Ямин низ мегӯяд:

Саъб ғардад бо ту он қор, ғараш ғирӣ саъб,
Бигзарад сахл, ғараш низ фаро ғирӣ сахл.

Агар ҳато накунем, ҳикмати зерини Навоӣ суҳанҳои дар хусуси ба дигарон раво надонишани амале гуфтаи Қайковус, Саъдӣ, Хусрави Дехлавӣ, Ҷомӣ ва дигаронро хотиррасон менамояд:

Халойикка кӯрма, қилиб бенаво,
Ўзингга раво кӯрмагани раво.

(с. 69).

(Мазмунаш: Ба ҳалоиқ бенавоӣ карданро раво набин, Ҳар чи ба худ раво намебинӣ).

Адиби асри XI Қайковус дар ин масъала менави-

сад, ки «Агар хоҳӣ, ки некӯтарин ва писандидатарини мардумон бошӣ, он чи ба худ написандӣ, ба қас ма-
писанд!» Боз ӯ мегӯяд, ки «Агар хоҳӣ тамои мард бо-
шӣ, он чи ба худ написандӣ, ба дигарон маписанд!»
Саъди низ фармудааст:

Хар бад, ки ба худ наменписандӣ,
Бо қас мақун, эй бародари ман!

Хусрави Дехлавӣ мегӯяд:

Чу бар худ надорӣ раво наштаре,
Мақаш теғ бар гардани дигаре!

Ё худ, Абдурахмони Ҷомӣ:

То писандида фитад таври ту, Ҷомӣ хамаро,
Хар ҷӣ худро написандӣ, дигаронро маписанд.

Аммо Навоӣ, ба фикри мо, дар шахси сеюм ба ҷои
ифодаҳои «дигаре», «дигарон» мафҳуми халқхоро ба
ҳикмат дохил намуда, маъниро конкрету равшантар
ва таъсири онро бештар сохтааст.

Навоӣ ба маъъалаи мукофоти амал дахл намуда,
ҳамон ақидаи маълум ва ҳикмати машҳури халқҳои
Шарқро тақрор карда, мегӯяд, ки қасе ҷав кишта бо-
шад, гандум даравида наметавонад:

Агар арпа ҳам соҷса бўлмоққа тӯк,
Анга бугдой ўрмоқни имкони йӯк.

(с. 19).

(Мазмунаш: Агар ба нияти серӣ ҷав пошида бо-
шад, Он имкони гандумдаравидан надорад). Ў дар
ҷои дигар ҳамин ақидаро таъкид намуда, мисоли маз-
курро бо андаке дигаргунӣ, ба таври зайл баён кар-
дааст:

Қачон соҷса тупроққа бўғдой биров
Йӯк имконки ул, арпа қилғой ғаров.

(с. 80).

(Мазмунаш: Шахсе ба ҳок гандум мепошад, Им-
кон надорад, ки ҷав ғарам кунад). Ў дар ҷои дигар
боз мегӯяд, ки аз ҳанзал заҳр ва аз най шакар ҳо-
сил мегардад:

Қиши ҳанзал экса, аҷиғ бар топар,
Ва гар най шакар экса, шакар топар.

(с. 43).

(Мазмунаш: Кас ҳанзал корад, ҳосили заҳр хоҳад ёфт. Ва агар найшакар корад, шакар хоҳад ёфт).

Чунон ки маълум аст, чунин ақида ва ин гуна тамсилҳо дар адабиёти тоҷику форс хеле паҳн шудаанд ва онро дар осори Абӯшакур, Фирдавсӣ, Носири Хисрав, Саъдӣ, Хусрави Деҳлавӣ, Авҳадӣ, Ибни Ямин ва дигарон пайдо кардан мумкин аст. Чунончи, Носири Хисрав гуфтааст:

Мағӯй он чи тоқат надорӣ шунид,
Ки ҷавкишта гандум нахоҳад дуруд!

Е худ, Саъдӣ мегӯяд:

Напиидорам, эй хоча, дар ҳазон кишта ҷав,
Ки гандум бигирӣ ба вақти дарав!

Боз Саъдӣ фармудааст:

Он гӯй, ки тоқати ҷавобаш дорӣ,
Гандум набарӣ ба ҳона, чун ҷав корӣ.

Авҳадӣ ин тариқа навиштааст:

Пунба киштӣ тамаъ ба мош мадор,
Ҷав бикорӣ, адас наёрад бор.

Дар масъалаи мукофоти амал (яъне: «чоҳкандаро чоҳ дар пеш») аз Рӯдакӣ сар карда, то Ҷомӣ тақрибан ҳамаи суҳанварони тоҷику форс изҳори ақида кардаанд. Аз ҷумла, устод Рӯдакӣ гуфтааст:

Мақун бад ба кас, гар наҳоҳӣ ба ҳеш!

Абдулқосим Фирдавсӣ, ки аз муборизони устувори адолату нақӯкорӣ буд, борҳо ба масъалаи мазкур рӯ овардааст, чунончи:

Ту тухми бадӣ, то тавонӣ макор!
Чу корӣ, барат бад диҳад рӯзгор.

Носири Хисрав огоҳ кардааст, ки бадкарда оқибат бадӣ хоҳад кашид:

Доно накашад сар аз мукофот,
Бадкарда бадӣ кашад ба поён.

Асадии Тӯсӣ доир ба ин масъала таваққуф кардааст:

Маяндоз санги гарон аз барат,
Ки чун боз гардад ғитад бар сарат!

Инъикоси масъалаи номбаршударо дар эҷодиёти Фахриддини Гургонӣ, Фаридаддини Аттор, Саъдии Шерозӣ, Хусрави Деҳлавӣ ва дигарон ҳам мушоҳида кардан мумкин аст.

Масалан, Фахриддини Гургонӣ:

Мақун бад бо касеву бад маяндеш!
Кучо чун бад кунӣ, бад оядат пеш.

Аттор:

Аз ситам ҳар, к-ӯ дилеро реш кард,
Он қароҳат бар вучуди хеш кард.

Саъдӣ:

Қасе, к-ӯ қафову ситам мекунад,
Яқин аст, к-ӯ беҳи худ меканад.

Хусравӣ Деҳлавӣ:

Ҳар кас, ки ба зулм қардан омӯхта шуд,
Аз новаки мазлум дилаш дӯхта шуд.
Парвона, ки бар шамъ зад, афрӯхта шуд,
Бар сӯхтагон ҳар ки бизад, сӯхта шуд,

Боз Хусрави Деҳлавӣ:

Ҳар ки ба раҳ баҳри қасе чоҳ кард,
Аз пан худ зери замин роҳ кард.

Алишерӣ Навоӣ, ки осори қисме аз суҳанварони номбаршударо бо қамолӣ диққат хондааст, аз пандҳои онон мутаассир гардида, баъзе байтҳои ҳикматомез гуфтааст. Чунончи:

Ҳар киши ким бировга қозғай чоҳ,
Тушқай ул чоҳ уза ўзи ногоҳ.

(с. 83).

(Мазмунаш: Ҳар ки барои шахсе чоҳ меканад, Дар он чоҳ ҳудӣ ӯ ногоҳ хоҳад афтод). Ў боз ба ҳамин масъала дахл карда, мегӯяд, ки қаси зараррасон оқибат ба худ зарар мерасонад:

Улки зарар шевасини тавр ётар,
Элга демаким, ўзига жавр ётар.

(с. 66).

(Мазмунаш: Ҳар ки шеваи зараррасониро ихтиёр мекунад, Ба халқ не, ба худ қавр мекунад).

Дар бораи қимати суҳан, шароити гуфтани он ва дигар масъалаҳои ба забон марбут бисёр суҳандони Шарқ пандҳои зиёде гуфтаанд. Аз ин соҳа Алишерӣ Навоӣ ҳам дар қанор намондааст, балки ӯ дар натиҷаи мутолиаи суботқоронаи осори пешгузаштаго-

ни худ, мулоҳизан мутафаккиронаи рӯзгор суханҳои пандомез гуфтааст.

Масалан, Навоӣ таълим медиҳад, ки сухан то дар кӯраи андеша напазад, онро набояд гуфт ва ҳар чӣ, ки дар дил ҳаст, гуфтан нашояд:

Сӯзни кӯнгилда пишқармагунча тилға келтурма,
Ва ҳар неким, кӯнгилда бор — тилға сурма.

(с. 59).

(Мазмунаш: То сухан дар дил напазад, ба забон набиёр, Ва ҳар чӣ, ки дар дил ҳаст, ба забон маёр).

Дида мешавад, ки дар байти мазкури Навоӣ ду масъалаи ба ҳам вобаста дарҷ ёфтааст. Масъалаи аввал андешаву баъд гуфторро мо дар осори классикӣ хеле зиёд дучор мекунем. Чунончи, Саъдӣ ба воситаи образе гуфтааст:

Нахуст андеша кун, он гоҳ гуфтор,
Қи номаҳкам бувад беаҷл девор.

Дар хусуси он ки ҳар чӣ дар дил ҳасту онро набояд гуфт, Аттот ин тариқа фармудааст:

Ғар сухан аз некӯӣ чун зар бувад,
Он сухан ногуфта — некӯтар бувад.

Хусрави Деҳлавӣ низ доир ба ин масъала мегӯяд:

Забон банд кардан ба сад кайду банд
Басе беҳ зи гуфтори носудманд.

Меъёри сухан ҳамеша диққати адибонро ҷалб карда будааст. Навоӣ низ, ба толибони назми худ мухтасар сухан гуфтанро маслиҳат медиҳад:

Бермас татвил чу сухандон сӯзга,
Қил мухтасар улча бўлғай имкон сӯзга.

(с. 23).

(Мазмунаш: Сухандон суханро татвил (тӯл) намедиҳад, Суханро мухтасар кун ҳар қадар имкон ҳаст).

Мо ин маъниро дар осори Фирдавсӣ, Носири Хисрав, Низомӣ ва дигарон баръало мушоҳида карда метавонем. Масалан, Фирдавсӣ:

Дигар-гуфт равшанравон он касе,
Қи кӯтоҳ гӯяд, бамаънӣ басе.

Носири Хисрав:

Суханро аз дарозӣ дор кӯтоҳ!
Ки аз бисъёр гуфтан гум шавад роҳ.

Низомӣ:

Кам гӯю гузида гӯй, чун дур(р),
То з-андаки ту чаҳон шавад пур...

Чавҳари ҳикмати зерини Навоӣ, ба фикри мо, ин аст, ки агар одам ҳамеша сухани рост мегуфта бошад, боре дурӯғ гӯяд, мардум ҳам дурӯғи ўро рост мепиндоранд:

Ҳар киши ростни беҳост дер
Айтса ёлғон, доғи эл рост дер.
(с. 83).

(Мазмунаш: Ҳар касе, ки беҳост рост мегӯяд, Агар дурӯғ гӯяд ҳам, мардум рост гумон мекунад).

Ин маънӣ дар осори Саъдӣ, Хусрави Дехлавӣ ва дигарон ба назар мерасад. Масалан, Хусрави Дехлавӣ мефармояд:

Ба ростгӯй маъруф шав, агар вақте
Дурӯғе аз ту равад, ҷумла рост хонандаш.

Пас, тахмин қардан мумкин аст, ки эҳтиром ва эътирофи худӣ Навоӣ нисбат ба Амир Хусрави Дехлавӣ бесабаб набудаст:

Демағиз булбул Навоӣни самандар декки, бор.
Назми иҷра шӯълаи Ҷомӣю сӯзи Хусравӣ.
(«Ҳазоин-ул-маонӣ», ҷилди 1.—
Тошкент, 1959, с. 668).

(Мазмунаш: Булбул Навоиро самандар мағӯед, зеро хаст—Дар назми ӯ шӯълаи Ҷомӣю сӯзи Хусравӣ).

Зимнан, Алишери Навоӣ ба ҷуз байти боло, ки он дар девони «Ғароиб-ус-сиғар» мазкур аст, боз дар девонҳои «Бадоеъ-ул-васат», «Наводир-уш-шубоб», «Фавоид-ул-кибар» ва як қатор асарҳои дигари худ номи Ҳофиз, Камол, Хусрави Дехлавӣ, Ҷомӣ ва дигаронро бо эҳтиромӣ том ба забон оварда, муносибати худро самимона ба қалам додааст. Ба ин масъала навбишноси боистеъдод Ё. Исоков («Алишер Навоӣнинг илк лирикаси», Тошканд, «Фан», 1965) иҷмолан таваққуф кардааст, ки шоёни тақдир ва шоистаи тақдир аст...

Навоӣ дар ҳикмате забону дил яке доштанро таъкид мекунад:

Тилинг билан кўнглингни бир тут.

(с. 63).

(Мазмунаш: Забон ва дилатро яке дор).

Офарандаи «Шоҳнома»-и безавол Абулқосим Фирдавсий дар ин масъала гуфта буд:

Забону дилат бо хирад рост кун!
Ҳама рон аз он сон, ки хоҳӣ сухун!

Алишери Навоӣ дар масъалаи захми забон ва ши-
фонопазирии он дар ду маврид (мувофиқи «Ҳикмат-
ҳо») суханҳои мазмунан ба ҳам наздик гуфтааст, ки
онҳо суханони Асадии Тўсиро пеши назар мучассам
менамоянд:

Кўнгилда тил синони жароҳати бутмас,
Анга ҳеҷ нимаи марҳам ерин тутмас.

(с. 44).

(Мазмунаш: Дар дил ҷароҳати синони забон шафо
намеёбад, Ба он ҳеҷ ҷизе марҳам шуда наметавонад).
Боз:

Ҳар наки етар санга лисон оғриғидин.
Билғилки қотиг дурур бу синон оғриғидин.

(с. 55).

(Мазмунаш: Ҳар ҷизе, ки туро аз захми забон ме-
расад, Бидон, ки он аз захми синон дардноктар аст).
Дар ин маънӣ, аз ҷумла Асадии Тўсӣ хуш фарму-
дааст:

Зи захми синон беш захми забон,
Ки ин таи қунад ҳаставу он равон.

Навоӣ боз доир ба ҳамин масъала таваққуф карда,
«балооварандаи шахс забони худӣ ўст»—меғӯяд:

Не сирфа деган киши тили қотилидур,
Алқиссаки, кимсанинг балоси тилидур.

(с. 53).

(Мазмунаш: Қаси сирфари забонаш қотили ўст, Ал-
қисса, балои шахс забони ўст). Ин ҳикмат ҳанўз то за-
мони Навоӣ дар осори бузургон мавҷуд буд. Масалан,
Носири Хисрав насихат кардааст:

Балои одамӣ бошад забонаш,
Ки дар вай баста шуд суду зиёнаш.

Боз:

Хоҳӣ, ки наёри ба сўи хеш зиёро,
Аз гуфтаи нохуб ниғах дор забонро!

Абдурахмони Чомӣ мегӯяд:

Хар балое, ки мерасад ба қасон,
Бештар аз мамарри гуфтор аст.

Рози фошгашта боз пинҳон нахоҳад шуд — мегӯяд
Навой дар байте:

Розни асра, чунки фош этдинг,
Яна пинҳон булурни қилма ҳавас.
(с. 57).

(Мазмунаш: Розро ниғаҳ дор, чунки фош сози, Боз
пинҳон карданаширо ҳавас макун).

Ин мазмуно дар мероси адабии бисёӣ адибони
асрҳои X—XV пайдо кардан мумкин аст. Чунончи, Но-
сири Хисрав гуфтааст:

Сухан ногуфта бошад, кай чу гуфта?
Чу шуд гуфта, кучо монад нухуфта?

Абдурахмони Чомӣ навиштааст:

Хар чи ифшои он бувад душвор,
Бо ҳарифон мағӯ ба осонӣ!
Қ-он чи дорӣ нухуфта, битвон гуфт
В-он чи гуфти, нухуфта натвонӣ.

Навой хонандагони худро таъкид мекунад, ки на
шахсияти гӯянда, балки моҳияти сухани ӯ муҳим аст
ва маҳз ба он бояд диққат дод:

Сӯзчи ходин боқма, боқ, сӯз холини,
Кӯрма ким дер они, кӯргил ким не дер.
(с. 60).

(Мазмунаш: Ба шахсияти гӯянда манигар, нигар
ба ҷигунагии сухан, Манигар, ки кӣ мегӯяд, нигар, ки
чӣ мегӯяд).

Навой дар ҷои дигар масъаларо конкреттар карда,
яъне ба ҷои шахси сеюми ғоиб шахси аввалро дохил
карда, дар ҳамин маънӣ ин тавр гуфтааст:

Сенга бор эса сӯз билурдин мазок,
Ўзим сари боқма, сӯзум сари боқ!
(с. 59).

(Мазмунаш: Агар мазоқи сухандонӣ дошта бошӣ,
Ба ман манигар, ба суханам нигар).

Асли ин ҳикмат дар забони арабӣ («Унзур ила мо

қола ва ло танзур ила мин қола) мавҷуд буда, онро Рашиди Ватвот ба тоҷикӣ ба таври зайл ифода кардааст:

Ту суҳанро нигар, ки ҳолаш чист,
Бар гузорандаи суҳан мангар!

Ин ҳикматро дар эҷодиёти баъзе шоирони тоҷику форс низ дидан мумкин аст. Шояд Навоӣ, ки донандаи забони арабӣ низ буд, ҳикмати мазкурро бевосита аз арабӣ тарҷима карда бошад, вале аз ягонагии мазмун ва шабоҳати таркибот тахмин қардан мумкин аст, ки ӯ аз шакли тоҷикии ин ҳикмат беҳабар набудааст.

Сӯҳбати нодону ҳамнишинӣ бо ноаҳро ягон шахси хирадманд маслиҳат надодааст. Аз ин рӯ, Алишер Навоӣ ҳам гуфтааст:

Ҷаҳл аҳли била кимгаки улфат бўлғай,
Ул улфати иҷра, юз минг офат бўлғай.

(с. 33).

(Мазмунаш: Ҳар ки бо аҳли ҷаҳл улфат мешавад, Андар он улфат сад ҳазор офат мешавад).

Тимсоли ин пандро дар эҷодиёти Фирдавсӣ, Носири Хисрав ва дигарон мушоҳида қардан мумкин аст. Чунончи, Носири Хисрав:

Мақун бо аҳли ҷаҳл, эй ёр, сӯҳбат,
Ки з-он сӯҳбат расӣ ҳар дам ба меҳнат.

Ибни Ямин ин маъниро бо образи конкрете гуфта буд:

Чун ҷомаи чармин шумурам сӯҳбати нодон,
Зеро ки гарон бошаду таи гарм надорад.

Ба мавзӯи муносибатҳои шаклу маънӣ, зоҳиру ботин бисёр мутафаккирони Шарқ мутаваҷҷеҳ шудаанд. Дар ин масъала Навоӣ ҳам бетараф набудааст. Ӯ мегӯяд, ки:

Эр кишига зебу зинат — ҳикмат ва донишдур.

(с. 75).

(Мазмунаш: Зебу зинати мард — ҳикмату дониш аст).

Айнан ҳамин мазмунро дар осори мутафаккири бузурги тоҷик Носири Хисрав дармеебем:

Мардро нест ба чуз илму амал зевару зеб.

Ҳамин маъниро шоир Абулмачди Саной низ дар мисрае ин тариқа ифода карда будааст, ки он аз ҳикматхон номбаршуда тафовути чиддие надорад:

Зинати мард дониш асту хунар.

Хулосаи Навой дар бораи зебоии зоҳирӣ ин аст, ки ҳар касе, ки аз ороиши зоҳирӣ ифтихор дорад, одам нест. У меғӯяд:

Одам ўлғон, зеби — зоҳирдин эмас,
Кимки андин фахр этар, одам эмас.

(с. 54).

(Мазмунаш: Одамӣ аз зебоии зоҳирӣ нест, Ҳар касе, ки аз он фахр мекунад, одам нест).

Салмони Соваҷӣ низ тақрибан ҳамин маъниро ба оҳанги инсондӯстонае ифода карда буд:

Ман оиро одамӣ донам, ки дорад сирати некӯ,
Маро чӣ маслиҳат бо он, ки ин габр асту он тарсо?

Накӯй кардану оиро миннат нанамудан — яке аз унсурҳои ахлоқи ҳамида ва ҳислатҳои ҷавонмардӣ шумурда мешуд ва оиро аксари адибон — муаллимон ахлоқ талқин кардаанд. Дар маҷмӯаи ҳикматҳои Навой дар ин маънӣ ду байт мавҷуд аст, ки мазмунан ба ҳамдигар наздиканд:

Ато ҳам турфа ишдур, турфароқ ул —
Агар йўқдир анинг ёнида миннат.

(с. 21).

(Мазмунаш: Ато кори хубест, вале хубтар он ки — Ба паҳлуяш миннат набошад).

Боз:

Қил якшилиғу демакни дохил қилма
Миннат била яхшиликни ботил қилма.

(с. 80).

Мазмунаш: Накӯй куну гуфтанро дохил макун, Ба миннат накӯиро ботил макун).

Чунон ки ишора шуд, ба ин мазмун бисёре ҳакимон дахл кардаанд. Аз ҷумла, Носири Хисрав чунин фармудааст:

Накӯй гар кунӣ, миннат манеҳ э-он,
Қи ботил шуд зи миннат ҷуду эҳсон!

Масъалаҳои кӯтоҳии умр, бебақои дунё, ҷовидонии номи нек диққати бисёр адибонро ба худ кашида буданд. Масалан, ду намуна аз гуфтаҳои сершумори Абулқосими Фирдавӣ:

Чаҳон ёдгор асту мо рафтани,
Зи мардум намонад ба ҷуз гуфтани.
Ба номи наку гар бимирам, равост,
Маро ном бояд, ки тан маргост.

Боз:

Напояд чаҳон, эй бародар, ба кас,
Намонад ҷуз аз номи некуву бас.

Навой низ барои аз ин ҳақиқати муҳим огоҳ кардани хонандагонаш ҳамин ақидаро ба тариқи зайлифода карда, гуфтааст:

Бу гулшан ичра йўқдир бақо гулига сабот,
Аҷаб саодат эрур қолса яхшилик била от.

(с. 25).

(Мазмунаш: Андар ин гулшан гули бақо субот надорад, Аҷаб саодатест агар ба некӣ бимонад ном).

Муосири бузург ва устои Алишери Навоӣ — Абдурахмони Ҷомӣ мегӯяд, ки шохан дарахти мевадор, агар мева наёрад, — ҳезум аст:

Шохи бебарг арчи бошад аз дарахти мевадор,
Чун наёрад бору мева, дар шумори ҳезум аст.

Шогирди суботкор низ аз тамсили устод илҳом бардошта, ин байтро офаридааст:

Шажар ким юз латофат шеваси йўқ,
Утун урнида дур агар меваси йўқ.

(с. 73).

(Мазмунаш: Дарахте, ки шеваи сад латофат надорад, Ба ҷои ҳезум аст, агар мева надорад).

Тамсили аз як палак рӯидани хандалакҳои нағзуганда, аз як дарахт ҳосил шудани меваҳои гуногун аз қадим инҷониб дар байни халқу адабиёт маъмул буд. Чунончи, Асадии Тӯсӣ фармудааст:

Зи як падар ду писар — неку бад аҷаб набувад,
Ки аз дарахте пайдо шудааст минбару дор.

Доир ба ҳамин маънӣ Алишери Навоӣ ҳам ин тариқа навиштааст:

Бир шажару, юз гул ила шеваси,
Турфаки, юз навъ бўлиб мевася.

(с. 25).

(Мазмунаш: Як дарахту ба сад шеваи гул, Турфа ки сад навъ мева хоҳад овард).

Алишери Навоӣ дар байте мегӯяд, ки нодонии худро дарк карданам камоли доноии ман шуд:

Соқӣё май берки, бу дайри куҳан авзоида
Бӯлди ўз нодонлиғимни англамоқ донолиғим.

(с. 58).

(Мазмунаш: Соқӣё, май деҳ, ки дар авзон ин дайри куҳан — Нодониамро доништанам доноӣ аст).

Дар мазмуни байти мазкур Абӯшақури Балхӣ ҳикмати зеринро эҷод карда буд:

То бадон ҷо расида дониши ман,
Ки бидонам ҳаме, ки нодонам.

Масъалаи дӯстӣ дар тамоми давраҳо аз мавзӯҳои муҳими эҷодӣ буда, адибони пешқадам суҳанҳои зиёде аз дӯсту дӯстӣ гуфтаанд. Навоӣ дар шинохтани дӯст байте гуфта, талқин мекунад, ки дӯсту ҳамдам он аст, ки ба саҳтӣ вафо карда бошад:

Ким қилди қатигликда вафодош сенга,
Ул бўлди ҳабиблар иҷра қўлош сенга.

(с. 43)

(Мазмунаш: Ҳар касе, ки ба саҳтӣ туро вафо кард, ў дар байни ҳабибон ҳамдами туст).

Мо ҷавҳари панди мазқури Навоиро дар осори Фирдавсӣ, Носири Хисрав, Атторм ва дигарон фаровон дида метавонем. Аз ҷумла, Фирдавсӣ:

Ҳамон дӯстӣ бо касе кун баланд,
Ки бошад ба саҳтӣ туро ёрманд.

Фаридаддини Атторм:

Мар туро ҳар кас, ки ёри ғам бувад,
Чун расад шодӣ, ҳамон ҳамдам бувад.

Хусрави Деҳлавӣ:

Қасеро дӯст бояд гуфту ҳамдам,
Ки бошад ҳамдам андар шодию ғам.

Навоӣ ҳукмронони замони худро таълим медиҳад, ки дар кори қатл набояд шитоб кунанд, зеро пушаймонии минбаъда ҳаргиз суде нахоҳад дод:

Бок йўқ ар кечроқ ўлур қатл иши,
Улса, сўзинг бирла тирилмас киши.

(с. 22).

(Мазмунаш: Бок нест агар кори қатл таъхир ёбад,
Кушта шавад, бо сухани ту зинда нахоҳад шуд).

Эҳтимол, Навой аз «Бўстон»-и Саъдии Шерозӣ ил-
ҳом гирифта, панди болоро моҳирона ба забони худ
дода бошад, зеро дар асари мазкури Саъдӣ чунин се
байт ҳаст:

Савоб аст пеш аз кушиш банд кард,
Ки натовон сари кушта пайванд кард.
Чу хашм оядат бар гуноҳи касе,
Тааммул кунаш бар укубат басе!
Ки сахл аст лаъли Бадахшон шикаст,
Шикаста нашоёд дигар боз баст.

Мақсади асосии байти зерини Навой ин аст, ки тар-
бияву парвариши одам аз тифлӣ бояд дуруст ба роҳ
монда шавад:

Улча эрур тифлға шойиста иш
Билки кичикликда эрур парварин.

(с. 65).

(Мазмунаш: Он қадар аст ба тифлӣ кори шойиста,
Бидон, парвариш дар хурдист).

Айнан дар ҳамин масъала Абӯшакури Балхӣ низ
бо тамсиле чунин гуфта буд:

Ба хангоми барноию кӯдакӣ
Ба дониш тавон ёфтаи зиракӣ.
Дарахте, ки хурдак бувад, боғбон
Бигардонад ўро, чу хоҳад чунон.
Чу гардад калон, боз натовонаш,
Ки аз кажжию ҳам бигардонадаш.

Ҳамин чанд намунаи дар боло овардашуда нишон
медиханд, ки осори адибони бузурги тоҷику форс дар
чаҳонбинӣ, ғоя ва олами ахлоқи Навой чи гуна мақо-
ми азиме ишғол қарда будааст, ки инро як самарай
муҳими равобити адабӣ нашумурдан мумкин нест. Аз-
баски тамоми ҳикматҳои Навоиро бо вариантҳои то-
ҷикиашон муфассалан муқоиса намудан ва таҳқиқ қар-
дан дар айни замон имконнопазир аст, дар поён то
қадрӣ имкон баъзе аз он ҳикматҳоро бо «Гулистон»
муқоиса хоҳем кард ва хоҳем дид, ки ин марди таш-

наи дониш аз дарёи ҳикмати Саъдӣ чи андоза комъ-
ёб гардидааст.

«Гулистон» дар афкори ахлокии Навоӣ ҳаққонӣ
ҷои босазоеро ишғол кардааст. Маълум мегардад, ки
ӯ ин китоби пурманфиатро гаштаю баргашта хонда,
хуб аз худ карда, мағз андар мағзи онро азбар наму-
дааст, зеро бисёр ақидаҳои пешқадами Саъдиро дар
масъалаҳои мухталифи зиндагӣ Навоӣ гоҳе айнан ва
баъзан бо таъбири такмил дастраси мардуми турки-
забонон намудааст.

Ба ин фикр далелҳои зерин шаҳодат дода метаво-
нанд.

Улки санга элдин зарур айбҷӯ.

Элга доғи сендин эрур айбҷӯ.

(с. 65).

(Мазмунаш: Он кас, ки айби мардумро ба ту мео-
рад, Айби туро низ пеши дигарон мебарад).

Ин ҳикмати воқеии аз зиндагӣ гирифтаи Навоӣ
ҳикмати машҳури Саъдиро ба хотир меорад, ки он дар
боби дуҷуми «Гулистон» оварда шудааст:

Хар ки айби дигарон пеши ту оварду шумурд,

Бегумон, айби ту пеши дигарон хоҳад бурд.

Навоӣ:

Элга зиён анинг суди,

Ва ўнғой олиб, оғир сотмоғи анинг мақсуди.

(с. 74).

(Мазмунаш: Судӣ ӯ зиёни мардум аст, Сабук ги-
рифта, гарон фурӯхтан мақсудӣ ўст).

Саъди ҳамин маъниро дар боби аввали «Гулистон»
дар ҳикояте овардааст, ки оғозаш чунин аст:

«Золимеро ҳикоят кунанд, ки ҳезуми дарвешон ха-
ридӣ ба ҳайф ва тавонгаронро додӣ ба тарҳ...»

Аз ягонагии ин ду порча тахмин кардан мумкин
аст, ки Навоӣ аз мазмуну мундариҷаи ин ҳикояи Саъ-
дӣ илҳом ёфта, онро мувофиқи талаботу хусусияти
услуби эҷодии худ моҳирона истифода бурда тавонис-
тааст.

Навоӣ:

Кардошинг эмас, улқи кӯйиб бош сенга,

Давлат чоғи қилғай ўзин қўлдош сенга.

(с. 80).

(Мазмунаш: Дӯст нест он қас, ки сар ба зонуят мегузорад, Ҳангоми давлат худро ҳамдасти ту мешуморад).

Ба гумони мо, манбаи ин маънӣ қитъаи машхури Саъдист:

Дӯст машмор он, ки дар неъмат занад
Лофи ёриву бародархондагӣ.
Дӯст он бошад, ки гирад дасти дӯст
Дар парешонхоливу дармондагӣ.

Навоӣ:

Музҳик зарур маст чу айлар хуруш,
Сӯзии тааммул била дер аҳли хуш.
(с. 49).

(Мазмунаш: Музҳик хурӯш созад, маст мегардонад, Аҳли хуш суҳанро бо тааммул мегӯяд).

Ин мазмун гуфтаҳои зерини Саъдиро аз дебочаи «Гулистон» хотиррасон месозад:

Сухандони парварда, пири куҳан
Бияндешад, он гаҳ бигӯяд суҳан.
Мазан бе тааммул ба гуфтор дам,
Накӯ гӯй, агар дер гӯй, чӣ ғам?!

Ҳамин мазмунро боз дар ҷои дигари «Гулистон» дарёб кардан мумкин аст:

Аввал андеша в-он гаҳе гуфтор —
Пойбаст омадасту пас девор.

Навоӣ:

Неким қилди жоҳилқӣ, эрди ёмон,
Тутиб аксини, топдим андин осмон.
(с. 52).

(Мазмунаш: Ҳар кори баде, ки ҷоҳил кард, Аксашро кардаму раҳо ёфтам).

Ба назар ҷунон мерасад, ки ба Навоӣ як ҳикояти машхури Саъдӣ таъсир расондаст ва сипас, ӯ байти болоро аз забони худ овардааст. Ҷунонки Саъдӣ дар боби дуюми «Гулистон» ин ҳикоятро меорад:

«Лукмонро гуфтанд:

— Адаб аз кӣ омӯхтӣ?

Гуфт:

— Аз беадабон, ки ҳар чӣ аз эшон дар назарам нописанд омад, аз феъли он парҳез кардам...»

Дар масъалаи кам гуфтани хуб гуфтани бетакрор

гуфтан бисъёр шоирону мутафаккирон пандҳои ғоида-
бахш гуфтаанд. Саъдии Шерозӣ низ дар бобҳои ҷудо-
гонаи «Гулистон» ин маъниро борҳо таъкид карда, фик-
рашро бо ҳикоятҳо собит намудааст. Масалан, дар бо-
би ҷаҳорум — «Дар ғавонди хомӯшӣ» ҳикояте оварда
шуда чун ҷамъбасти он маснавӣ зайл зикр ёфтааст:

Суҳан гарчи дилбанду ширин бувад,
Сазовори тасдиқу таҳсин бувад.
Чу як бор гуфти, мағӯ боз пас,
Қи халво чу як бор ҳуранд бас!

Навоӣ бошад, ҳамин маъниро барои ёд додани одо-
бу ахлоқ, дар шакли чунин байт баргардондааст:

Бир деганни ики демак хӯп (шояд «хуш» — Р. М.) эмас,
Сӯз чу такрор топи дилкаш эмас.

(с. 24).

(Мазмунаш: Як гуфтаро бори дуҷум гуфтан хуб нест,
Суҳан ки такрор ёфт, дилкаш нест).

Навоӣ:

Гарчи кӯешдӣ парвариш олам юзига ом эрур,
Сахрода қомгогу тикан, бӯстонда сарву гул битар.

(с. 28).

(Мазмунаш: Гарчи дар парвариши тамоми ҷинсҳои
рӯи олам қувваи офтоб ом аст, яъне баробар аст. Дар
сахро шӯраву хор, дар бӯстон сарву гул мерӯянд).

Ҷои шубҳа нест, ки илҳами Навоӣ ҳангоми эҷод
намудани ин ҳикмат аз ин сарчашмаи Саъдӣ ғайзӣ ё
гардидааст:

Борон, ки дар латофати таъаш хилоф нест,
Дар боғ лола рӯяду аз шӯрабум — ҳас.

Дар боби ҳаштуми «Гулистон» — «Дар одоби сӯх-
бат» дар масъалаи бахшишу адолат нисбат ба зерда-
стон порчае ҳаст, ки дар он Саъдӣ чунин мегӯяд: «Ҳар
ки ба зердастон набахшояд, ба ҷаври забардастон ги-
рифтор ояд». Сипас, Саъдӣ барои таъкид кардани ин
мақсади худ ду байт маснавӣ меорад:

На ҳар бозу, ки дар вай қуввате ҳаст,
Ба мардӣ оқизонро бишканад даст.
Заифро мақун бар дил газанде,
Қи дармонӣ ба ҷаври зӯрманде!

Навой низ дар ҳамин мазмун ва маъно ҳикмате гуфтааст, ки дар он ба зердастон нафъ расондандро таъкид мекунад:

Зердастларга наф еткур, агар тиласанким
Забардастлардин зарар кўрмагайсан.

(с. 34).

(Мазмунаш: Агар хоҳӣ, ки аз забардастон зарар набинӣ, Ба зердастон нафъ расон).

Навой:

Агар дирам била бўлса зарарни кайтармоқ,
Хато дурур киши, ул инда айламак таътил.

(с. 19).

(Мазмунаш: Агар имкони зарарро бо дирам бартараф кардан бошад. Дар он кор таъхир намудан хатост).

Саъдӣ дар боби ҳаштуми «Гулистон» ҳикмате меорад, ки он ин аст:

«То кор ба зар бармеояд, чон дар хатар афкандан нашояд!»

Аз мутолиаи ду порчаи боло тахмин кардан мумкин аст, ки ҳикмати Саъдӣ манбаи илҳоми Навоӣ қарор гирифтааст, зеро, агар Саъдӣ аз хатар ҷонро ба зар ҳалос кардандро маслиҳат диҳад, Навоӣ таъхир кардандро дар бартараф кардани зарар бо дирам хато мешуморад. Предмету унсурҳои муҳокимаи ҳар ду суҳанвар ҳам ба ҳамдигар наздик ва моҳиятан як мебошанд, яъне: «хатар» (Саъдӣ) ва «зарар» (Навоӣ), «зар» (Саъдӣ) ва «дирам» (Навоӣ), «нашояд» (Саъдӣ) ва «хато» (Навоӣ).

Навоӣ:

Атласу зарбофт аро нодон аниндек маҳв эрур
Қим хатон сафҳада сабт ўлди афшонлар аро.

(с. 21).

(Мазмунаш: Нодон даруни атласу зарбофт ончунон маҳв аст, чунон ки хато дар сафҳаи зебову пурнақшу нигор).

Хато нахоҳем кард, гӯем, ки сарчашмаи ин панду ҳикмат ва мазмуну санъати бадеии он ҳикояти зерини боби сеюм «Дар ғазилати қаноат» мебошад: «Аблаҳеро дидам — самин ва хилъате самин¹ дар бар ва марқабе тозӣ дар зер ва қасабе мисрӣ бар сар.

¹ «Самин»-и аввал — фарбех; дуюм — қиматбаҳо.

Касе гуфт:

— Саъдӣ, чи гуна ҳамебинӣ ин дебои муаллам бар ин ҳайвони лояълам?¹

Гуфтам:

— Хате зишт аст, ки ба оби зар навиштаст...»

Чунон ки маълум мегардад, Саъдӣ аблаҳе бо карру фарро ба хати безебу носалиси бо оби зар навишташуда ташбеҳ кардаасту Навоӣ нодони атласу зарбофтпӯшо ба хатон сафҳаи пурнақшу нигор. Ин ду ташбеҳ, бешубҳа, решаи ягона доранд.

Навоӣ:

Илм ўқиб қилмаган амал мақбул:

Дона сочиб кутармади маҳсул.

(с. 43).

(Мазмунаш: Илм омӯхта, амал накардан. Дона пошида, ҳосил набардоштан аст).

Саъдӣ:

«Ҳар ки илм хонду амал накард — бадон монад, ки гов ронду тухм наҷфшонд».

Саъдӣ дар порчаи боло илм ҳосил намуда, аз рӯи он амал накарданро ба замин шудгор кардану тухм напосидан монанд карда, ягонагии илму амалро бо мисоли аз таҷрибаи зиндагӣ дар назар ҷилвагар сохтааст. Навоӣ низ ҳамин фикрро баён намудааст, яъне назар ба қавли ӯ, илм омӯхта, амал накардан ба тухм пошида, ҳосил набардоштан монанд аст. Чунон ки намудор аст, дар ҳар ду порчаи боло ташбеҳшаванда айнан якхеланд. Вале Навоӣ ҳангоми ҳикмат офаридан шаклу предмети ташбеҳи Саъдиро андаке тағйир додааст. Аммо ин ҷо он чиз ба назар мерасад, ки ташбеҳкунандаи Саъдӣ (замин шудгор кардану тухм напосидан) аз ташбеҳкунандаи Навоӣ (тухм пошидану ҳосил набардоштан) аниқтар, мазмунан дақиқтар ва реалӣ аст, чунки замин шудгор карда, дона пошидану ҳосил набардоштан дар зиндагӣ камтар рӯй медиҳад.

Дар адабиёти классикии тоҷику форс дар фазилати ростӣ ва ростгӯӣ суҳанҳои зиёде гуфта шудаанд. Муаллими бузурги ахлоқ Саъдӣ низ дар ин масъала борҳо таваққуф намудааст, ки аз ҷумла дар боби охирини «Гулистон» ин қитъа оварда шудааст:

¹ Беилм, нодон.

Якero, ки одат бувад ростӣ,
Хатое равад, даргузоранд аз ӯ.
Ва гар номвар шуд ба қавли дурӯғ,
Дигар рост бовар надоранд аз ӯ.

Алишерӣ Навоӣ низ ба ин маънӣ якчанд ҳикмату пандҳо офаридааст. Масалан:

Ҳар кишининг ким сӯзи ёлғон эса,
Айлама бовар неча ким чин деса.

(с. 84).

(Мазмунаш: «Ҳар касеро, ки дурӯғгӯӣ аст, Бовар макун ҳарчанд рост гӯяд).

Чунон ки дида мешавад, панди Навоӣ аз забони худӣ ӯ оварда шудааст («Макун бовар...») ва аз ин рӯ, муаллиф ба масъала ва предмети тасвир фаъолона менигарад. Аммо, аз тарафи дигар, маҳз ҳамин конкретияти предмет ва шахс таъсиринокии ҳикматро кам накарда наметавонад, зеро ба шаси қавлаш безътибор ҳарчанд рост гӯяд ҳам, «бовар макун!» гӯён ҳукм баровардан ҳама вақт дуруст нест ва ин аз рӯи ҳақиқат ҳам нест. Аммо Саъдӣ дар ин мавзӯ ва масъала то андозае бетарафона нигариста, ҳикматро ҳамчун одати мардум нақл мекунад, ки дар ин сурат таъсири панду ҳикмат бештар гардидааст.

Ҳамон навъе ки гуфта шуд, Навоӣ ба масъалаи ростӣ ва ростқавлӣ борҳо таваққуф намудааст, ки барои намуна байти зеринро ҳам овардан мумкин аст, зеро он низ ба ҳикмати Саъдӣ хеле наздик мебошад:

Қимки, ӯзи айлади ёлғон сӯзин,
Қизб дер эл, чин деса, қолғон сӯзин.

(с. 42).

(Мазмунаш: «Ҳар ки худ дурӯғгӯӣ аст, минбаъд рост гӯяд ҳам, мардум қизб гумон мекунад).

Навоӣ:

Шаҳ тилар бўлса шохлик қилмоқ,
Сипоҳидин керакмас айрилмоқ.

(с. 73).

(Мазмунаш: Шох агар хоҳад, ки подшоҳӣ кунад, бояд, ки аз сипоҳ — лашкар чудо нашавад).

Саъдӣ дар хусуси шарту шароити шохӣ ва тариқи оқилонаю одилонаи мамлакатдорӣ дар бисёр асарҳои худ, алаҳхусус дар боби аввали «Ғулистон» изҳори ақида намудааст. Аз ҷумла, ӯ мегӯяд:

Хамон бех, ки лашкар ба чон парварӣ,
Ки султон ба лашкар кунад сарварӣ.

Ин чо бояд гуфт, ки агар Саъдӣ сабаби сарварӣ-шоҳии султонро дар лашкар дида бошад, Навоӣ, ки ин ҳолатро дар зиндагӣ бевосита санҷидааст, масъаларо ба таври қатъӣ ва ҷиддӣ ба миён мегузорад, яъне аз лашкар чудо нашудани шоҳро шартӣ асосии мамлакатдорӣ мешуморад.

Дар боби сеюми «Гулистон» ҳикояти муассире ҳаст (рақами 16) — дар хусуси он, ки гуруснае дар биёбон ҳамёне пури марворид меёбаду онро гандумбирён мепиндорад... Ҳикоят бо як қитъае ҷамъбаст карда мешавад, ки дар натиҷа, таъсири он боз барҷастатар гардидааст. Байти аввали қитъа ин аст:

Дар биёбони хушкӯи реги равон
Таширо дар даҳон чи дур, чи садаф.

Навоӣ низ ба ҳамин маънӣ байте гуфтааст ва таҳмин кардан мумкин аст, ки яке аз решаҳои сарчашмаҳои ҳикмати ӯ «Гулистон»-и Саъдӣ ба шумор меравад:

Тоҷа киши бодия иҷра зулол,
Олтун аёғ қайдау, сингон сафол.

(с. 61).

(Мазмунаш: Қас дар биёбон оби зулол ёбад, Чоми заррин кучову сафолӣ шикаста).

Саъдӣ Шерозӣ таъкид карда буд, ки «нақӯӣ ба бадон кардан ҷунон аст, ки бад кардан ба ҷони некмардон». Ӯ боз тамсиле оварда, гуфта буд:

Тараҳхум бар паланги тездандон —
Ситамгорӣ бувад бар гӯсфандон.

Навоӣ низ ҳамин маъниро ба тариқи зайл ифода намудааст:

«Ёмонларга лутфу қарам, яхшиларга мужиби зарар ва аламдур». (с. 32).

(Мазмунаш: Ба бадон лутфу қарам — мӯҷиби зарару алами некон аст).

Навоӣ:

Одами эрсанг, демағил одамай,
Оники, йӯқ халқ ғамидин ғами.

(с. 54).

(Мазмунаш: Одамай бошӣ, одамай машумор — онро, ки аз ғами халқ ғаме надорад).

Саъдӣ:

Ту, к-аз дарди дигарон беғамӣ!
Нашояд, ки номат нӣҳанд одамӣ!

Шайх Саъдӣ ҳикмати машҳуре дорад, ки дар асо-
си таҷрибаҳои зиёди зиндагӣ ва мушоҳидаҳои мудакки-
қона ба миён омадааст:

Чу дар тоси лағжанда афтод мӯр,
Раҳонандаро чора бояд, на зӯр.

Ҳикмати мазкурро Алишер Навоӣ бо табдили «тос»
ба «қадах» овардааст, ки он ин аст:

Тушса қадах аро бўлур мӯр,
Тадбир керак чиқарга йўқ зӯр.

(с. 64).

(Мазмунаш: Агар дар қадах мӯр афтад, Барои раҳо
карданаш тадбир зарур аст, на зӯр).

Ба ин тарик, аз мушоҳидаи пешакии баъзе намуна-
ҳои ҳикматҳои дар боло овардашудаи Навоӣ ва аз пор-
чаҳои адибони тоҷику форс ва махсусан «Ғулистон»-и
Саъдӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки Навоӣ чун
фарзанди пешқадами халқу замони худ аз афкори ғои-
дабахши суҳанварони мо ҳамчун яке аз манбаҳои му-
ҳими эҷодиёт истифода бурда, бисёр ҳикматҳои онон-
ро гоҳе айнан ва гоҳе бо дигаргунӣ ба хонандагони
халқи худ тақдим намуда будааст. Ин ҳолат ва омилҳои
дигар фикрро илқо мекунанд, ки адабиёти тоҷику
форс барои адибони ўзбек дар асри XV, аз ҷумла ба-
рои Навоӣ дар қатори адабиёти хаттӣ ва даҳанакии
мардумони туркизабон ҳамчун сарчашмаи муҳиме хиз-
мат кардааст. Ин ҳодиса фикри Иоганнес Бехерро ро-
чеъ ба он ки адабиёти ҳақиқатан милли маҳз ба шаро-
фати робита бо адабиёти халқҳои дигар, аз ҷайзи ро-
битаҳои самарабахш пайдо мешаваду рушду камол ме-
ёбад, бори дигар собит менамояд.

Дурдонаҳои адабиёти тоҷику форсро мудаккиқона
ва пурсамар омӯхтани Алишери Навоӣ нишон медиҳад,
ки адабиёти халқҳои олам танҳо дар натиҷаи таъсири
мутақобилаи ҳамдигар инкишоф меёбад ва гул-гул ме-
шукуфад. Дарвоқеъ, ҳамон навъе, ки Ленини бузург
гуфта буд, «маданияти интернационалӣ ғайримиллӣ на-
мебошад»¹.

1970.

¹ В. И. Ленин Асарҳо.— Сталинобод, 1958, ҷ. 20, с. 8. Наш-
ри тоҷикӣ.

Насри дилангез

(Самаки айёр, ҷилди якум, тайёркунандагони матн Ю. Салимов, Х. Ҳақимова, муҳаррир Ч. Азизқулов.— Душанбе: Ирфон, 1967, 296 саҳифа).

Онҳое, ки мавҷудияти насри бой ва рангоранги пешазинкилоббин тоҷику форсро инкор кардани мешаванд, аз ҳақиқати таърихӣ рӯй метобанд. Мутаассифона, чунин мункирони насри мо дар миёни адабиётшиносон, махсусан олимони Ғарб ҳоло ҳам ҳастанд. Хатто баъзе мутахассисони советӣ низ чунин фикре доранд, ки гӯё насри бадеии тоҷик комилан нав буда, он танҳо дар ибтидои асри XX падида омадааст. Масалан, Александр Боршаговский дар «Чавонии наср» ном мақолаи худ аз ҷумла навишта буд, ки наср танҳо дар ибтидои асри XX «акнун ба арсаи вучуд қадам мениҳод» («Шарқи сурх», 1964, № 3, с. 128).

Чунонки ҳеч ҳодисае бесабаб рӯй нахоҳад дод, дар пайдоиши фикри ғалати боло ҳам асосе ҷой дорад. Ба фикри мо, сабаби ин ҳодиса, пеш аз ҳама, мақоми бузурги назми ҷаҳоншумули мост. Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Носири Хисрав, Умари Хайём, Низомӣ ва даҳҳо дигарон, ки ганҷинаи маънавии умумиҷаҳониро бо дурдонаҳои гаронбаҳои ҷовидонӣ бойтару рангинтар намудаанд, шоир буданд. Ин мардони олами адаб масъалаҳои зарурӣ ва нозуки замонҳои мухталиф — васфи сулҳу адолат, маҳкуми ҷангу зулм, ситоиши хираду ҳунар, тарафҳои ишқи поку зебоии табиат, дӯстию нақури, қаҳрамонию ватанпарастӣ, инсондӯстию халқпарварӣ ва монанди ҳамин тамоми ҳислатҳои ҳамаи одамиро бо шеърӣ гаронмоя адо намудаанд. Интишори бемисоли шеърӣ тоҷикӣ, дар навбати худ, як қатор сабабҳои моддӣ ва маънавӣ дорад, ки латофати забон, таъбу завқи нозуки мардум аз ҷумлаи онҳо ҳисоб меёбанд. Ана ҳамин мақоми олӣ ва шӯҳрати сазовори назм пеши роҳи интишори насрамонро андаке дошт. Лекин он, яъне назм роҳи насрро тамоман нагирифтааст, онро танг накардааст ва аз байн набурдааст, балки омили мавҷудият ва боиси ҳуни латофати он гардидааст. Аз таърихи мо бармеояд, ки ривочу равнақи шеър ба равнақи инкишофи насри бадеӣ сабаб шуд. «Чавомеъ-ул-ҳикоят»-и Авфии Бухорӣ, «Гулистон»-и Саъдӣ, «Тӯтинома» ва «Гулрез»-и Нахшабӣ, рисолаҳои Убайди Зоконӣ,

«Баҳористон»-и Чомӣ, «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ ва дигарон аз сарчашмаи назм сероб шудаанд, аз он зебу ороиш ёфтаанд, ба шарофати он латифу салис, пухтаву дилкаш гардидаанд...

Бинобар шӯҳрати бепоён, мутахассисон ба назми мо бештар диққат додаанд, ба омӯзиши он машғул шудаанд ва ҳамин тариқа, адабиёти моро «фақат» аз назм иборат донистаанд. Холо бо гузашти рӯзгор дар натиҷаи омӯзиши суботкоронаи адабиётшиносон ақидаи носолими номбаршуда аз миён рафта истодааст, зеро по-яи он аз заминаи ҳақиқат дур буд.

Шоёни таҳсин ва табрик аст, ки Нашриёти «Ирфон» ба нашри асарҳои мансури классикӣ диққати хеле ҷиддӣ дода истодааст ва дар солҳои охир якчанд намунаи онро дастраси хонандагон намуд. Холо дар ҳузури нашриёт аз ҳисоби адибону донишмандони адабиёт ҳайати махсуси таҳририя ташкил ёфтааст ва аллакай мувофиқи салоҳдиди онҳо ду китоби пурарзиш — «Саргузашти Хотам» (тартибдиҳандагон Ҷ. Азизқулов ва С. Давронов) ва «Самаки айёр» дастраси хонандагон гардид.

«Самаки айёр» бо пешгуфтори Ҷ. Азизқулов ва мақолаи Ю. Салимов — «**Самаки айёр**» ва **настри ривоятии форсу тоҷик**» оғоз мегардад. Ин ҷо хонандагон бо баъзе хусусиятҳои умдаи осори мансури адибон, асарҳои халқӣ, бо соҳиби «Самаки айёр» ва котиби он, бо қимати бадеӣ ва аҳамияти вай мухтасаран шинос мешаванд.

Мувофиқи тадқиқоти донишманди маъруфи эронӣ Парвиз Нотили Хонларӣ аз ин қиссаи пуршӯр ҳоло танҳо як нусхаи хаттӣ вуҷуд дорад, ки он ҳам дар се ҷузъ дар китобхонаи Бодлиёни Оксфорди Англия нигоҳ дошта мешавад. Зарурат ва аҳамияти қиссаро ба назар гирифта Парвизи Хонларӣ ба омӯзиш ва интишори он иқдом намуд. Ва, инак, се ҷузъи аввали ин асар аз ҷоп баромад.

Нашриёти «Ирфон» низ қарор дод, ки ин асари шавқангезро ба хонандагони адабпарвари тоҷик пешкаш намояд. Қисса аз 6 ҷилд иборат хоҳад шуд ва ҳоло ҷилди нахуст ба даст расид.

«Самаки айёр» аҳамияти бузурги тарбиявӣ дорад, зеро он дар байни мардум тамоми ҳислатҳои нек ва ахлоқи покро тарғиб менамояд. **Ғояи асосии асар — ҷавонмардист.** Некӣ қардан ба бечорагон, баровардани хочати мӯҳтоҷон, гирифтани дастӣ афтодагон, дастӣ зо-

лим буридан, қасди мазлум ситондан, ростгуфториву вафодорӣ ба адл, покахлоқӣ, далерию мардонагӣ, чолокию андешанокӣ барин хислат ва қору кирдори начиби инсонӣ — дар маркази ҳодиса ва воқеоти асар қарор ёфтаанд. Тамоми қаҳрамонони мусбати қисса, алалхусус Самаки айёр, Шағоли Пилзӯр, Арғуни сарчӯпон тамоми ғайрату қуввати худро дарёғ надошта, хурду хоб ва роҳатро барбод дода, барои кушодани гиреҳи қори дармондагон мубориза мебаранд; дар ин роҳ ҷабри бисёр, ранҷи фаровонро ба худ раво мебинанд. Ин мардони қаҳрамон баъди меҳнати беҳисоб дар ҳалли мушкилот ғолиб меоянд ва ин ғалаба бесабаб ва осон ба даст намеояд, балки он натиҷаи сарфи қувати табиӣ, ақлу хиради баланд ва чолокию андешақорист. Махсусан Самак дар тамоми воқеаҳои душвор ғолиб омада, ғавҳари мақсуд ба каф меорад — ва ин танҳо ба туйфайли хушмандӣ, батадбирӣ, зиракӣ, чолокӣ, ростқавлӣ, покахлоқӣ, суботқорӣ худӣ Самак муяссар мегардад. Алалхусус, рӯйбинӣ накардан, аз рӯи ҳақиқат суҳан гуфтани Самак — аз хусусиятҳои асосии характери ӯ ҳисоб меёбанд. Чунончи, Самак, аслу насаби «олӣ»-и Хуршедшоҳ ва дӯстии самимии худро ба ӯ, ба хоҳири ҳақиқат, як тараф гузошта, ба насаби ӯ бо қиноя ин тариқа санги таъризи мезанад: «Самак пешӣ Хуршедшоҳу Шағол омад, гуфт:

— Эй паҳлавон Шағол, ман донам, ки эшон ҷавонанду подшоҳзодаанд ва хоб дӯст доранд...» (с. 139). Ҳамин мазмун дар гуфтугӯи Самаку Хурдасби Шайду низ зохир мегардад, ки он ҷо суҳан аз хусуси ба Самак сад ҳазор диноҳ инъом қардани Марзбоншоҳ меравад (с. 282). Ин ҳолатро ҳангоми хайрбодӣ Самаку Шағол пеш аз сафари Самаку Оташак ба Мочин низ мушоҳида менамоем. Самак мегӯяд: «Хуршедшоҳ агарчи бо ақлу дониш аст, аммо кӯдак аст..., подшоҳ асту кӯдак» (с. 199).

Аз лиҳози инъикоси масъалаҳои ахлоқӣ ва таҷассуми расму оини нағзи халқамон «Самаки айёр» аҳамияти махсусе дорад. Чунончи, дар байни халқ анъанаи хоҳархондӣ бародархондӣ ҳаст, агар боре ҷавоне ба духтаре «хоҳар» гуфта муроҷиат кунад, ӯ яқумр хоҳархондӣ он ҷавон мешавад. Ҳамин анъанаи басо шариф дар «Самаки айёр» ҳам таҷассум ёфтааст, яъне Самак пеш аз он, ки ба Маҳпарӣ ва Дилором даст расонад, онҳоро ба хоҳарӣ меҳонад ва онҳо низ ӯро бародар ме-

хонанд. Гуфтан бамаврид аст, ки ин анъанаи миллиро баъзе нависандагони ҷавони муосир вайрон карда истодаанд.

Масъалаи дӯстии одамон, дӯстӣ бо мамалакатҳои бегона дар асар мавқеи муҳиммеро ишғол менамояд. Муаллиф ба тавассути қаҳрамонони мусбат дӯстии мамлакатхоро тарғиб намуда, ғояи манфури маҳалпарастиро маҳкум менамояд, ки инро дар манзараи мунозираи беадабонаи Қизилмалик бо падараш — Арманшоҳ ва расули Хуршедшоҳ — Хурдасби Шайду дар боргоҳи шоҳи Мочин равшан мушоҳида менамоем.

«Самаки айёр» — асари комили бадеист. Он дорои хатти пухтаи сюжет буда, як қатор қаҳрамону персонажҳои мусбат — Самаки айёр, Шағоли Пилзӯр, Хуршедшоҳ, Фаррухрӯз, Ҳомон, Марзбоншоҳ, Рӯҳафзо, Маҳпарӣ ва дигарон бо як гурӯҳ шахсони дар ҳулку атвор манфӣ — аз қабили Меҳрони вазир, Қизилмалик, Ширвонаи доя ва дигарон дар шаклу намудҳои гуногун муборизаҳои шадид мебаранд. Дар асар аз тамоми воситаҳои тасвири бадеӣ — силсилаи образҳо, санъатҳои бадеӣ, забону услуб дуруст ва бо маҳорати баланд истифода карда шудааст.

Тамоми ҳодисаю воқеаҳои қисса ба ҳамдигар зич алоқаманд буда, дар он ягон лаҳзаи барзиёди сунъӣ ҷаспондашуда вучуд надорад: ҳамаи ҳодисаҳои хурду калон ҳамдигарро пурқувват менамоянд, яке натиҷаи дигарест ва дар айни замон, ҳуди он низ сабаби ҳодисаи дигаре мебошад. Масалан, муаллиф ҳангоми тифлии бародарон Хуршедшоҳу Фаррухрӯз ба ҳамдигар монанд будани онҳоро ба муносибате ин тариқа гуфта буд: «Фаррухрӯз дусола буд. Шоҳ ба меҳри фарзандона ўро дар канор гирифт. Дар шакли ў нигоҳ кард. Агарчи Хуршедшоҳ кӯчак буд, ҳеҷ тафовут натавонист ниҳод, магар бад-он, ки Фаррухрӯз сухан мегуфт ва Хуршедшоҳ сухангӯӣ набуд» (с. 23). Ана ҳамин монандии ду қаҳрамон дар роҳи ҳалли бисёр мочароҳои минбаъда кор медиҳад (с. 46 ва ғайра) ва ин ҳодисаи ҷузъиро муаллиф дар оғоз бошуурона таъкид карда буд.

Ё худ, Камкуки сиёҳ аз рӯи одати муқаррарӣ рӯзе ба шохзодагони зиндонӣ хӯрок оварду (с. 67) раҳо ёфтани як бандӣ — Фаррухрӯзро (ўро «Дилафрӯз» — Хуршедшоҳ гурезонда буд) пай набурд. Ин ҳодисаро пай набурдани Камкук чизи тасодуфӣ нест, балки асосҳои комил дорад, яъне: 1) Ў хӯроки бандиёро ин дафъа

(ба сабаби шаб маст шуданаш ва доруи бехушона хӯрданаш) дер овард, агар нохост доя ояду дар додани хӯрок таъхир кардани Камкукро фаҳмад, ўро сарзаниш хоҳад кард. Бинобар ин, Камкук парешон буд ва саросемавор хӯрокро доду қафо гашт; 2) Камкук «хуморзада буду хоболуд», зеро шароби бисъёр нӯшида буд; 3) Ў дишаб бо канизаки «Дилафрӯз» базми хосса орошта буд ва аз ин ҳам сархушу ҳам саргарон буд ва ба ин василаҳои психологӣ фикри санҷиши ҳаматарафаи бандиён дар ҳаёли ӯ роҳ ёфта наметавонист.

Ҳамин тариқа, сабабҳои реалии ҳар як ҳодисаро нишон додан (масалан, бо лашкари Фағфур берун рафтани Хуршедшоҳ — с. 128; ё худ, дар биёбон об хостани Маҳпарӣ ва ба ҷои об оби дорудор додани Конун — с. 263) дар ин асно дигаргунии психологӣи персонажҳоро қатъиян баназар гирифтани (чунончи, «дар миёни ғалабаву ошӯби мардум» ҳамёни зарро афтондани Заранди ҷарроҳ ва реҳтани зару ошкор шудани сир — с. 94; ё хоҳиши Макӯқарро ба Маҳпарӣ нарасонидани Лоло Солеҳ — с. 183), мувофиқи мантиқи характери қаҳрамонон амал намудан (масалан, Меҳрон аз тарсу ваҳми Самак ҷониби Мочин меравад ва ҳол он ки Самак дар Мочин буд — с. 227 ва ғ.) дар саросари қиссаи «Самаки айёр» риоя карда шудааст.

Умуман, масъалаи тасвири воқеият дар «Самаки айёр» боиси хусну таваҷҷӯҳи махсусест. Ба ин ҷиҳати асар Ю. Салимов дуруст диққат дода, дар сарсухани худ навиштааст: «Як тафовути бисъёр муҳими «Самаки айёр» аз китобҳои дигари насри ривояти форсу тоҷик ва ҳатто адабиёти халқҳои хориҷӣ ин аст, ки ин асар аз тасвири сеҳру ҷоду ва даҳлати қувваҳои ғайритабӣ ва илоҳӣ озод аст» (с. 15). Агар ду лаҳзаи ҷодугарии Ширвонаи дояро (яке — дар шакли гӯрҳаре пайдо шуда, бо найранге Хуршедшоҳ ва Маҳпариро вохӯрдан; дигаре — дар қиёфаи пирамарди мусофире ба Ҳалаб омада, сирри ангуштарӣ ва қиссаи Маҳпариву шартҳои дояро нақл кардани ӯ) истисно кунем, дар «Самаки айёр» ягон қувваи ғайритабӣ ва ҳодисаи ҷодугарӣ дучор намеояд. Ҳодисаю воқеаҳо дар зиндагӣ, дар байни мардум рӯй медиҳанд ва мушкулкушои ягона — муттаҳидии ақлу хирад, зӯри бозу, ҳақиқату адолат аст. Ин гуна чиз ва сифатҳои ҳамида дар якҷоягӣ аз ӯҳдаи ҳалли ҳама душвориҳо мебароянд ва онҳоро муаллиф дар шахси Самаки айёр таҷассум намудааст.

Масъалаҳои образофарӣ ва характеру хислатҳои қаҳрамонон низ ҷолиби диққатанд. Дар қисса шахсони бисёре амал мекунанд, лекин ҳамаи онҳо бо рафтору кирдор, ҳулку атвор ва монанди инҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Масалан, образи ду шоҳзода — Қизилмалик ва Хуршедшоҳро аз назар гузаронем. Хуршедшоҳ барои ишқи пок, барои ростию адолат мубориза мебарад, ӯ аз рехтани хуни ноҳақ ҳазар мекунад, ӯ баодоб, паҳлавон, далеру ҷасур, тирандоз аст; ӯ мувофиқи насихати оқилонаи падараш ва дигар шахсон, умуман аз рӯи адлу тадбиру маслиҳат кор мекунад. Қизилмалик бошад, саркаш аст, барои ишқи ноустовор хун рехтанист, мамлакатеро хоку туроб карданист; ӯ ҳатто насихати падарашро гӯш намекунад.

Образи вазири Фағфур — Меҳрон ва амалиёти ӯ дар асар мақоми калоне дорад. Ин шахси қаллоб, маккор, ватанфурӯши бешараф фитнаҳои зиёде меангезад, боиси бесабаб кушта шудани ҳазорон одамон мешавад. Вале муаллиф характери ӯро на якбора (чунончи барои бисёр қиссаҳои шарқӣ хос аст), балки тадриҷан, охишта-охишта мекушояд. Ӯ аввал ба шоҳ баъзе маслиҳатҳои қавқари медихад, баъд ӯро тамоми бироҳи менамояд, бо найранг ҷавонмардонро банду қатл мекунонад, бо душманони мамлакат забон як мекунад; барои мақсадҳои нопоки худ шуда зану духтарашро ба дасти душман медихад ва ниҳоят бешарафона ватани худро мефурӯшад. Ӯ барои нигоҳ доштани мақоми вазирии худ, барои пӯшидани асрораш тамоми восита ва макру найрангро ба кор мебарад: одамони бегуноҳро ба куштан медихад, дурӯғ мегӯяд, хонаи мардумро хароб мекунад; ӯ характери олимақом ва шӯҳратпарастии шоҳи худро нағз медонад ва бинобар ин, ӯро бо сифатҳои бардурӯғ таърифу таҳсин мекунад ва аз «ояндаи дурашону» пуч умедвор менамояд... Ин тариқа, муаллиф характери ин шахсро зина ба зина нишон медихад ва дар симони ӯ ақидани халқии қамоли бешарафӣ будани ватанфурӯширо устодона таҷассум менамояд.

Образҳои Шерафкан, Макӯқар, Тармаша моҳиятан ба ҳамдигар монанданд ва дар атвору ғоя ба Меҳрон наздиканд. Ин гурӯҳ худ коре карда ва ҷорое андешида наметавонанд ва дар ҳалли мушкиле мӯҳтоҷи маслиҳати шахсе мебошанд. Ин қабил одамон, ки дар ниҳодашон бадӣ ҷой гирифтаасту кирдорашон фақат вай-

ронкорист, аз ҳечгуна кори қабех, ҳатто аз мардумкушӣ рӯй наметобанд.

Дар боло оид ба тасвири воқеияти зиндагӣ ишорате рафта буд. Ин ҷо барои тақвияти он фикр манзараеро хотиррасон намудан аз аҳамият ҳолӣ нест. Хангоме, ки Самак бо тadbире Маҳпариро аз қалъаи Фалакӣ раҳо мекунад ва ӯ бо Рӯҳафзою Размоқи ҳезумкаш мегуре-занд, Маҳпарӣ роҳ гашта наметавонад: «Чун аз қалъа берун омаданд, бар микдори фарсанге рафта буданд, ки Маҳпарӣ фуру монду **пойҳои вай обила шуд, чандон ки натавонист рафтан**» (с. 295). Обила шудани пойҳои Маҳпарӣ ва роҳ рафта натавонистани ӯ табиист, зеро вай шоҳдухтари нозпарвардест, ки ҳанӯз машаққатҳои роҳи зиндагиро надидааст. Умуман, масъалаи тасвири ҳоли реалистона дар ин қисса хеле ҷолиби диққатанд, зеро чунин ҳолат дар осори мансури тоинкилобӣ камтар вомерӯанд.

Дар «Самаки айёр» санъатҳои бадеӣ, аз қабилӣ ташбех, киноя, тавсиф, маҷоз, муболиға, сачъ ва ғайра фаровон кор фармуда шудаанд, ки онҳо дар аснои лаҳза ва рӯзҳои лирикӣ, васфи манзара, майдони корзор ва монанди инҳо бештар ба назар мерасанд. Ин ҷо барои боварӣ ҳосил кардан танҳо манзараҳои падида омадани шаб ва тулӯи офтобро аз назар гузаронидан кофист. Дар ҷилди якуми «Самаки айёр» бадал ёфтани шабу рӯз беш аз бист маротиба тавсиф ёфтааст, вале ҳар дафъа сифати ин ҳодисаи табиӣ тағйир меёбад ва ин ҳолат муносиби ҳодисаю воқеа ва ё ҳолати зохирию ботинии қаҳрамонон рӯй медиҳад. Масалан, ҷосусони Қизилмалик — Конун ва Кофури айёр бо ҳилае ба даран Бугроӣ, ки он ҷо асирони Хуршедшоҳ — Қатруну Қатур ва Сайламу Меҳрони вазир дар зиндон буданд, ворид мегарданду маҳбасро аз назар мегузаронанд ва мунтазири шаб мешаванд. Дар чунин лаҳза бо ифодаи мӯҷази «**сиёҳшаб**» муаллиф қасди бади онҳоро таъкид намуда, барори қорашонро огоҳ менамояд: «Чун маълум кард, соате дигар дар он дара мегашт ва ҳар ҷойгоҳ асбони бисёр دیدанд..., силехи бисёр ҳар ҷой ме-дид рехта ва дар ҳамаи дара ҳафтод мард буданд — пиру шикаста ва тифл. Пас, чун замоне дигар баргашт, сиёҳшаб пой дар олам ниҳод. Конунро бад-он ҷой фуруд оварданд...» (с. 223).

Хангоме ки суҳан дар бораи ҳарбу зарб ва корзори ҷанг равад, тасвири шабу субҳ низ ба ҳамин маъно му-

тобиқат мекунад, яъне муаллиф манзараи табдили шабу рӯзро бо калимаву ибораҳои ҳарбӣ адо намуда, бо ҳамин воқеаи ояндаи майдони ҳарбро таъкид ва пурқувват мекунад: «...чун Қатрони паҳлавон ва Фаррух-рӯз майдондорӣ карданд ва касе музаффар нашуд, аҳд карданд, ки рӯзи дигар ба майдон бозоянд. Ва паст гаштанд ва мебуданд, то он соат, ки шаби деранҷом ба поён расид ва лашкари шаб ба пеши рӯз мунҳазим гашт. Хисрави фалак сар аз даричаи само баровард ва дидор аз кӯхсор бинамуд ва тирагию бухор аз рӯи олам бизудуд...» (с. 247).

Бояд гуфт, ки умуман дар асар ва махсусан дар манзараҳои табдили шабу рӯз таносуби суҳан хеле пурқувват аст, чунончи: «алами рӯзи равшан боздоданд ва чатри шаби сиёҳ бозкашиданд» (с. 106). Ин ҷо, аз як тараф, мафҳумҳои «алам» — «чатр» — «рӯз» — «шаб» — «равшан» — «сиёҳ» ба ҳамдигар муносибате дошта бошанд, аз тарафи дигар «чатри шаби сиёҳ» — пардаест, ки дар зери он (аз оламу одам пинҳонӣ) Самак Хуршедшоҳу Фаррухрӯзро аз зиндон мераҳонад. Ё худ, «чун субҳи рӯз аз олами ғайб забона» мезанад (с. 110), Самак ба тарзи махфӣ бо тавассути Сомона сирру нақшаи дарборро мефаҳмад ва мувофиқи он кор мекунад. Инчунин, агар ифодаи «шаби тира ба охир омад» (с. 171) — фаро расидани субҳро нишон диҳад, боз аз он мазмуни болодастии қаҳрамони мусбат — Хуршедшоҳ ва шикастаҳои Қизилмаликро хондан мумкин аст...

Забони асар равону суфта, латифу ширин, мӯҷазу таъсирбахш аст. «Самаки айёр» — пури каломи суфтаи халқӣ, ибораҳои ҳикматнок, суҳанони бадеи таносубдор аст. Қариб аст, ки сирри ҳоинии Меҳрони вазир ошкор шавад ва ба эътимоди ӯ дар шоҳ шубҳа пайдо мегардад. Дар ин замон вазир суҳани дурӯғе гуфта, боварии шоҳро ба худ аз нав барқарор менамояд ва ҳамин мазмун дар асар ин тариқа мухтасару амиқ ифода ёфта аст: «Вазир бар он суҳан пой боз бар ҷой овард» (с. 120).

Дар сабку услуби «Самаки айёр» осори табъи равои адиби заковатманде равшан мушоҳида карда мешавад, ки инро аз ҷанд ҷумлаи зерин ҳам пай бурдан мумкин аст. Масалан, «Арғун бархосту истиқбол кард. Пеш аз он, ки салом кунанд, гуфт:

— Эй озодмардон, ҳама ба худ қабул кардам ва ба ман меҳмонед. Он гоҳ салом карду шоҳзодаро дар ка-

нор гирифт ва Фаррухрӯзо бинавохту Шағоли Пил-
зӯро бипурсид ва ҷумлаи ҷамоатро навозиш фармуд»
(с. 142). Муаллиф аз такрор, ки он дар ин ҳолат хонан-
даро дилбазан хоҳад кард, парҳез намуда, мегӯяд, ки
ӯ якеро дар канор гирифт, дигареро бинавохт, сеюмиро
бипурсид ва ҷумларо навозиш фармуд.

Ё худ: «Хуршедшоҳ Ҳомони вазирро пеши худ бин-
шонду сухан ҳама аз падар гуфт ва аҳволи модар боз-
чуст» (с. 266).

Ин фикрро бо мисолҳои зиёд собит намудан мум-
кин аст, вале ҳамин чанд ҷумлаи мухтасару амиқмаз-
муну бадеъшакл ҳам кофист: «Ҳар яке сухане мегуф-
танд, то тақдири ронда чира омад. Дар бикшоданд»
(с. 262); «Найзаҳо аз даст биандохтанд ва теғҳо аз ҷуфт
тоқ карданд ва зирехҳо («дирехҳо» чоп шудааст —
Р. М.) дар сар кашиданд ва теғ бар сару фарқи якди-
гар ниҳоданд» (с. 268); «...бо худ мегуфтам: «ин ҷавон
на сирати мардон дорад, аммо ба сурати мардон мера-
вад, надонам чун аст аз эшон» (с. 293).

«Самаки айёр» ганчинаи луғати зебои халқии тоҷи-
кӣ ва суханҳои ҳикматомез аст. Ин ҷо бо даҳҳо калима-
ву таъбирҳои вомехӯрем, ки қисман ҳоло ҳам дар байни
халқ зиндаанд, вале дар забони адабӣ маъмул нес-
танд ва ё кам истеъмол мешаванд, чунончи: «бардош-
тан» (гирифтан, бурдан), «ҳаял кардан», «ҷӯб хӯрдан»,
«нигоҳ доштан» (бо нияти бад назар андохтан ва даст
кофтан), «бо замин рост кардан» (хароб, хоку туроб на-
мудан), «нишастангоҳ», «паришаб», «яла кардан», «дӯст-
гонӣ», «азим тарсидан», «дар об ҷустан» ва ё «дар об
талабгор будан» (бо нияти бад хеле бисёр ҷустан), «ра-
сонидан» (хабар кардан), «сӯзидан» (сӯхтан), «ҷойгоҳ
кардан» (пинҳон намудан), «ғалаба» (шӯру ошӯб),
«чанг кардан» (сарзанишу коҳиш намудан), «ҳамчанд»
(монанд), «калиддон» (сӯроҳии калид дар кулф), «сар-
ҷӯпон», «нодошт» (вайронкор), «атрофҳо», «аҳволҳо» ва
ҳоказо. Дар асар ҳикматҳо, суханони мутаносиб фаро-
вон кор фармуда шудаанд, масалан: «... шаҳнаро хид-
мати бисёр карданди ҳам ба киса ва ҳам ба пой...»
(яъне: пора ва хизмат); «Бедасторча пеши Қизилмалик
натавон рафтан» (бетӯҳфа, дасти хушк...); «... Конун...
ба роҳ афтод ва бирафт, аз роҳи бироҳ» (ҳам роҳи наз-
дик, ҳам ишора ба бироҳӣ — сиёҳдилӣ); «Бехзод дар
ҷуволи ӯ рафта буд...» (яъне фирефта шуда буд) ва
ғайра.

«Самаки айёр», ки қиссаи халқист, дар он бисёр ибораву ифодаҳои халқӣ ва суҳанронӣҳои омӣёнаву дилчасп мавҷуданд — ҳамчун: «Писаре аз вай дар вучуд омад, чун сад ҳазор нигористон»; «Хуршедшоҳ ҳеҷ қабул накард...»; «Шағоли Пилзӯр... сари чавонмардони ин шаҳр аст»; «ин кор карди шумост»; «он чи Хуршедшоҳ кард ва мардӣ, ки вай намуд ва доя, ки гирифт ва зиндон, ки шикаст...»; «...шоҳ мегуфту Шағол мегуфт, то ба даҳ рӯз қарор афтод»; «бод давидан гирифт»; асп «саркашӣ кардан гирифт»; «Самаки айёр аҳволи рафта боз мегуфт, паҳлавон аз ханда беҳол»; «буни найза бар замин кашон карда» ва монанди инҳо.

«Самаки айёр» аз лиҳози хусусиятҳои синтаксису морфология низ ҷолиби диққат аст. Дар назми классикӣ мо муайянкунандаро пеш аз муайяншаванда (аз қабилӣ «пароканда лашкар») баъзан меоварданд, ки ин усулро дар «Самаки айёр» ҳам дучор менамоем — ҳамчун «падаразиз» (яъне «азизи падар»), «сиёҳшаб» (шаби сиёҳ) ва ғайра. Ҳам дар назму ҳам дар насри тоинкилобии мо дар асоси феъли замони гузашта («хондан», «кардан») дар шахси якум бо морфемаи «-е» сохтани феъли давомдор («хондаме», «кардаме») маъмул буд (инро сифати феълӣ+префикси «-ме» ҳам мегӯянд) ва дар ин қисса ин ҳолат низ дида мешавад, аммо он дар шакли чамъ буда, ҳоси забони гуфтугӯист — чунончи: «донистемӣ», «нагуфтемӣ», «кардемӣ», «бигрифтамоне», «биёвардамоне» ва ғ. Ин ҳодисаи аҷиб аст ва таърихшиносони забон бояд ба ин диққат диҳанд.

Пеш аз масдар омадани феъли замони гузашта («аз пеши Самак бадар натавонистам омадан»), исм шудану бандаки изофӣ гирифтани масдар («рафтани бар болон қалъаро чора надонӣ»), ба ҷои сифати феълӣ омадани масдар («ба қалъа рафтан тавонем»), муайянкунандаро аз ҳама охир овардану хабарро аз он пеш бурдан («Дар ҷодуӣ даст дорад азим»), баъзан такроран овардани хабарҳо («накши ин хотам донам ва номи худованди ин хотам донам ва ҷойгоҳи вай донам»; «надимии ҳоси худ ба вай дод ва ҳазинадорӣ ба вай дод» ва дигар ҳодисаҳои грамматикӣ, ки нишонаҳои забони адабӣ ва халқии асрҳои X—XI ва минбаъд мебошанд, ҷолиби диққат буда, шоистаи омӯзиши ҷиддии махсусанд.

Умуман «Самаки айёр» намунаи барҷастаи насри бадеии халқӣ буда, қимати зиёди ахлоқию тарбиявӣ,

бадеию эстетикӣ, таърихӣ, этнографӣ, забонӣ дошта аҳамияти худро ҳоло ҳам кам накардааст ва ҳақ бар ҷониби Ю. Салимов аст, ки мегӯяд: «аз хусуси ин китоб чанд рисолаи илмӣ навиштан сазовор аст» (с. 16).

Ин қиссаи ахлоқӣ ҳоло ҳам фоидаи фаровоне дорад ва бояд гуфт, ки дар он, бо вучуди асари пурманфиат буданаш, ахлоқ ва рӯҳи замони феодали нақши худро гузоштаанд, чунончи инро дар лаҳзаҳои барои қасоситонӣ одамкушӣ қардани Самак мушоҳида менамоем.

Ҳамон навъе ки гуфта шуд, аз «Самаки айёр» алҳол танҳо як нусха маълум аст ва он ба тавассути донишманди маъруфи Эрон Парвиз Нотили Хонларӣ интишор ёфта истодааст. Рафиқон Ю. Салимов ва Ҳ. Ҳакимова дар нашри тоҷикии ин қиссаи дилангез камар бастанд ва ҷилди нахусти онро дар асоси нашри мазкури Хонларӣ дарҷ намуданд. Ҳозирқунандагони ҷоматни қиссаро хеле бодиккат хондаанд ва баъзе калимаву ибораҳое, ки дар нашри Хонларӣ саҳван дарҷ гардида буданд, алоқадри ҳол ислоҳ намудаанд. Аммо баъзе хатоҳои нашри Хонларӣ аз назари ҳозирқунандагони матни тоҷикӣ низ дур мондаанд, ки барои намуна дар ҷое (с. 66) иваз шудани номи «Фаррухрӯз»-ро ба «Рӯҳафзо» зикр қардан мумкин аст: баъди дастгир шудани Ширвонаи доя ўро ба сарои ҷавонмардон меоранд ва сарзаниш мекунанд... ва дар ҳамин боб ҷумлае ҳаст: «Рӯҳафзо бар болини доя бинишаст ва аз ҳар гуна мутолибат мекард...» (с. 66). Ин ҷо, ба гумони мо, ба ҷои «Рӯҳафзо» бояд «Фаррухрӯз» бошад.

Мазмуни баъзе ҷумлаҳои «Самаки айёр» торик ва ё мантиқан сактадоранд, ки ин ҳолат ҳангоми ба хатти нав кӯчондан рӯй додааст. Масалан, маънои ин порча-ро фаҳмидан душвортар аст: «...ин ҷавон... аз баҳри худ ў аз барои шумо истодааст» (с. 69). Вале дар нашри Хонларӣ (Самаки айёр.—Таълифи Фаромурз бини Худодод бини Абдулло ал-қотиб ал-Арраҷонӣ, бо муқаддима ва тасҳеҳи Парвиз Нотили Хонларӣ, ҷилди аввал.—Тоҳрон, 1338) ҳамин порча дар чунин шакл аст ва он саҳеҳ мебошад: «...ин ҷавон... аз баҳри худ ва аз барои шумо истодааст» (с. 62). Дар ин намуна: «Шабдиз ме-рафт ва Қизилмалик (...) дунболаи вай мерафт, то ба сарҳадди Чин расиданд. Чун Қизилмалик рӯй ба Чин овард, даст ба торочу ғорат баркушуд ва ғорат қарданд ва сӯхтан фармуд» (с. 101) чанд калима (Қизилмалик бо сӣ ҳазор савор дунбола мерафт) партофта

шуда, як калима («ғорат кардану сӯхтан») хато навишта шудааст.

Дар мисоли «... Самак ба духтару Лоло Солеҳ ва хазина диданд, ҳамагон пиёда гаштанд» (с. 141) ба ҷои «бо»—«ба» афтодааст, аз «хазина» пасоянди «-ро» мондааст ва «хамгинон» (с. 143) ба «ҳамагон» табдил ёфтааст. Мазмунӣ ин порча: «Чун ҳама тартиб карданд, се паҳлавон бо бист ҳазор савор азми рафтан карданд, ки дар **майдони** суҳан ва корсозии сипоҳ (?) Шаҳрони вазир гуфт...» торик аст, зеро он ғалат кӯчонда шуда, ба ҷои «миёни суҳан» (с. 172) «майдони суҳан» афтодааст ва нуқта баъди «сипоҳ» бемавқеъ мебошад. Ҳамин тариқ, аз «бигӯӣ, то кучоянд» (с. 195)—«то», «роҳи ту дур аст» (с. 219)—«ту» аз матн хориҷ мондаанд.

Дар с. 223 ба ҷои «ба ҷаҳди бисъёр»—«бичаҳид бисъёр», с. 276 ба ҷои «омадаему омадем»—«омадаему биёмадем», «халқе»—«халқ», «ба ҷон зинҳор»—«ба зинҳор», с. 293 ба ҷои «нон меҳӯрдӣ»—«нон овардӣ» навишта шудаанд. Дар лавҳи зерин бошад, ҷанд калима ҳазф карда шуда, ҷанди дигар ғалат дарҷ ёфтааст: «Мардӣ шумо ин буд, ки касе дар майдон бигирифтед (дар асл: «маро бигирифтӣ»—Р. М.) ба макру ҳилат. Ман маст ва дар хоб, ки зане бечора паҳлавони мастро хуфта дарбинад (дар асл: «паҳлавоне мастро дар банд»—Р. М.) тавонад овардан» (с. 229).

Камбудӣ ва нуқсонӣ порчаи зерин хеле равшан буда, зиддияти мантиқӣ онро хонанда зуд пай мебарад: «Сурхвард салом гуфту хидмат кард. Маҳпарӣ ўро биншонду бинвохт ва бифармуд, то ҷулоб оварданд. Маҳпарӣ дар вай нигоҳ кард. Яъне «канизакон берун фирист». Маҳпарӣ он ҳар ду канизакро ба коре машғул кард» (с. 292). Аз ин лавҳа як ҷумлаи содда («Маҳпарӣ дар вай нигоҳ кард. Сурхвард ишорат кард, яъне канизакон...») афтидааст, ки дар натиҷа тамоми маъно иллат ёфтааст.

Бояд гуфт, ки дар қиссаи «Самаки айёр» порчаҳои шеърӣ, сура, калимаву ибораҳои арабӣ хеле кам кор фармуда шудаанд ва як тафовути услубӣ ин қисса аз дигар асарҳо, ҷунончи «Ҳазору як шаб», «Чор дарвеш», ба фикри мо, ҳамин аст. Бо вучуди ин, дар ҷилди якуми «Самаки айёр» ҷанд порча шеър оварда шудаанд, ки онҳо бамавқеъ воқеъ гардида, барои тақвияти фикри асосӣ воситаи хубе гардидаанд. Мутаассифона, дар порчаҳои манзум ҳам нуқсон роҳ ёфтааст, ҷунончи:

Уш мевазад ба-бад-ин дилам ин боди навбахор,
Машхуд мешаванд ҳама ошиқони зор.
Гуй ки бӯи ёри ман аст ин ба вақти субҳ,
З-он вачх мешавад дили девона бекарор.

(с. 62).

Дар мисраи дуома маъно, якума сеома ҳам маъно
ҳама вази иллат дорад: дар мисраи аввал «ба» бар-
зиёд аст, дуома — «машхуд» не, балки «мадхуш» ме-
бошад, дар мисраи сеома ба ҷои «гӯй» «гӯё» ё «гӯи» бо-
яд навишт.

Ҳамин тариқа, ба эътибори андаке бедикқатии ба-
ҷоптайёркунадагон як қатор калимаву ибораҳо — ҷу-
нончи: «давр мекард» (дур...), «боздорӣ» (боздодӣ),
«мегардон» (магардон), «қароча» (қабоча), «бақо дод»
(бақо бод), «мебурданд» (мебуданд), «ҷунон» (ҷан-
дон), «бадар» (ба зер), «мард будӣ расида» (маро ба
вай...), «бирав» (бар ӯ), «ақба» (укба), «ба ховарон»
(ба Ховар ӯ) хато бардошта шудаанд. Дар имлои як
гурӯҳ калимаҳо принципи ягона нигоҳ дошта нашуда,
балки ба шаклҳои гуногун навишта шудаанд, масалан,
«самоъ» — «симоъ» (дурусташ — «самоъ»), «дуккон» —
«дӯкон» (саҳеҳтараш — «дӯкон»), «лигом» — «лаҷом» (ду-
русташ — «лаҷом»), «салеҳ» — «силеҳ» (бояд — «силеҳ»),
«бадрақа» — «бадарақа» (дурусташ — «бадрақа»), «хир-
вор» — «харвор» (маъмулаш «харвор») ва амсоли инҳо.

Дар «Самаки айёр» як гурӯҳ калимаву ибораҳо, ки
мувофиқи имлои забони ҳозираи тоҷикӣ бояд якҷоя на-
вишта шаванд, ҷудо дарҷ гардидаанд, ҷунончи: «ту
аст» (туст), «ба ғоят» (бағоят), «дар хур» (дархур),
«яке аст» (якест), «баҳам оваранда» (баҳамоваранда),
«шумо аст» (шумост), «ин ҷониб» (инҷониб), «ҷаҳор
садғом» (ҷаҳорсадғом), «шаб ниҳод» (шабниҳод), «рӯ-
мӣ сурат» (румисурат) ва ғ. Ва баръақс, қисме аз иба-
раҳо дар шакли пайвасти ҷоп шудаанд, ки ба ин «фурӯ-
монд» (фурӯ монд), «бордоданд» (бор доданд), «саф-
зада» (саф зада), «онгоҳ» (он гоҳ), «бузургворшоҳ»
(бузургвор шоҳ), «нигоҳдор» (нигоҳ дор), «бозкард»
(боз кард) ва ғайра мисол шуда метавонанд.

Ҷолиби диққат аст, ки феълҳои қадимии «ситадан»
дар «Самаки айёр» фаровон (тақрибан сӣ маротиба)
истеъмол шудааст ва имлои он асосан дуруст аст. Тан-
ҳо як дафъа (шояд тасодуфан бошад) дар шакли тала-
ти «бистид» (с. 279) навишта шудааст ва он чанд

дафъан дигар дар шакли «бистад» омадааст, ки «биситад» аш дурусттар буд.

Пайвандакҳои паиҳами «ва», «у» дар хатти арабӣ як шакли навишт доранд ва аз ҳамин сабаб дар чопи тоҷикӣ аксаран «ва» зикр ёфтааст, ки ин хусни суҳанро костааст, масалан: «Рӯҳафзо равонӣ пораи ҳино бар даст ва пош ниҳоду мӯшро шона кард ва бибофт ва вусмаву сурма ва нила ва сафеда ва сурхӣ ва хол ва алиф — он чӣ хотунонро ба кор ояд, ўро бад-он навъ бароросту миқна («миқниа» — Р. М.) ва қароча («қабоча» — Р. М.) ва қасабча ва сарбанди тилло бар вай муҳайё кард ва номаш Дилафрӯз ниҳод ва бо канизакон ба хидмат боздошт» (с. 58—59). Чунонки ба назар мерасад, дар ин ҷумлаи мураккаб 16 бор пайвандак кор фармуда шудааст, ки аз онҳо ҳамагӣ сетоаш дар шакли «-у» ва боқимонда ҳама — «ва» сабт ёфтааст. Махсусан дар саҳифаҳои 167, 215, 232, 268, 278 ва ғайра ин ҳолат ба ҳадди ифрот расидааст.

Дар «Самаки айёр» назар ба дигар асарҳои насрии тоҷикӣ калимаву ибораҳои мушкилфаҳм, истилохоти кӯҳнашуда камтар воমেҳӯранд. Хеле хуб аст, ки ноширони асар қисми зиёди онҳоро дар хошияҳо шарҳу эзоҳ додаанд, вале як гурӯҳи калимаҳои ба хонандагонии умум номафҳум — ҳамчун «хизрон» (с. 23), «амуд», «мулоабӣ» (с. 24), «мағрақ», «соч», «оч», «обнус» (с. 49), «матмура» (с. 69), «ҷубб» (с. 71), «теғи аърой» (с. 248) аз назар дур мондаанд.

«Гулоб» чӣ дар байни халқу чӣ дар адабиёти бадеӣ аз қадим боз маълум ва машҳур аст, аммо он дар саросари «Самаки айёр» дар шакли муаррабаш, яъне «чулоб» навишта шудааст ва дар хошияи с. 20 чунин шарҳ ёфтааст: «шарбате, ки аз қанду гулоб ҳозир мекунанд».

Тавзеҳи калимаҳои «кутвол» (с. 150), «ориш» (с. 27; бояд: «Ораш»), «қимот» (саҳван «қамот» навишта шудааст — с. 23) ҳам носоҳеҳанд, чунончи, кутвол — «фармондеҳ» набуда, балки «қалъадор», «қалъабон», «шаҳрбон» аст; Ораш — на «номи шаҳре», балки исми паҳлавони машҳури тирандоз мебошад, ки инро муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ҳам таъкид кардааст. «Қимот»-ро «парпеч» гуфтан нокофист ва ин истилоҳ дар «Ғиёс-ул-луғот» ин тариқа эзоҳ дода шудааст: «Порча, ки тифли навзодаро дар он печанд ва бар болои он ресмон барпечанд...»

Дар асар баъзе калимаҳои машҳур ҳам — ба мисли «мӯътамад» (с. 22, 216), «суруҳӣ» (с. 193), «газоф» (с. 209), «алам» (с. 121), «занн» (с. 239), «махбат» (с. 41 ва 119) ва ғайра шарҳу эзоҳ дода шудаанд, ки хочат надошт. Қисме аз калимаҳо — ҳамчун «ошнох» (с. 24, 117), «зарродхона» (с. 41, 137), «лави» (с. 49, 137), «судоъ» (с. 67, 126, 136), «темор доштаи» (с. 122, 191), «табарзад» (с. 33, 279), «майманаву майсара» (с. 227, 247) ва ҳоказо дуборию себорӣ такроран тавзеҳ ёфтаанд...

Ҳамин тариқа, баъзе хатоҳои имловӣю техникӣ дар ҷилди якуми нашри тоҷикӣ «Самаки айёр» воқеъ гардидаанд ва орзуи самимии хонандагон ин аст, ки ҷуниб ҳодисаҳои ногувор дар ҷилдҳои минбаъдаи ин қиссан шӯрангез рӯй надиханд.

1968.

Ф а с л и д у ю м

Образ, санъат ва маҳорат

Адибони тоҷик дар васфи доҳии муаззами пролетариати тамоми дунё В. И. Ленин дар муддати тақрибан ним аср як қатор ғазалу рубой, мусаммату тарҷеот, балладаю дoston ва дигар асарҳои адабии офаридаанд, ки тарафҳои гуногуни ин масъала дар тадқиқотҳои адабиётшиносон Х. Мирзозода, Н. Маъсумӣ, В. Асрорӣ, А. Сайфуллоев, махсусан дар асарҳои монографии Соҳиб Табаров инъикос ёфтаанд.

Табиист, ки дар таҷассум намудани образи дурашони доҳӣ ва ғояҳои абадзиндаи ленинӣ шоирони тоҷик ба санъатҳои бадеӣ ва дигар воситаҳои муассири тасвири бадеӣ рӯ овардаанд. Санъатҳои ташбеҳ, тавсиф, тазод, муболиға, истиора, лаффунашр, ташхис ва ғайра дар асарҳои шоирони боистеъдоди советии тоҷик барои барҷаста ва таъсирбахш ифода намудани қиёфаи раҳшони Ленин, қору амалиёти беҳамтои ӯ дар роҳи Революцияи Социалистӣ, ранҷу машаққатҳои ӯ дар наҷоти меҳнатқашон, ғояву мароми ҳаётбахши ленинӣ ва дигар масъалаҳои марбут ба образи доҳӣ хизмати босазое кардаанд ва хизмат карда истодаанд. Дар бораи мавқеи санъатҳои бадеӣ дар ленинномаҳои шоирони советии тоҷик муҳаққиқони мо бевосита набошад ҳам, дар зимни суҳан қисман дахл кардаанд. Мо ҳам онд ба ин масъала на батафсил, балки иҷмолан таваққуф карда, чанд санъати бадеиро аз назар гузаронида, диққати хонандагони муҳтарамро ба тарафи дигари масъала, яъне аҳамияти санъатҳои бадеӣ дар кашфи маҳорати нависанда ҷалб хоҳем намуд.

Мирзо Турсунзода дар шеърӣ машҳури худ «Ба В. И. Ленин» дохиро ба шафақи сурх монанд мекунад, ки он пардаи зулумотро пора намуда, ба ҷаҳон рӯшноӣ мебахшад:

Раҳ ёфтию дар шаби торик давидӣ,
Ҳангоми сахар ҷун шафақи сурх дамидӣ.

Дар байти мазкур, ки намунаи барҷастаи санъати ташбеҳ ҳисоб ёфта метавонад, зеро таъбири шоирона ва халқии «шаби торик» замони тираи тореволюциягӣ ифода ёфтааст, ки он ишорат ба ҷустуҷӯ ва фаъолияти инкилобии дохӣ мебошад.

Мирсаид Миршакар дар достони худ «Чашмони Ленин» номи В. И. Лениро ба уммед ташбеҳ мекунад, ки низ ҷолиби диққат аст:

Осиё гуфт:

Зинда дар дили мо
Номи поки Ленин чу уммед аст.

Дар байти ғавқ мақсади шоир бо ташбеҳ кардани номи дохӣ ба уммед маҳдуд намегардад, балки ӯ аз забони китъаи бонуфузтарини дунё—Осиё мегӯяд, ки номи поки Ленин ҳамчун уммед дар дили мо зиндаву пойдор мебошад.

Дар шеърҳои ба В. И. Ленин бахшидаи устод Лоҳутӣ, Муҳаммадҷон Раҳимӣ, Ҳабиб Юсуфӣ, Мирзо Турсунзода ва дигарон ба талаботи катъии таносуби суханриоя карда шуда, алоқамандии том, робитаи узвӣ ва мувофиқати қуллии мантиқии калом таъмин гардидаанд. Чунончи, дар ду байти зерини Бокӣ Раҳимзода калима ва ибораҳои «сабза», «кор», «сар баровардан», «ғунча», «шукуфтан», «ҳангоми сахар», «меҳри Ленин», «нашъунамо», «баҳор», «зебоманзар» мафҳумҳои ба ҳам наздику вобаста буда, ҳамагӣ як вазифа — нишон додани иқтидор ва ғазилатҳои беҳамтои ғояҳои лениро адо намудаанд:

Ҳар сабза, ки аз хок бурун орад сар,
Ҳар ғунча, ки бишкуфад ба ҳангоми сахар,
Аз меҳри Ленин нашъунамо меёбад,
Зин рӯй баҳори мост зебоманзар.

Санъати таносуб дар шеър ба аҳамияти калоне соҳиб аст, зеро мақсаду ҷаҳонбинии шоир ба тавассути он ифода меёбад ва маҳорати ӯ ба ин васила зоҳир мегардад. Агар аз ин нуқтаи назар ба шеъри Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим «Бисту якуми январь» диққат карда шавад, мақсад равшантар хоҳад гашт:

Шоме, ки сияхтар аз замин буд,
Нуздаҳ саду бисту чаҳорумин буд.
Аз ин рӯз монда буд даҳ рӯз,
Рӯзе омад, ки буд пурсӯз.
Он рӯз набуд, як бало буд,

Торик, снях чун шаби ҳаҷр,
 Шоме дар кому ба номи у фаҷр,
 Як марги ногаҳу як вабо буд.
 Он рӯз ҷаҳон сняху торик
 Шуд бо ҳама халки турку тоҷик,
 Ҷонҳо ба ҳалок гашт наздик,
 Сарҳо ба ҳазор дард тамлик

Дар ин мисол силсилаи таносубот хеле васеъ буда, он калимаҳои «шом», «сиёҳ», «замин», «пурсӯз», «бало», «торик», «шаби ҳаҷр», «фаҷр», «марги ногаҳ», «вабо», «ҳалок», «дард»-ро дарбар мегирад, зеро ҳамаи онҳо моҳиятан ба ҳам наздик мебошанд ва як мақсад яъне ноумедиро аз вафоти дохӣ инъикос менамоянд. Вале, чунон ки адабиётшиносон, аз ҷумла С. Табаров қайд кардааст, шеърӣ мазкур суғд буда, қимати баланди бадеию тарбиявӣ надорад. Яке аз сабабҳои ин ҳолат ба фикри мо, дар он мебошад, ки силсилаи таносубот ҳама якҷинса буда, дар он мафҳумҳои мутазод вонамеҳӯранд ва ҳамаи мафҳумҳои овардашуда ифодакунандаи танҳо ғаму андӯҳ мебошанд. Ҳатто вазни шеър ҳам ба ҳамин ғоя мувофиқ аст.

Барои равшан гардидани фикри мазкур ба шеърӣ дигаре — мустазоди «Зинда аст Ленин»-и устод Лоҳутӣ, ки инчунин ба ҳамин мавзӯ, яъне зикри айёми мотами дохӣ бахшида шудааст, назаре афканда шавад, мурод ҳосил мегардад, зеро дар қисмати зиёди шеърӣ мазкур, аз як тараф, ҳамин навъ мафҳумҳои мутаносибӣ якҷинса — аз қабилӣ «сӣ дараҷа хунук», «ҳама ях баста», «мотамкада», «сурху сиёҳ», «пурнолаву ох», «ғамзада», «ғарқи мотам», «гирён», «фигон», «дард» истеъмол шуда бошанд, аз тарафи дигар, шоир ба силсилаи таносубот, алалхусус дар бандҳои охиринаи ҷамъбастӣ мафҳумҳои мутаносибӣ мутазод — ҳамчун «шаҳри таърихӣ Маскав», «рояту хайлу сипоҳ», «коргарон», «шер», «умед», «ЦК РКП», «нур», «зур», «марш», «сарв», «матин», «ҳанда», «зинда» ва амсоли инҳоро ба кор мебарад, ки онҳо ба шеър оҳанги оптимистона ва шукӯху ҷалоле мебахшанд, чунончи, ду банд аз мустазоди номбаршуда:

Шаҳри таърихӣ Маскав шуда мотамкадае,
 Ҳама ҷо сурху сиёҳ,
 Ҳама дар ҷоман мотам, ҳама дар холи азо,
 Рояту хайлу сипоҳ
 Ҳар кучо мегузарӣ, байрақи мотам барпо,
 Шаҳр пурнолаву ох.
 Ҳар киро мешигарӣ, нест, магар ғамзадае...

Хонанда равшан ҳис мекунад, ки дар банди мақтаи шеър руҳияи баланди оптимистона ҳамагӣ бо якчанд санъат, ба мисли таносуб, ташбеҳ, нидо хеле хуб ифода гардидааст:

Қад барафрохт чу сарве, назар андохт матин
Сӯи ҳар роҳгузор,
Қомсомол диду пионер ҳама ҷо гашта равон,
Қорғарҳо ба қатор,
Пирӣ садсола, ту гӯӣ, ки зи нав гашт ҷавон
Чун бидид он осор,
Ҳагдае карду чунин гуфт:
«На!.. Зинда аст Ленин!»

Ба ин тарик, азбаски дар шеър мафҳумҳои мутаносибӣ ҳархела, рангоранг ва мутазод қор фармуда шудаанд ва жанру вазни созгор интиҳоб гардидааст, ҷиҳати тарбиявии идеявии асар меафзояд ва хонанда аз мутолиаи он ҳам ба дарду рикқат ва ҳам ба вачду хуруш меояд.

Санъатҳои тақрор, радиф ва ғайра барои таҷассум намудани задаи мантиқии шеър, мундариҷаи ғоявии он аҳамияти бағоят калонеро доро мебошанд. Масалан, дар банди зерини тарҷебанди мусаддаси М. Раҳимӣ «Ба зиёрати дохӣ» дар сари мисраъҳо «турост» тақрор ёфта, ҳар дафъа шоир ба қаҳрамони шеъри худ — ба В. И. Ленин хитоб намуда, матлаби асосии шеърро таъкидан тасвир намудааст:

Турост зӯри табиат — ҳаёти нав дорем,
Турост асли ҳақиқат — наҷоти нав дорем,
Турост сархати шафқат — бароти нав дорем,
Турост қони саодат — нишоти нав дорем,
Турост меҳвари ғайрат — саботи нав дорем,
Қи моем одами нав, ҳиссиёти нав дорем.

Дар афзудани таъсири эмоционалии порчаи боло ба ғайр аз тақрор, боз санъатҳои мураддаф («нав дорем»), тавсиф («қони саодат», «сархати шафқат»...), зуқофиятайн ва ғайра низ роли калон бозидаанд. Маълум аст, ки қофияи асосии банди мазкур қалимаҳои ҳамоҳанг ва мавзунӣ (ба истиснои мисраи охир) «ҳаёт», «наҷот», «барот», «нишот», «сабот» ва «ҳиссиёт» мебошанд, вале шоир барои равоию форамии шеър ва мутантан намудани оҳанги ғоявии он панҷ мисраи бандро ба ду пора тақсим карда, пораҳои нахустро низ бо қалимаҳои ҳамоҳанг — «табиат», «ҳақиқат», «шафқат», «саодат» ва «ғайрат» анҷом додааст.

Гоҳе ҷузъҳои тақрор аз ҳамдигар хеле дур меафтанд, лекин он вобаста ба маҳорати шоир ва услуби пешгирифтаи ӯ ба қимати муайяни идеявӣю эстетикӣю молик шуда метавонад. Масалан, дар бандҳои 2,3 ва 4-уми мухаммаси Мирзо Турсунзода «Сарчашмаи мардонагӣ» дар аввали мисраъҳои якум таъбири «бингар, ки чи сон» қор фармуда шудааст, ки шоир ба ин восита диққати хонандаро ба мундариҷаи дар айнӣ замон хеле муҳим, яъне ҳуҷуми аҳдшиканонаи фашистони гитлерӣ, ҳавфи ҷиддии ба сари Ватан омада, синасипаркунон хестани тамоми одамони советӣ мутаваҷҷеҳ кардааст. Чунончи, ду банди шеърӣ мазкур:

Бингар, ки чи сон бар Ватани ту хатар омад,
Дар хонаи ту душмани торочгар омад,
Бар куштани авлоди ту бедодгар омад,
Ҷаллоди зи вичдону шараф беҳабар омад,
Аз дӯзахи имрӯзи пурдаҳшати Олмон.

Бингар, ки чи сон оилаат синасипар хест,
Дар зеру забар кардани таҳдиди хатар хест,
Аз дастаҳи қоргарон барку шарар хест,
Аз хонаи қолхозчиён досу табар хест,
Гӯё ки «қиёмат» шуду бархост ба майдон.

Зимнан қайд кардан дарқор аст, ки Мирзо Турсунзода ҳамеша ба истеъмоли тақрор, радиф, ташбеҳ барин санъатҳои бадеӣ, ҳатто ба хусусиятҳои вазн ва таркиботи қофия низ диққати ҷиддӣ медиҳад, ки инро дар ду банди ғавқ низ мушоҳида кардан мумкин аст, зеро вазни баланду басолори шеър, оҳанги мутантани он, аз як тараф, тақрор, истиора («ҷаллод»), тавсиф («дӯзахи пурдаҳшати Олмон»), аз тарафи дуюм, калимаҳои рехтаю мӯҷаз ва пуртаъсири «торочгар», «бедодгар», «беҳабар», ки сифатҳои душмани лаинро ифода мекунанду дар таркиби қофия омадаанд ва радифи феълии «омад», аз тарафи дигар, мазмун ва мундариҷаи идеявӣю порчаи якуми мисоли болоро беандоза таъсирбахш намудаанд ва онҳо дар якҷоягӣ торочгарии душмани пурзӯр ва хатарӣ ҷиддии Ватанро таъкид мекунанд. Аммо шоир дар банди минбаъда мазмуни мантиқии банди болоро ифода ва ба он ҷавоб дода, фикри ғоявӣю ҳимояи Ватанро моҳирона дарҷ кардааст, ки ин мақсад махсусан ба тавассути радиф — «хест», қофияҳои «синасипар», «барку шарар», «досу табар» ва ғайра, ки сифатҳои одамони советиро ифода менамоянд, ба тарзи барҷаста таҷассуми бадеии худро ёфтааст.

Такрибан дар ҳамаи асарҳои ба В. И. Ленин бахшидашуда санъати тазодро дидан мумкин аст. Вале дар силсилаи мафҳумҳои мутақод дар ашъори шоирон пеш аз ҳама ва беш аз ҳама бо ду гурӯҳи тазод, яъне «Ленин» — «истисморгар» (Баъзан дар шакли истиора — «рушноӣ — торикӣ», «некӣ — бадӣ») ва «ҳаёти озоди баъдиинкилобӣ» — «зиндагии тираи тореволюциягӣ» дуҷор меоём.

Чунончи, ба як банди мусаммати тарҷеъбанди Муҳаммадҷон Раҳимӣ — «Ба зиёрати дохӣ» назар карда шавад, фикри мазкурро мушоҳида намудан душвор нест:

Намуд пок футӯхат зи синаҳо зангор
Чунон ки сайқали нав медихад ба боғ баҳор.
Ҳамон ҷамоа, ки будем беҳукуку низор,
Ҳамеша бастан занҷиру макри сарватдор,
Ҳамеша дар дил аз аҳкоми салтанат озор,
Зи роҳбарин ту ғангтем зӯру соҳиби кор.

Шоирони советии тоҷик барои барҷастатар нишон додани симои дохӣ ва фаъолияти сиёсӣ-инкилобии ӯ муволиғаро низ ба кор бурда, шеърҳои ҳаяҷонбахше офаридаанд. Масалан, Бокӣ Раҳимзода дар шеъри «Нахустин шиносӣ бо Ленин» мувофиқи тафаккур ва тасаввуроти қаҳрамони лирикӣ, яъне бачаи хурдсол таъбиру ифодаҳои халқиро дар санъати муволиға ба кор бурда, Лениро чунон шахси муқтадир тасвир мекунад, ки девҳо ба ӯ бегуфтугӯ таслим мешаванду кӯҳҳо аз дами шамшераш ду ним мегарданд; агар ҳоҳад, мурғи оҳанин сохта, дар ҳаво мепарад. ва ҳамчун боз дар соате тамоми дунёро сайр карда метавонад:

Дев агар дар масофи ӯ ояд,
Дар замон ҳам кунад сари таслим,
Ё ки шамшер ӯ занад бар кӯҳ,
Кӯҳ чун себ мешавад ду ним.
Сохта мурғи оҳанинлайкар,
Беибо дар ҳаво кунад парвоз.
Гар бихоҳад, тамоми дунёро
Сайр созад ба соате чун боз...

В. И. Лениро соҳиби чунин қувваҳои фавқуттабӣ тасвир кардан, бешубҳа, муволиға аст, вале онро беибо ҳамчун муволиғаи мақбула ҳисоб кардан мумкин аст, зеро лавҳаи мазкур ба афкори эстетикӣ ва доираи фаҳмиши халқӣ мутобиқат мекунад ва дар афсонаву

ривоятҳои халқӣ паҳлавонони ҳақиқии маҳбуи халқ
дорои маҳз чунин сифатҳо мебошанд.

Санъати таҷоҳули орифро дар бисёр шеърҳои дoston-
ҳои ба В. И. Ленин бахшидашуда дучор кардан мумкин
аст, зеро он барои таъкид кардани марому мақсади шо-
ир ва мазмуну мундариҷаи инъикосшаванда аҳамияти
калонеро соҳиб мебошад. Чунончи, устод Лохутӣ дар
банди матлаи таркиббанди мураббаи «Заҳмат рапорт
медихад» мусибати оммавии халқҳои советиро аз ва-
фоти В. И. Ленин ва дарди қалбии ранҷбарони рӯи за-
минро шоирона ба қалам дода, таҷоҳули орифро ба тар-
зи барҷаста ба кор бурдааст:

Ин чӣ рӯзест, ки одам ҳама дар ҳилҳила аст,
Ин чӣ рӯзест, ки олам ҳама дар ғулғула аст,
Ин чӣ рӯзест, ки дар ҳар тарафе вилвила аст,
Ин чӣ рӯзест, ки ғӯё ба замин зилзила аст.
Ё магар рӯзи сари соли Ленин аст имрӯз,
Мотами ранҷбари рӯи замин аст имрӯз?

Дар таъкиди мазмун такрори ибораи «Ин чӣ рӯзест,
ки...» дар оғози мисраъҳо, инчунин қофияҳои мавзун
ва рехтаи мисраъҳо таъсири эмоционалии шеърро хеле
зиёд кардаанд.

Санъати суолу ҷавоб ва таҷоҳули ориф бо ҳамдигар
карибанд, вале як тафовути онҳо дар ин аст, ки дар
суолу ҷавоб мақсади нисбатан торик бо ҷавоби бурро
ва қатъӣ равшану возеҳ таъкид карда мешавад, ки дар
натиҷа, мазмуни шеър дар хотири хонанда зуд ва мус-
таҳкам нақш мебандад. Масалан, дар банди зерини му-
хаммаси «Сарчашмаи мардонагӣ» мазмуну ғояҳои ба-
ланди мардонагӣ қаҳрамонӣ, ватанпарварии ленинӣ
бо ёрии санъати мазкур хеле барҷаста таҷассум ёфта-
анд:

У медихад ин гуна Ватанро ба касе? Не!
Хоҳад, ки шавад хор ба олам нафасе? Не!
Хоҳад, ки фитад мурғи дилаш дар қафасе? Не!
Монад, ки расад бар сари қабри ту хасе? Не!
Ин ҳобо ҳаёлест, ки доранд фашистон!

Дар мисраъҳои ғавқ қимати хеле зиёди идеявӣ-маъ-
рифатӣ дарбар кардани санъати радифро қайд накар-
дан мумкин нест, зеро радифи «Не!» ҳам барои таҷас-
суми мазмун, ҳам барои ба шӯр овардани ҳиссиёти қал-
бии хонанда роли муҳимме бозидааст. Такрор ва муво-
зинаҳои «хоҳад, ки шавад», «хоҳад, ки фитад», «монад,

ки расад», «нафасе», «қафасе» низ дар таъкид кардани
роҷаи шоир аҳамияти калони бадеӣ-эстетикӣ пайдо на-
мудаанд.

Ҳамин гуна истеъмоли маҷмӯи санъатҳои бадеӣ, ки
боиси ягонагии мазмунӣ баландӣ сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва
шакли марғубӣ адабӣ бадеӣ гардида бошанд, дар ле-
нинномаҳои устодони каломӣ мавзун — Лоҳутӣ, Ҳабиб
Юсуфӣ, Турсунзода ва дигарон вомехӯранд.

Масалан, дар шеърӣ машҳури Ҳабиб Юсуфӣ «Му-
ҳаббат ва ҳақиқат» як қатор санъатҳои бадеӣ — ҳам-
чун ташбеҳ, такрор, қиёс, таҷоҳули ориф, суолу ҷавоб
ва ғайра дар якҷоягӣ барои нишон додани бузургӣ
даҳон Ленин ва таъкид кардани садоқат ва муҳаббати
халқӣ саодатҳои советӣ ба Ленин ва ҳақиқати ленинӣ
хизмати хуберо адо намудаанд:

Муҳаббат асту ҳақиқат, ки ҷовидон монанд,

Ҳазор пир шавад ҳам ҷаҳон, ҷавон монанд!

Гар ин муҳаббати Ленин бувад,

Чӣ ҷои суҳан?

Гар ин ҳақиқати Ленин,

Чӣ ҷои гуфтан?

Гар оташ аст муҳаббат

Муҳаббати Ленин.

Як офтоб ки:

Аз он ҷаҳони дил равшан!..

Мақон кучост?

Дили халқ!

Посбон?

Халқ аст!

Ҳамеша зинда,

Ҳамеша ҷавон,

Кӣ он?

Халқ аст!..

Дар банди зерини муҳаммаси устод Лоҳутӣ — «Ба
Ленин, ба рӯҳи абадзинда» пеш аз ҳама санъати муво-
зина («Орем ба ҷунбиш», «бандем ба пешаш», «Резем
чу борон», «Созем чу оташ») бо санъатҳои тазод («пир»
— «ҷавон», «Садди калон» — «бастан», «оташ» — «об»),
таносуб («овардан» — «ҷунбиш», «пир» — «ҷавон», «рех-
тан» — «борон»...), ташбеҳ («рехтани тирӯ синон чу бо-
рон» ва ҳоказо) ва амсоли инҳо якҷоя истеъмом шуда,
лавҳаи ҳам мазмунан, ҳам шаклан дилангезу таъсир-
бахшero муҳайё намудаанд:

Орем ба ҷунбиш зи пайи пиру ҷавонро,

Бандем ба пешаш ҳама ҷо садди калонро,

Резем чу борон ба сараш тирӯ синонро,

Созем чу оташ ба раҳаш оби равонро,
З-ӯ кайфари хунҳои равонро биситонем.

Дар банди василаи тарҷеъбанди мусаддаси «Ба зиёрати доҳӣ»-и М. Раҳимӣ, ки ба эътирофи умум «шоҳбайт» аст, санъатҳои нидо, такрор, таносуб, қиёс, муболиға дар нишон додани қудрати беҳамтои халқ бо Ленин ва ҷонагини халқу Ленин қимати баланди идеяӣ-бадеӣ дарбар кардаанд:

Дило, на ишк, на оташ, на офтобу замин,
Надорад ин ҳама қувват, ки халқ бо Ленин!

Дар байти овардашуда, алаҳхусус таносуби байни мафҳумҳо хеле қавист, зеро дар он ҷон калимаи асосӣ аз силсилаи таносубот берун нест, балки «дил», «ишк», «оташ», «офтоб», «замин», «қувват», «халқ», «Ленин» ё аз ҷиҳати қудрат, ё аз ҳисоби моҳият, ҳуллас, аз тарафҳои гуногун ба ҳамдигар муносибати мустаҳкаме дошта, нафоси баландпарвози шеърро таъмин намудаанд.

Шоирони советии тоҷик дар васфи пешво бо истеъмоли ташбеҳу муболиға, тазоду истиора, такрору суолу ҷавоб барин воситаҳои тасвири маъмулӣ қонеъ нашуда, балки баъзе санъатҳои нисбатан мураккаб, аз қабили ташхис, лаффу нашр ва амсоли инҳо низ ба кор бурдаанд. Чунончи, марҳум Суҳайлӣ Ҷавҳаризода дар як байти ғазали «Ленинизм ҷовидонист» дар мисрае мафҳумҳои «дил», «дида», «сар» ва «бозу»-ро оварда дар мисраи дуюм мутаносибан калимаҳои «хурраӣ», «равшанӣ», «хуш» ва «иктидор»-ро кор фармудааст, ки ба қавли С. Табаров «бори дигар иктидор, қудрат ва матонати Ленини бузург тасвири бадеии худро ёфтааст»:

Бар дилу бар дидан мо, бар сару бозуи мо
Хуррамнӯ равшанӣ оварду хушу иктидор.

Азбаски шоир дар намунаи боло ба талаботи санъати лаффу нашр ҷавоб дода ва байти ҳам шаклану ҳам мазмунан ҷолиби диққате офарида тавонистааст, қисме аз мафҳумҳои онро дертар дар шеъри дигари худ — китъаи «Ба доҳӣ» такрор намуда, вале қисмати асосии мафҳумро тағйир дода ва максатро ба тарафи дигар нишонидида, бо лаффу нашр байти наво сохтааст, ки он ин аст:

Бар, дилу дидаву фарқи аъдо
Тиру сарнайза занему ханчар.

Агар дар газали «Ленинизм ҷовидонист» шоир лаффу нашрро дар тараннуми моҳияти ғояҳои ленинӣ кор фармуда бошад, дар қитъаи «Ба доҳӣ» онро ба шароит — замони Ҷанги Бузурги Ватанӣ мутобиқ намуда, ба кор бурдааст.

Намунан хеле барҷастаи санъати лаффу нашрро дар тасвири симои В. И. Ленин Мирзо Турсунзода эҷод кардааст, ки он ин байт мебошад:

Дар леши раҳат об буду санг буду кӯҳ,
Аммо ту буридию шикастию паридӣ.

(«Ба В. И. Ленин»)

Азбаски дар асарҳои ба В. И. Ленин бахшидашуда мақсади асосии шоирон васфи доҳӣ мебошад, бинобар ин, дар ин қабил шеърро дostonҳо тавсиф бештар кор фармуда шудааст ва оид ба ин масъала бештар таваккуф кардан лозим меояд, чунки дар асоси он қимати томи шеърро ҳаматарафа дарк кардан мумкин аст.

Шоирон баъзан дар тавсифи бевоситаи симои доҳӣ, гоҳе дар зикри ному ғояҳои ӯ сифатҳои беҳтарини инсониро мансуб дониста, аз ҷумла, ӯро аз самими қалб «падар», «ғамгусор», «ғамхор», «дурандеш», «раҳбар», «халқпарвар», «раҳнамо», «муаллим», «дурбин, тезхушу пурхунар», «хирадманду роду пурфаҳм» ва монанди инҳо гуфтаанд. Хангоми тасвири образи Ленин шоирон дар паҳлӯи номи ӯ тавсифҳои «аъзам», «муаззам», «меҳрубон», «маҳбубу муътабар», «ҳабиби халқ», «ҳабиби иқболовар» ва ғайраро зикр намудаанд, ки ин аз эҳтироми самимии халқи советӣ ба доҳӣ ва азиз доштани поси хотири ӯ шаҳодат медиҳад.

Баъзе шоирон ба ғояҳои ҳаётбахши ленинӣ ва моҳияти ҷовидонии онҳо дахл намуда, Владимир Ильичро бо таъбирҳои шоирона «офтоби саодат», «саодати дунё», «баҳори саодати ҷовид», «меҳри дурахшанда», «ҷашми дониш», «мӯҳри меҳр», «баҳори хурраи», «дидаи бедор», «қудрати комил», «хуршеди замин», «бахти замон», «раҳбари комил», «раҳнамои даврон», «Ленини бечорагон», «Ленин — Ватан», «Ленин — зафар», «пешвои аср», «падарӣ муътабар», «эҷодгари давлати соҳибзафар», «меҳри бузургвор» ва ғайра номиданд.

Ленин ва осори ӯ, ғояҳо ва заковати вай, бешубҳа,

барои ҷумлаи заҳматкашони дунё азизу пурқиматанд ва аз ин рӯ, ба ҳар яки онҳо тааллуқ низ доранд. Бинобар ин, шоирони мо ҳам бо ифтихори комил гоҳе аз забони худ, баъзан аз забони қаҳрамони лирикии шеър таъбирҳои «Ленини мо», «Ленин аз мост» ва ба ин монандро зикр мекунанд, ки мисоли ин фикрро дар асарҳои як қатор адибони касбӣ, махсусан дар шеърӯ таронаҳои шоирону ҳофизони халқӣ равшан дидан мумкин аст. Ҷолиби диққат аст, ки масъалаи мазкурро шоири ҷавони боистеъдод Мӯъмин Қаноат дар маркази шеъри «Ленин аз мост» қарор дода, онро мувофиқи ақлу шуур ва фаҳмиши кӯдакона хеле хуб ҳал карда тавонистааст.

Дар офариниши ленинномаи тоҷик, яке аз ҷойҳои асосиро, бешубҳа, М. Турсунзода ишғол менамояд, зеро асарҳои ба дохӣ бахшидаи ӯ, махсусан шеърҳои «Ба В. И. Ленин», «Сарчашмаи мардонагӣ», «Роҳи мақбара» ҳам бо мазмуни баланди идеявӣ ва ҳам бо шакли марғубу дилангезашон аз бехтарин дурдонаҳои ганҷинаи ленинномаи тоҷик ба шумор мераванд. Масалан, шоир дар яке аз бандҳои мухаммаси «Сарчашмаи мардонагӣ» тавсифи пешво, абадияти марому маслак ва қудрати даҳи ӯро устодона ба қалам дода тавонистааст, ки дар он силсилаи томи санъатҳои бадеӣ бо ҳам мувофиқ ва мутобиқ ба кор бурда шудаанд. Тавсифҳои «дидаи бинанда», «орзӯи зинда», «машъали тобанда», «маслаки поянда» дар таркиби қофия омада, инчунин бо ҳамроҳии нидо («Ильич»), радиф («худро») якҷоя хизмат карда, мазмунро хеле мутаассир ва суханро дилкаш сохтаанд:

Ильич, кушо дидан бинандаи худро,
Бингар ба амал орзӯи зиндаи худро,
Афрӯхтани машъали тобандаи худро,
Партияи худ — маслаки пояндаи худро,
К-ӯ дошта байроқи туро саҳт ба дастон.

Табиист, ки ҳар шоир мувофиқи донишу маҳорат, тарзу услуби ҳоси худ шеър мегӯяд ва санъатҳои бадеӣро ба кор мебарад, ки инро аз рӯи истеъмоли санъати тавсиф ҳам пай бурдан мумкин аст. Дар кор фармудани тавсиф тақрибан ҳамаи шоирон шеваи ҳоси услубии худро нигоҳ доштаанд, ки метавон ба ин васила онҳоро аз ҳамдигар ҷудо намуд. Вале, аз ин нуқтаи назар шоирони советии тоҷикро ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо намудан муносибтар аст, зеро тавсифҳои як қисми онҳо

(аз қабилӣ Раҳимӣ, Суҳайлӣ, Лутфӣ, Розия Озод, Аминзода, Фарҳат, Бобо Ҳоҷӣ ва дигарон) бештар аз таъбирҳои анъанавии классикӣ таркиб ёфта, вирдӣ забони мардум гардида бошанд, дар эҷодиёти гурӯҳи дигари шоирон (ба мисли Лохутӣ, Турсунзода, Миршакар, Фаффор Мирзо, Муъмин Қаноат, Қутбӣ Қиром ва дигарон) мафҳумҳои конкрет ва калимаю ибораҳои пурмазмун ҳамчун унсурҳои тавсиф қор фармуда шудаанд. Аз тарафи дигар, шоирони гурӯҳи аввал ба истеъмоли тавсиф бештар қидду ҷаҳд намоёнд, адибони қисми дуюм баръакс, аз он амал худдорӣ карда, бештар барои таҷассум намудани олами ботинии Ленин ва ҳақиқати ленинӣ, барои конкретӣ тасвир кардани лаҳзаҳои зиндагӣ ва амалиёту ғояҳои дохӣ мекушанд.

Ҳамон навъе ки ишора шуд, дар ленинномаҳои як гурӯҳи шоирони тоҷик тавсифҳои рангаю баландпрвоз, вале умумӣ, образҳои шеърӣ такроршуда бештар ба назар мерасанд. Масалан, дар порчаи шеъри Суҳайлӣ Чавҳаризода ҳарчанд сифоти Ленин самимона тараппум карда шудааст, вале дар он ягон тавсифи конкретӣ ва лаҳзаи реалии шахсияти дохӣ баён наёфтааст:

Ленини муаззам зи ту ҳастем сарафроз,
Номат хушӯ бар томи зафархост сароғоз,
Саъйи ту дари бахти наку кард ба мо боз,
Қ-аз вай ҳама осуда, ҳаёти ҳама пас оз,
Ҳастем ба роҳи туо фаҳрем ба олам
В-аз фатҳу зафарҳо бисароем дамодам.

(«Ба пешвои Октябр-Ленини аъзам»).

Ё худ, дар байти зерини М. Фарҳат низ бо тавсифҳои умумӣ дучор меоем:

Меҳри Ленин рӯшноӣбахшу уммеда дил аст,
Аз замонаш ҳар муроду мақсади мо ҳосил аст...

(«Бо ёди Ленин»).

Илова бар ин, ба назар чунин мерасад, ки дар мисраи дуҷуми мисоли овардашуда мазмун торик ифода ёфтааст.

Аз қитъаи зайли Бобо Ҳоҷӣ бошад, ба ҷуз тавсифҳои умумӣ маънии бикре, лаҳзаи конкретие ва ё тавсифи тозае пайдо кардан амри маҳол аст:

Салом, эй дохили аъзам, муаллим, дӯст ҳам роҳбар,
Саломи гарму ҷӯшон бар ту, устои ватанпарвар,
Чу ҳар боре назар созам ба бахти халқи ин кишвар,
Шавад меҳри фурузонандаат дар қалб маҳкамтар.

(«Ба Ленин»).

Ҳамин тариқа, баъзе шоирон ба мазмуну моҳияти конкретии мафҳумҳои тавсифӣ диққати ҷиддӣ надода, ибораҳои тавсифии умумӣ, мавҳум ва хушк эҷод кардаанд — аз қабилӣ «номи равшан», «номи хуш», «давраи заррин», «устоди ватанпарвар», «устоду муаллим», «симой тавоно», «соҳи байроқи ту» ва амсоли инҳо, ки онҳо ба ақлу ҳисси ҳонандагон таъсири амиқ расонида наметавонанд. Махсусан дар ғазалу қитъа ва дигар асарҳои ба В. И. Ленин бахшидаи марҳум Суҳайлӣ ибораҳои мавҳуму мустаорӣ — ҳамчун «нурфизояндаи мавҷи шарафи халқ» («Ба пешвои Октябр — Ленини аъзам»), «офтоби зафар» («Роҳи Ленин ба мо саодат дод»), «пайкари нури фурузон», «гирдоби кулфат», «абри ситам» («Ленинизм ҷовидонист»), «дафтари анвор» («Ба В. И. Ленин»), ибораҳои тавилу муғлақ ва камтаъсир — аз қабилӣ «пахлавони арсаи фикри бузурги инқилоб» («Ленинизм ҷовидонист»), «Ленини аъзами инсонпарвар» («Ба доҳӣ») ва ҳоказо бештар ба назар мерасанд, ки сабабгори ин ҳодиса, шояд, равияи муқаллидонаи услуби бедилӣ бошад.

Баъзе шоирон ба тавсифи танҳо номи В. И. Ленин саъю кӯшиш карда, онро «калиди бахт», «калиди зафар» ва монанди инҳо номиданд, чунончи Б. Раҳимзода дар банди василаи мусаммати тарҷеъбанди «Номи начотбахш» мегӯяд:

Номи ту калиди зафару бахту ҳаёт аст,
Орандаи фазлу шарафу роҳи начот аст.

Шоир ғояву мароми Лениро бо номи ӯ умумият дода, қудрати ҳақиқию таърихӣ В. И. Лениро ба номи ӯ нисбат додааст.

Суҳайлӣ дар ғазали «Ба В. И. Ленин» номи дохиро «калиди фатҳ бар ҳар қалъа» меномад:

Номи накӯят калиди фатҳ бар ҳар қалъа аст,
Мушкилиҳо бартараф аз номат осон ёфта.

М. Васфӣ бошад, тавсифро боз бештар ба тарафи абстракт бурда, мақсадро торику сарпеч баён намудааст:

Номи Ленин машъали роҳи зафарҳои кабир,
Номи Ленин байрақи илму асарҳои кабир.
Номи Ленин дар китоби нусрати навъи башар.
Ғашт сариншои ону сабт шуд бо хатти зар.

(«Ленин-Сталин»).

Яке аз сабабҳои дар солҳои бистуму сиюм бештар кор фармуда шудани тавсифҳои умумии маъмулӣ, агар хато накунем, ба шароити таърихӣ замони вобаста мебошад, зеро дар он айём алалхусус аҳамияти ташвиқотӣ-тарбиявӣ адабиёти бадеӣ дар мадди аввал меистод. Вале инро ҳам набояд фаромӯш кард, ки омили суистеъмол шудани санъати тавсиф ба масъалаҳои маҳорату истеъдод, ҷаҳонбиниву таҷрибаи эҷодӣ ва амсоли инҳо беалоқа намебошад.

Аммо шоирони муосир, алалхусус нависандагони ҷавон аз эҷодиёти чунин шоирон хулосаи дуруст бароварда, равияи устод Лоҳутиро давом ва илқишоф дода истодаанд. Дар асарҳои бисёр шоирон роли санъати тавсиф нисбатан маҳдуд буда, ҷои онҳоро таъбироти бикр, образҳои тозаи шеърӣ ишғол намудаанд, ки ин боиси аёният ва конкретияти мавзӯӣ ва мундариҷа гардидааст. Масалан, М. Турсунзода дар як байти зерини шеъри «Ба В. И. Ленин» иқтидори дохӣ ва хизмати беназири ӯро дар роҳи наҷоти башар басо таъсирбахш ифода карда тавонистааст:

Киштии башар ғарқ ба дарёи бало буд,
Бо дасти тавонот гирифтӣю кашидӣ.

Бояд гуфт, ки М. Турсунзода баъд аз андӯхтани таҷрибаи зиёде дар соҳаи офариниши образи дохӣ достони эпикӣ «Аз Ганг то Кремль»-ро дар айёми ҷашни 100-солагии рӯзи таваллуди пешво эҷод намуд, ки дар он образи хислати В. И. Ленин нисбатан мукамалтар ва ба тарзи конкретӣ таҷассум ёфтааст.

Мирсаид Миршакар бозёфтҳои шоирони забардасти советӣ, алалхусус В. Маяковскийро дар роҳи тасвир намудани даҳи Ленин суботкорона аз худ намудааст, ки байтҳои зерин ба ин фикр шаҳодат дода метавонанд:

Назди мо,
ру ба рӯи мо —
Ленин—
Ақли мо, фаҳми мо, фаросати мо.

Дар байти мазкур шабоҳати ғоявӣ ва услубӣ ба ашъори В. Маяковский ба назар мерасад.

Дар мисоли зерин бошад, Миршакар ҳамчун Маяковский Ленин ва Партияи Коммунистиро чизи ягона ва ҷудонашаванда мешуморад, вале фикрро боз давом

дода, Ленину партияро «сарчашмаи зӯри мо» ва «виҷдону шуури мо» меғӯяд:

Ленину КПСС
Сарчашмаи зӯри мост,
Ленину КПСС
Виҷдону шуури мост!
(«Одам — офаридгор»).

Чунон ки ишора шуд, дар эҷодиёти ин қабил шоирон тавсифи зоҳирӣ хеле маҳдуд аст. Масалан, дар шеърӣ барҷастаи Мӯъмин Қаноат «Дар паноҳи шоҳсорон» тавсиф тақрибан дучор намеояд, вале ҳислату кирдор, ӣродаи матин ва таҳлукаю ҷонбозиҳои Ленин дар пеши назари хонанда ба тарзи аёни ҷилвагар мешаванд, чунончи:

Даҳон хондаи кишвар,
Даҳон рондаи кишвар
Ба Разлив дар паноҳи шоҳсорон буд,
Барои оламе пайдо,
Барои ҳасм пинҳон буд,
Чу узви ин табиат буд пайваста.

Шоир дар ҷаҳор мисраи¹ банди мазкур лаҳзаҳои фаромӯшнашавандаи тарҷимаи ҳоли В. И. Ленин, моҳияти инқилобии амалиёти ӯ, муҳаббати беандозаи мардуми меҳнаткаш ба доҳӣ ва кинаи беҳисоби истисморгаронро ба ӯ бо маҳорати баланд ва реалию конкрет инъикос намудааст, ки дар дилу хотири хонанда ғавран ва абадан нақш мебандад. Суханони образноки шоир (аз қабил «даҳон хонда», «даҳон ронда», «барои оламе пайдо» ва ғайра) ба ақлу шуури хонанда роҳ ёфта, ӯро ботинан ба маърифати ҳақиқати таърихии арафаи Инқилоби Социалистӣ ҳидоят менамоянд.

Ё худ, Мӯъмин Қаноат дар хотимаи «Достони оташ» Ленинро ҳатто ном набурда, тавсифи зиёд ҳам накарда, танҳо бо як тавсифи «пешвои аср» ва байти:

Пешвои аср, як марди ҷавон
Менамуд ислоҳ кори дохиён.

қаноат карда, ба тасвири мухтасари кирдору мароми ленинӣ меғузарад.

Аз рӯи мушоҳидаҳои сатҳии санъатҳои бадеӣ ва мах-

¹ Мисраҳои дуум ва панҷум мутаносибан давоми мисраҳои якум ва чорум мебошанд.

сусан тавсифи асарҳои ба В. И. Ленин бахшидашуда ба хулосае омадан мумкин аст, ки шоирони советии тоҷик дар васфи доҳӣ, аз як тараф, қувваю маҳорати худро сарф намуда, шеърҳои сазовори даврон офарида бошанд, аз тарафи дигар, ба моҳияти масъала торафт амиқтар фуру рафта, аз суханорониҳои хушқу умумӣ ва тавсифҳои анъанавӣ худро канор гирифта, барои тасвири реалии симои доҳӣ, олами ботинии ӯ, лаҳзаҳои зиндагӣ ва моҳияти бекиёси қорнамоиҳои ӯ ҷидду ҷаҳд намуда истодаанд, ки мисоли равшани ин фикр ленинномаҳои Мӯъмин Қаноат, Ғаффор Мирзо, Ҳалимшо ва дигарон шуда метавонанд.

1969—1970.

Як рӯи шахсутун

(Садриддин Айни. Куллийёт, ҷилди 8 (Шеърҳо). Тартибдиҳандагон: С. М. Айни, Х. Айни, К. Айни, муҳаррир А. Маниёзов.— Душанбе: Ирфон, 1981, 522 ҷаҳифа.)

Устод Айни, бидуни шубҳа, марҳилаи томе дар таърихи халқи тоҷик мебошад. Адабиёт, санъат, илм, таърих аз ҳаёт ва эҷодиёти ин марди бузург на танҳо сарсабзиҳо дидаанд, балки шаклу моҳияти худро дигар кардаанд, роҳу равишашонро тағйир додаанд.

Ин ки устод Айни шоир буду фаъолияти эҷодии худро бо шеърҳои сар кардааст, ба ҳама маълум мебошад. Ҳам таъкираниависони гузашта, ҳам муҳаққиқони ҳозира инро қайд кардаанд. «... Пеш аз он ки хатту саводам барояд,— навишта буд ҳуди устод дар сарсухани маҷмӯаи «Ёдгори» (соли 1935),— ба шеърнависи ва шеърёдкуни ҳаваси тамои доштам; гуфта метавонам, ки хатту саводи ман ба воситаи шеърҳои ва шеърнависи баромадааст (...) Хулоса то Инқилоби Октябр ман ягон порчаи адабии наср ба майдон наёвардам ва ҳар кас маро шоир мепиндошт» (с. 452). Фаъолияти шоирини устод дар як қатор асару мақолаҳо, махсусан китобҳои Абдуқодир Маниёзов ва Ҳомид Ниёзов васеъ таҳлил шудаанд.

Бо вучуди ин ҳама, тасаввуроти ҳонандагон дар бораи фаъолияти шоирини устод Айни хеле ноқис буд. Аз тарафи Салоҳат, Ҳолида, Қамол Айниён ва дигарон дар матбуоти Республика ҷоп карда шудани намунаҳои осо-

ри манзуми устод дар бадали ин 25 соли баъди вафоти ӯ, махсусан ба таъъ расидани ҷилди 8-уми Куллийёт нишон дод, ки ӯ то Инқилоби Октябр на танҳо шоири баркамолу пурқоре будааст, балки дар мавзӯёву мундариҷаи шеър ва сабку низоми он равияи махсусе дошта ва дар ин роҳ ба комёбиҳои калон соҳиб ҳам шуда будааст.

Устод Айни аз ҷумлаи адибони баландтолаъ мебошад. Панди падари бузургвор, афсонаҳои Тӯтапошшо, шарикдарсии Ҳайрат, сӯхбатҳои Садри Зиё ва дигар маърифатпарварони замон, мутолиаи осори шӯрангези Аҳмади Дониш — аз як тараф, кунҷковии табиӣ, ҳарисӣ дар талаби дониш, қобилияти баланди маърифати муҳит — аз тарафи дигар, насиби С. Айни гардидаанд. Ин ҳама омилҳо сабабгори ташаккули шахсияти равшан ва ҷаҳонбинии пешқадам шудаанд. Аз ҷумла, бо ифтихори баланду самимона худи устод гуфтааст, ки «Ҳайрат аз шарикдарсони фақир аст. Аммо аз камоли истеъдод ва ишқи адабиёт дар хурдсолӣ ба мартабаи устодӣ расида буд. Фақир низ қавонди арӯз ва баъзе нозукиҳои санъати адабияро аз ӯ омӯхта будам» (Намунаи адабиёти тоҷик, с. 271).

Шеърҳои ҷилди 8-ум ба ду қисм ҷудо карда шудаанд: 1. «Шеърҳои то Инқилоб» (с. 5—282; ҳамагӣ 293 шеър), 2. «Шеърҳои пас аз Инқилоб» (с. 283—448; ҷамъ 82 шеър).

Дар маркази осори тоинқилобии устод Айни чун анъана газал меишад ва мавзӯи асосии он ишқ мебошад. Дар ҳамин шеърҳои анъанавӣ низ, ки саропо аз образҳои маъмул иборатанд, қудрати истеъдоди устод намоён аст: ӯ маънии маълуму машҳуро аз ягон ҷиҳат такмил медиҳад, ки дар натиҷа образ мазмуни тамоман навестар бар мекунад. Барои намуна газали якуми китобро овардан кофист:

Оғзоби ҳусн хонам рӯи рахшони туро,
Матлаи хуршеду маҳ донам гиребони туро.
Аз ҳаёли бӯсаи дилдодагон гарди об,
Нозуки то ин қадар бошад занаҳдони туро.
То абад ҳокам тамошогоҳи мардум мешавад,
Ҳар буни мӯ долазоре ҳаст қурбони туро.
Даст аз тарбияти сарву санавбар воканад
Богбон, бинад агар сарви хиромони туро.
Аз ғами ҳаҷри ту охир дил ҷиҳи хоҳад шудан,
Қӯҳ нагвонад, ки орад тоб хичрони туро.
Бо дили худ медиҳам уммед аз шармандагӣ,

Гарчи медонам, қароре нест паймони туро.
 Метавонад чанг зад бар пайкари хуршеду мах
 Хар кӣ дасте мебарад чоки гиребони туро.
 Нолаи булбул надорад гуш гул, Айни, нигар
 Ин сахар з-ин шеър бишнидаст афғони туро.

(с. 7).

Аз ҳамин ғазал, махсусан мақтаи он ҳис карда мешавад, ки шоир дар ҳалли мавзӯ адои зарифонаро меписандидааст. Дар воқеъ, ашъори лирикии устод Айниро оҳанги шӯҳ, зарофати зиндагипарваронае фаро гирифтаанд. Масалан:

Агар ба ёди гули рӯят оху нола кунам,
 Зи ғусса хун ҷигари булбулон чу лола кунам.
 Чунон итола кунам ҳарфи ишқбозии худ,
 Қи майнаи сари ағъерро атола кунам (...)
 Чунон ба меҳри ту фориг шудам зи хешу табор,
 На фикри амма намоям, на ёди хола кунам.

(с. 116).

Мисоли дигар:

Ҳар кӣ дил дар ишқи он кони малоҳат додагӣ,
 Сабру оромӯ хирад як сар ба ғорат додагӣ.

(с. 150).

Боз мисол:

Аз фурқати ту нолаву афгон накунам-мӣ?
 Фаръед зи дарду ғами ҳичрон накунам-мӣ?

(с. 152).

Як мисоли дигар:

Ҳар кучо мегузарию ҳамаро мечакқӣ,
 Ростӣ, бо саги девонаи дайду монӣ.
 Гоҳ бо фирқаи сунӣ занӣ лофи ёри,
 Гоҳ бо зумраи ший кунӣ думчунбонӣ...

(с. 165).

Роҷеъ ба ин мисол дар тавзеҳи 203 чунин шарҳ мавҷуд аст: «ин ҳаҷвия дар ДА 1, 235 (Дафтари Айни, 1, с. 235—Р.М.) бо қайди зер сабт гаштааст:

Мисраи аввал: «фаъулу-мафъулун-фоилун-мафоилу
 сонӣ: мафъулу-мафоилун-мафоилун-фаъ
 сомеъ: мафъулу-мафоилун-мафоилун-фаъ
 робеъ: мафъулун-фоилун-мафоилун-фаъ»

(с. 476).

Дар ҳақиқати ин таъинот шубҳа ҳаст.

Дар шеърҳои устод равшан ҳис карда мешавад, ки ӯ ба воситаи истифодаи образҳои омиёна, суханҳои гуфтугӯии халқӣ, хуллас — бо роҳҳои гуногун дар ғазалҳои анъанавӣ оҳанги воқеӣ-ҳаётӣ ато намудааст. Як мисол:

Сарвқаддон як ба як дидам ба роҳи идгоҳ
Чилва меоранд, аммо он қаду рафтор нест.
Дидам он маҳ дар чунин маҷмаъ, ки сағ соҳиб наёфт,
Аз сағони ёр, Айний, ҳамчу ман хушёр нест.

(с. 33).

Равияи услубии муаллиф ҳодисаи тасодуфии амалӣ набуда, балки асоси маҳкамаи назариявӣ доштааст. Худи устод гуфта буд, ки «дар шеър тарафдори содданавӣ буда, бештарини луғатҳо, ташбеҳҳо ва киноя — истиораҳои халқиро кор мефармудам» (Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам).

Унсурӣ дигаре, ки фикри болоро пурқувват мекунад, ин аст, ки шоир дар шеърҳои худ номи одамон, маҳал, руд, мева, таом ва ғайраро хеле фаровон ба кор бурдааст. Агар зикри Бадахшон, Бухоро, Ому, Хутан, Самарқанд, Чин, Бехзод, Бӯнаسر, Довуд, Зӯҳра, Монӣ, Нохид, Сулаймон, Юсуф, Яъқуб ва амсоли инҳо талмеҳоти анъанавӣ бошанд, боз номҳои зиёде дар осори устод вомерхӯранд, ки пештар дар шеър маъмул набуданд, масалан: Бозори ресмон, Бӯлмаҳӯрон, Қаркӣ, Қаттақӯргон, Марзангон, Сангисабз, Тавсанақ, Чилтаноб, Чорҷӯй, Шоҳруд, Қаллуқон, Қаршӣ, Қондор, Қӯғихона ва ҳоказо. Дар шеърҳои тоинқилобии устод Айний номҳои зиёде — ҳамчун Амин, Амонхоҷа, Атоҷон, Афзал, Зикриё, Қарим, Мирсиддиқ (Ҳайрат), Маҳдуми Сироч, Миршарифи судур, Мӯъмин, Назруллоҳи ўрок, Раҳими қанд, Раҷабхон, Тоҳирҷон, Ёрназар, Яхъёи мисгар, Қорӣ Қамол, Қорӣ Начм, Ҳоҷихон, Ҳоҷӣ Азиз, Ҳоҷӣ зард, Ҳалими сафед вомерхӯранд, ки шахсони таърихӣ — одамони конкретӣ табақаҳои гуногуни (аксаран аҳли хунар ва санъат) Бухорои охири асри XIX ва аввали асри XX мебошанд. Ин ҳодиса шоҳиди он аст, ки шоир ҳарчанд дар мавзӯ ва мундариҷа пайрави анъанавӣ мавҷуда бошад ҳам, кӯшиш кардааст, ки шеърро ба замон ва зиндагии худ наздиктар гардонад. Аз тарафи дигар, ин чиз нишони маҳорати баланди муаллиф ҳам мебошад.

Бастани муҳаммасу мусаддас, гуфтани назираву ҷавобия ба асарҳои устодони сухан — як мактаби санҷидашудаи касби шоирӣ, ки аз он устод Айний ҳам бебаҳра намондааст. Ин қабил асархоро, аксаран барои сайқали маҳорат менависанд. Аммо асарҳои С. Айний нишон медиҳанд, ки қалами соҳибашон аллақай сайқал ёфтааст, ғӯяндаашон шоирӣ баркамолест. Масалан, марсияи мусаддас ба шеъри Қомиро гирем. Ин

чо на танҳо миёни суханони Чомиву Айнӣ ягонагии тематикӣ, ғоявӣ, мундариҷавӣ, бадеӣ, эстетикӣ дида мешавад, балки ягонагии томи эҳсосот ҳам мавҷуд мебошад. Барои намуна бандҳои матлаъву мақтаи мусаммати мазҳурро иктибос кардан мумкин аст:

Рафти, эй гули навраста, зи бӯстони падар,
Булбул омад ба ғиён аз дили ғолони падар.
Зи фироқи ту зад оташ ба муҳиббони падар,
«Рехтӣ хуни дил аз дидаи ғирёни падар,
Раҳм бар чони падар н-омадат, эй чони падар».

Вақти он буд, ки тавсифи ҳаётат гӯям,
Ҳарфи ширинею тарзи ҳаракотат гӯям,
Қай гумон доштам абъёти мамотат гӯям?!
Сухан аз талхӣ ҳоли сакаротат гӯям?!
«Чигарам сӯхта» таърихи вафотат гӯям,
Дили модар шуда оташзада бар сони падар.

(с. 205—207).

Қобили таъкиди махсус аст, ки дар шеърҳои устод Айнӣ кайфияти рӯҳии ҳуди ӯ хеле пурзӯр инъикос ёфтааст. Ибро ҳатто дар ғазалҳои ҷиддии анъанавӣ низ дарёфтани мумкин аст. Масалан, мақтаи ғазале:

Ёр меҳонад ба базми васл арбоби виторо,
Айнии бечораро ҳам мушти зар будӣ, чӣ будӣ?

(с. 156).

Дар натиҷаи инкишофи ҷадидизму таназзули феодализм ва ба дараҷаи олиаш расидани реаксияи аморати манғитӣ фикри Айнӣ тамоман бедор мешавад ва ӯ шеърро ба силоҳи буррои иҷтимоӣ табдил медиҳад. Шеърҳои «Даҳьяк», «Самарқанду Бухоро», «Э тарчимаи ҳоли дил...», «Шабе будам аз гардиши рӯзгор» ва ғ. ба ин фикр мисол шуда метавонанд. Ҳосил ин аст, ки устод Айнӣ Инқилоби халқии Бухороро на ҳамчун як шоири ғазалсаро (бигузур, устои ғазал бошад ҳам), балки пеш аз ҳама бо шамшери буррои шеър пешвоз гирифт. (Зимнан, образи «шамшери шеър» аз ҳуди устод аст, ки гуфта буд: «Шеър ҳам монанди илми шамшер аст, агар бо шамшер одами бадро — душманро кушӣ, хуб аст».)

«Марши ҳуррият», ки шоҳасари мутлақ асту ҳусни матлаи адабиёти советии тоҷик ба шумор меравад ва пеш аз Инқилоби халқии Бухоро — соли 1918 суруда шудааст, заминаҳои комил ва ҳаматарафа дошт. Устод Айнӣ ҳам аз ҷиҳати ғоявӣ, ҳам дар масъалаҳои маҳорат

барои гуфтани чунин шеърӣ оӣ пурра тайёр шуда буд. Роҷеъ ба ин асар устод Мирзо Турсунзода навиштааст: «Вақте ки Айнӣ соли ҳаждаҳум таронаи «Марши хуррият»-ро ба оҳанги «Марсельеза» навишт, ин шакл дар назми тоҷик вучуд надошт. Худи инкилоб мафҳуми онро илқо карда буд, ки бо вазни тоза шакли навесте офаранд. Айнӣ ин вазифаро иҷро кард ва ҳалқ онро бо ҷону дил қабул кард.

Навоварино ман ҳамин тавр мефаҳмам. Ин анъана-ро бояд идома бахшид». (Маҳорат ва ҳисси масъулият.—Садои Шарқ, 1972, № 4, с. 151).

Баъди «Марши хуррият» устод Айнӣ як силсила шеърҳои хеле баланд офарид, ки қасидаи мустазоди «Ба шарафи Инкилоби Октябр», тарҷеъбанди «Марсия», ду ғазали пуршӯр бо номи яхелаи «Инкилоб», ғазали «То ба қай» ва ғ. аз ҷумлаи онҳоянд. Муҳаққиқи ашъори устод Айнӣ Абдуқодир Маниёзов ба хулосаи коми-лан асоснок омадааст, ки «Нахустин ва барҷастатарин намунаҳои назми тозабунёди адабиёти советии тоҷик низ ба қалами Садриддин Айнӣ тааллуқ дорад». (Публицистика ва назми устод С. Айнӣ, с. 35).

Бо вучуди ин ҳама бузургӣ дар назм, устод Айнӣ хизмати асосиро ба ҳалқашу замонаш ба воситаи асарҳои мансур адо намудааст. Дар ҷаҳон устод Айниро, пеш аз ҳама, чун носир мешиносанд. Ин, албатта, бесабаб нест. «Одина», «Дохунда», «Ғуломон», «Марги суд-хӯр», «Ёддоштҳо» ва ғ., ки дар ганҷинаи тамаддуни Шарқи куҳан ҷои пурифтихореро ишғол намудаанд, дар пешрафти фикрӣ ва беҳбудии зиндагии ҳалқҳои зиёде хизмати шоиста кардаанд ва хизмат карда истодаанду хоҳанд кард. Одатан, муҳаққиқони адабиёт ба масъалаи гузариши устод аз назм ба наср дахл карда, суханони худӣ ўро далел оварда, қайд мекунанд, ки сабаби он тангии «ҷорҷӯбаи вазну қофия» барои ифодаи мазмунҳои инкилобӣ мебошад. Дар асл ҳам устод Айнӣ ҳамин тавр гуфтааст. Ғайр аз ин, боз сабаби дигар — очизии қобилияти худро хоксорона таҳмин ҳам кардааст: «Хар чанд пас аз Инкилоби Октябр ҳам ин пешаро (шоириро — Р. М.) давом додам, аммо ҷорҷӯбаи вазну қофия барои ифодаи мазмунҳои инкилобӣ илҳом мекард, тангӣ намуд ва ё ин ки қобилияти шеърӣ ман аз ифодаи он мазмунҳо дар либоси шеър очиз омад ва даромадам ба наср навиҷӣ (с. 453). Аммо агар шароити таърихӣ вазъияти сиёсии солҳои 20-ум, аз як та-

раф, дараҷаи афкори эстетикӣ ва заминаи анъанаҳои адабӣ, аз тарафи дигар, дуруст дар якҷоягӣ мулоҳиза карда шаванд, асоси ҷиддии объективии нимаи якуми суҳанони устод равшан мегардад. Ба эътибор бояд гирифт, ки аксари мутлақи оммаро ҷаҳолати мазҳабию сиёсӣ занҷирбанд карда буд ва ҷашми оммаро зудтар кушодан, диққати ӯро ба вазъияти ҳуди ӯ тезтар мутаваҷҷеҳ намудан — аз вазифаҳои асосӣ ва мавқуфнопазири тамоми равшанфикрон буд. Барои инъикос ва ҳалли ин масъалаи ҳаётии иҷтимоӣ тарзи тасвири реалистӣ мувофиқ меомад, ки он дар назми мо, хусусан назми эпикӣ собиқаи равшан надошт. Тамоми асарҳои манзуми эпикӣ асримиёнагии тоҷик бо методи романтикӣ таълиф шудаанд ва мавқеи реализм дар онҳо тамоман заиф мебошад. Ба воситаи шеърҳои лирикий реалистӣ бошад, ҳаёти пушӯру пурғавғоро бо тамоми эҳтишом ва мураккабихоҷаш акс намудан имкон надорад. Аммо анъанаи реализм дар наср вучуд дошт. Сафарномаҳо, ёддоштҳо, асарҳои таърихӣ, махсусан таълифоти Аҳмади Дониш ва адибони ҷадид, ба тарзи худ, асарҳои реалистӣ мебошанд. Ҳарчанд то революция С. Айний қалами худро дар ин жанрҳо наёзмудааст, бо боварии том метавон гуфт, ки ӯ бо ин навъ осор пурра шинос буд ва анъанаҳои онро дар ботин азхуд ҳам карда буд. Бинобар ин, ҳам дар амалияи реали, ҳам дар анъанаи назариявӣ устод Айний асоси комил дошт, ки ба насри бадеӣ рӯ оварад.

Ин чиз қобили таъкиди махсус аст, ки устод Айний ба малакаву маҳорати шоирӣ худ ғарра нагардида ва аз паи таълифи дoston наафтада, бо навиштани очерку ҳикоя, повесту роман машғул шудааст. Дар сари вақт равшан фаҳмидани моҳияти ин зарурият ва доираи имкониятҳо — худ як нишони бузургии бебаҳси устод Айнист.

Дар бораи шеърӣ устод Айний суҳан ронда, онд ба ду масъала дахл накардан мумкин нест: яке — назари устод ба шеърӣ тоҷик ва вазни он, дигаре — шакли шеърҳои ҳуди устод.

С. Айний дар мактуби машҳури худ ба устод Турсунзода (аз 27 декабри с. 1948) ба масъалаи пайдоиши арӯз дахл карда навишта буд: «Маълум аст, ки вазни асосӣ ва анъанавии шеърӣ тоҷикӣ вазни арӯз аст. Аммо вазни арӯзи шеърӣ тоҷикӣ чизест, ки то ҳол муаллифони арӯз ҷӣ будани вайро дуруст нафаҳмидаанд

(мақсад аз ин муаллифон муаллифони қадимист). Назар ба ақидаи он муаллифон тоҷикон гӯе вазни арӯзро аз арабҳо гирифта бошанд. Ва ҳол он ки ин ақида таъмоман хатост». Устод Айни бо ҳарорат ва эътимоди комил таъкид мекунад, ки арӯзи тоҷикӣ аз адабиёти араб иқтибос нашудааст, балки он асосҳои комили халқӣ дорад. Далелҳои муаллиф барои ҳулосаи мазкур аз инҳо иборатанд: 1) шеърӣ арӯзии тоҷикӣ мавзуну хушоҳангтар садо медиҳад, аммо шеърӣ арабӣ «ба назари мо наср барин менамояд»; 2) дар шеърӣ халқӣ навъҳои махсуси вазнҳои ҳастанд, ки на дар китобҳои шеършиносони асримиёнагӣ қайд шудаанд ва на мисли онҳо дар девонҳои адибони классик шеърҳои ҳастанд. Назар ба ақидаи устод Айни, «тоҷикон дар вазни шеър аз араб фақат терминҳои ва сангу тарозу (фонл)-ро гирифтаанд».

Фикри мазкурро устод Турсунзода низ дастгирӣ кардааст. Ӯ дар муҳокимаи шеърӣ советии тоҷик ҳангоми Даҳаи адабиёт (Москва, 1 октябри с. 1949) гуфта буд: «Вақте ки сухан дар бораи шакли шеърӣ муосирамон меравад, танҳо вазн, шакли шеърро баҳона кардан мумкин нест. Шеърӣ муосири тоҷик дар арӯз эҷод мешавад, пеш мегуфтанд, ки он аз шоирони араб гирифта шудааст. Аммо Айни исбот мекунад, ки истифодаи арӯз махсуси шоирони тоҷик аст ва ин шаклро тоҷикон кашф намудаанд...» Дуруст, аст, ки масъалаи пайдоиши арӯзро дар айни замон ҳалшуда ҳисобидан мумкин нест, баърои кушоиши ин гиреҳ корҳои дар пешанд. Аммо инашро бебаҳс шумурдан мумкин аст, ки дар такмили арӯз, дар кашфи навъи баҳри зихофҳои марғуби он, дар ёфтани имкониятҳои нави арӯз саҳми фарзандони халқи тоҷик бузург мебошад. Ин ҳолат ҳам баҳснопазир аст, ки арӯзи тоҷикӣ-форсӣ, аниқтараш шеърӣ арӯзии мо аз ашъори арӯзии ҳамаи халқҳои дигар дар хушоҳангиву гуворой фарқи равшан дорад. Ҳақ ба ҷониби донишманди муосири эронӣ Масъуди Фарзод мебошад, ки дар китоби худ «Мабнои риёзии арӯзи форсӣ» гуфтааст: «Авзони шеърӣ форсӣ бе ҳеҷ игрок, хушоҳангарин авзони шеърӣ ҷаҳон аст, ба иборати дигар арӯзи форсӣ комилтарин ва дақиқтарин арӯзи ҷаҳон ва ба ҳамин муносибат яке аз мояҳои пешвоии фарҳангии Эрон нисбат ба милали дигари рӯи замин мебошад».

Маълум аст, ки арӯз баҳрҳои ва зихофҳои зиёде дорад ва ин зиёдиву гуногунии вазнҳои арӯз бесабаб на-

буда, балки ба ихтилофи мавзӯъ, мазмун, ғоя ва ғ. во-
баста мебошад. Нигарише ба системаи вазнҳои ашъо-
ри устод ҳам кайфияти рӯҳӣ, ҳам қудрати истеъдоди
ӯро ошкор хоҳад кард.

Устод Айни дар баҳрҳои ҳазаҷ, музореъ ва раҷаз,
ки мисраъу байтҳо (садрӯ ибтидо) бо рухҳои мафъ-
ӯлу, фаълун ва мустафилун оғоз меёбанд, 123 шеър
гуфтааст, ки ин 40,8 ғоизи ашъори ҷилди 8-уми Қулли-
ётро ташкил медиҳад. (Ба ин ҳисоб порчаҳои шеърӣ
осори мансур ва шеърҳои нотаом дохил намешаванд).
Қобили тавачҷӯх аст, ки тақрибан ҳамин таносуб дар
осори шоири пролетарӣ устод Лоҳутӣ низ мушоҳида
мешавад. (Рафиқ С. Давронов дар мулҳакоти рисолаи
«Вазни ашъори Абулқосим Лоҳутӣ» — Душанбе: До-
ниш, 1974, с. 121—147 — схемаи вазни 1035 шеъри шоир-
ро муайян кардааст. Хангоми муқоиса маълум шуд, ки
38,2 ғоизи ин миқдор ё худ 405 шеър, мувофиқи тала-
боти ғурӯҳи мазкур баҳрҳои эҷод шудаанд). Бояд таъ-
кид намуд, ки ин ғурӯҳи вазнҳо, ки бо ду, гоҳе бо се
ҳиҷои дароз сар мешаванд, асосҳои амиқ ва мустаҳками
ҳалқӣ доранд, барои баёни ҳақиқати мӯхташами объек-
тивӣ хеле созгор буда, дорои имкониятҳои васеъ барои
муҳокимарониву хулосабарорихи фалсафӣ иҷтимоӣ
мебошанд.

Осори манзуми устод Айниро аз ҳайси вазну тақтеъ
ҳаматарафа санҷидан зарур мебошад, аммо ошноии
сатҳӣ низ баъзе хусусиятҳои ҷолиби диққатро ошкор
карда метавонад. Чунончи, дар ҷилди 8 шеърҳои ҳас-
танд, ки тақтеъҳо миқдоран ё ғуноғунанд, ё аз доираи
поэтикаи нормативии классикӣ берун мебароянд ва ё
ба баҳрҳои мухталиф мутааллиқанд. Мувофиқи поэти-
каи классикӣ ҳадди охирии миқдори рухҳои дар байт —
ҳашт аст, яъне мисрае то 16 ҳиҷо (ҳиҷои арӯзӣ) буда
метавонад. Аммо дар қисмати шеърҳои тоинкилобии
Қуллиёти устод Айни ҷаҳор шеър ҳаст, ки ҳам аз ҷи-
ҳати тақтеъ, ҳам аз ҷиҳати ҳиҷо аз ҳадди мазкур зиёд
мебошад. Чунончи, ғазали ҳафтбайтае, ки чунин мат-
лаъ дорад:

Ба сурури ҳузури узори ту ҷон
ба ҳавои суман ба ҷаман наравад,
Ба ғусуни нигоҳи ғизоли ту дил
ба суроғи ғизоли Хутан наравад.

(с. 84)

Ин шеър дар баҳри мутадорик буда, ҳар байт аз 16
рукни **фаилун** иборат аст.

Ғазали дигар, ки низ 7 байт дорад, зоҳиран дар зи-
хофи мураффаи баҳри раҷаз эҷод шудааст, зеро ҳар
байти он аз 8 **мустафъилотун** фароҳам омадааст. Мат-
лаи ғазал:

Эй орази ту дар осмони ҳусну нақӯй хуршеди анвар,
Рӯзам сияҳ шуд чун шаб зи хичрон,

як шаб қарам кун, боз ой аз дар.
(с. 91).

Ғазали ҳасбиҳолӣ панҷбайта, ки дар баҳри рамал
буда, байташ даҳ рукн дорад — руқнои II ҳашвайн ва
арӯзу зарб маҳзӯф: **фоилотун фоилотун фоилун фоило-**
тун фоилун (2 бор). Матлаи ғазал:

Зулми беҳад кард бар мо он лаим, интиқоме, ё қарим,
Ғашт аз теги ҷафо дилҳо дуним, илтиёме, ё раҳим.

(с. 125).

Бояд илова кард, ки ин ғазали пурсӯзи иҷтимоӣ бо
унсурҳои шаклии ғалатӣ худ — зӯқофиятайн, ҳоҷиби
мурассаъ ва вазни ғайримуқаррарӣ хеле хуб мусоидат
кардааст.

Мисоли охирина, ки миқдори руқноҳояш аз поэтикаи
нормативӣ беш аст, қасидаи ишқӣ-ҳасбиҳолӣ мебошад,
ки 21 байт дорад ва матлааш чунин аст:

Қиёмат аст он қадӣ санавбар, ҳаловат аст он лаби чу шаққар,
Маро аз он аст субҳи маҳшар, маро аз ин аст шӯр бар сар.

(с. 218).

Агар хато накунем, ин шеър дар баҳри мунсарех
гуфта шуда, ҳар байте дорои 12 рукн мебошад — садру
ибтидо ва руқнои III ҳашвайн маҳбун, руқнои I ва
IV ҳашвайн матвӣ, руқнои II ҳашвайн ва арӯзу зарб
аҳазз: **мафоилун фоилоту фаълун мафоилун фоилоту**
фаълун (2 бор).

Дар баъзе шеърҳои устод Айнӣ таносуби руқнии
мисраъҳо қасдан риоя карда нашудааст. Масалан, охи-
рин қитъае, ки қисми ашъори пешазинқилобӣ бо он ан-
ҷом меёбад, бо нидои «Эй ватан» (с. 282) шурӯъ меша-
вад ва мисраи 1 ҳамагӣ аз ҳамин як рукн (**фоилун**)
иборат мебошад. Ҷолиби диққаташ ин аст, ки дар се
байти минбаъдаи шеър ҷои рукни мазкур холист. Шоир
бо руқни якуми шеър ба мавзӯи марказин худ ишора
кардааст ва минбаъд бо ҳолӣ гузоштани ҷои он қадру
манзалати мавзӯро таъкид намудааст.

Тактеъҳо дар мисраъҳо на танҳо микдоран, балки сифатан низ гуногунанд, чунончи дар «Марши хуррият» мисраи 1 байтҳо аз **2 фоилун** ва **1 фоилотун** иборат аст, аммо мисраъҳои II— аз **3 фоилун** таркиб ёфтааст.

Маснавии «Пионер» (с. 316), ки вазнаш ҳичост, як байт 7-хичоиву дигар 11-хичоист.

Маснавии «Шоистваи хурмат (Ба ҷашни чиҳилсол фаъолияти адабии устоди бузург Максим Горький)» (с. 318) дар баҳри ҳазач буда, 11 байташ пурра **мустафъалу мустафъалу мустафъалу фаълун** мебошад, аммо байтҳои 12-13 чунинанд:

Ин пири куҳансоли ҷаҳондидан фаъл
Гардида зи Ленин
Шоистваи таҳсин.
Шоистваи таҳсини самимонаи меҳнат
Шоистваи хурмат

Ин шеър, ба фикри мо, аз намунаҳои аввалин ва барҷастаи «арӯзи нав» аст, ки солҳои 60-ум ривож меёбад.

Шеъри «Мо зи Гитлер никори башарият гирем» (с. 431—432) шаклу вази махсусе дорад. Шеър аз бандҳои мураббаъ иборат аст, ки ҳар ҷаҳор мисраи ҳамаи бандҳо дорои қофияанд (ҳамчун **аааа, бббб, вввв** ...). Вазнаш: мисраъҳои I ва IV—рамали мусаммани садру ибтидо солим, ҳашвҳо маҳбун, арӯзу зарб маҳбуни маҳзуф, яъне: **фоилотун фоилотун фоилотун фаилун**. Мисраи II—рамали мураббаи садру ибтидо солим, арӯзу зарб маҳбуни маҳзуф (мақсур), яъне: **фоилотун фаилун (фаилон)**. Мисраи III—рамали мусаддаси садру ибтидо солим, ҳашвайн маҳбун ва арӯзу зарб маҳбуни маҳзуф (мақсур)—яъне: **фоилотун фаилотун фаилун (фаилон)**. Мисол, банди якуми шеър:

Хест бар дафъи тааддии фашизм аскарӣ мо —
Аскарӣ сафдари мо —
Аскарӣ Сурхи шарарпайкари мо —
Аскарӣ Сурхи шарарпайкари ҷанговари мо.

(с. 431).

Дар адабиётшиносии советии тоҷик ақидае гуфта шудааст, ки яке аз заминаҳои мустаҳками «арӯзи нав» мустазоди анъанавии адабиёти классикист. Дар Куллиёти устод Айни низ се мустазод ҳаст, ки шеъри машҳури «Ба шарафи Инқилоби Октябр» (с. 287) аз ҳа-

мин навъ мебошад. Аммо ин ҷо диққат ба қитъаи мустазоде равона мешавад, ки мувофиқи маълумоти мураттибони китоб соли 1324 ҳичрӣ (1907 мелодӣ) эҷод шудааст. Шеър ин аст:

Субҳоноллоҳ,
Имрӯз ба мо ходисаи саъб расид
 гаштем хароб,
Аз хоҳиши чархи фалаки дӯлобӣ.
Пурсанд зи сол, охи бепоен кашу
 Баргӯ: бад ҳол.
Чангидани гиждувонию кӯлобӣ
 Ин аст ҷавоб.

(с. 167).

Равшан аст, ки асоси шеър қитъа мебошад ва аз 4 мисраи комил мисраъҳои II ва IV ҳамқофияанд. Мустазод 4 мисраи зиёдӣ дорад, ки аз онҳо низ фикраҳои II ва IV қофиядоранд. Аммо хусусияти нодири мустазоди мазкур ин аст, ки он на бо мисраи комил, балки бо мисраи зиёдӣ сар мешавад.

Мураттибони чилди 8-уми Куллиёт порчаҳои манзуми асарҳои насрии устодро низ ба он дохил намудаанд. Ҳарчанд ин амал ҳилофи баъзе принципҳои куллиётсозӣ намебошад, аз ду ҷиҳати дигар бемавқеъ менамояд: 1) ҳамаи ин порчаҳои манзум дар таркиби чилдҳои дигари Куллиёт ба таъб расида буданд; 2) як қисми ин порчаҳои манзум маҳз «порча» мебошанд, яъне асарҳои комилу мустақил набуда, балки чун ҷузъ барои пуррагии асари дигар оварда шудаанд. Аз тарафи дигар, ҷунон ки Холида Айнӣ ҳам қайд кардааст (с. 458), баъзе шеърҳои дар китобу матбуоти даврӣ chopшудаи устод Айнӣ, бинобар дастнорас буданашон, ба чилди мазкур дохил нашудаанд.

Китоб охирсухани мухтасаре (с. 449—456) дар бораи фаъолияти шоирии устод Айнӣ дорад, ки он дар асоси маълумоти муқаддимаи маҷмӯаи «Ёдгорӣ», «Ёддоштҳо» ва «Мухтасари тарчимаи ҳоли худам» навишта шудааст. Инчунин, тавсифи дастнависи се дафтари ашъори устод Айнӣ дода шудааст, ки бешубҳа дорои аҳамият мебошад. Аз поёни охирсухан рӯйхати 9 адад баёзу тазкира, ки намунаи ашъори С. Айнӣ дар онҳо дарҷ ёфтааст ва номгӯи 14 китобу маҷмӯаи ҳуди устод Айнӣ дода шудаанд. Ин ҳама қимати илмӣи Куллиётро баланд бардоштаанд.

Ба чилди шеърҳои Куллиёт «Эзоҳот»-и муфасссале

(с. 459—505) илова карда шудааст, ки бо калами Холида Айнӣ таълиф ёфтааст. Дар ин тавзеҳот, ки ҷамъи 517 адад мебошад, маъҳази ҳар як шеър, мазмунӣ бисёр истилоҳоту таъбирҳо зикр ёфтаанд, ки ба ин сабаб низ аҳамияти илмӣ китоб афзудааст. Қисмати дигари мулҳақот дар он аст, ки вариантҳои якҷанд шеърӣ устод, аз ҷумла «Суруди озодӣ» («Марши ҳуррият»), таҳрири дуҷуми «Достони сайри Ширбадан», қитъаи Алиасғари Ҳикмат (дар васфи устод Айнӣ) ва ғ. оварда шудаанд. Аммо дар тавзеҳот вариантҳои ҳамаи асарҳоро додан беҳтар буд. Масалан, шакли қитъаи таърихӣ дар ҷилди 8-ум (с. 188) чунин аст:

Сӯхт ҷони Ҷӯрабеки бойро якборагӣ
Шӯълае к-аз оташи хирси унуд омад бурун.
Рӯи меҳру мохро бигрифт чун абри снѐх
Аз замин дуде ки то ҷархи кабуд омад бурун.
Соли таъриҳаш зи пири ақл пурсидем, гуфт:
Сӯхт ҷони Ҷӯрабеки бой, дуд омад бурун.

Вале дар китоби якуми ҷилди 11-уми Қуллиёт (с. 374) ба ҷои «хирси унуд» — **охи унуд**, ба ҷои «зи пири ақл пурсидем, гуфт» — **чу пурсиданд, Айнӣ зад рақам** ва дар мисраи охирин ба ҷои «сӯхт ҷони» — **сӯхт ҷои** сабт мебошанд.

Ҳамчунин агар, дар тавзеҳот ба ҳамаи исмҳои одамони таърихӣ ва номҳои ҷуғрофӣ, ки дар ашъори С. Айнӣ зиёд воমেҳӯранд, маълумоти мухтасаре дода мешуд, боз беҳтар буд. Дар қисмати луғоти иловаҳо (с. 506—515) шарҳи калимву ибораҳои душворфаҳм зикр шудаанд, ки кори оммаи хонандагонро осон мекунад.

Аз ҷоп баромадани ҷилди 8-уми Қуллиёт далели муваффақияти нави айнишиносӣ буда, дар ҳаёти адабиву маданияи халқи тоҷик ҳодисаи ҷиддие ба шумор меравад. Умед кардан мумкин аст, ки таҳияву танзими архиви устод Айнӣ дар мӯҳлати наздиктарин пурра анҷом меёбад ва дар омӯзиши ҳаматарафаи осори ҷопаи устод, аз ҷумла ашъори ӯ, барои муқоиса бо дастнависи вариантҳои таҳрири муаллиф имконият фароҳам хоҳад омад. Вақти он қайҳо расидааст, ки Қуллиёти илмӣ академии устод Айнӣ хушсифат таҳия карда ва ба таъъ расонида шавад.

Ошёнаш дили халқҳо

(Садриддин Айний дар хотироти дӯстон ва шогирдон.— Душанбэ: Ирфон, 1968, 288 саҳифа).

Хотироти ҳамзамонон дар ҳаққи шахсони бузург ба аҳамияти калони илмӣ ва ҳам тарбиявӣ соҳиб аст, зеро бисёр лаҳзаҳои зиндагӣ, масъалаҳои эҷодии чунин шахсон ва ҳислатҳои ибратбахши онон маҳз дар хотири ҳамсӯҳбатон боқӣ мемонанд. Аз ин рӯ, нашр гардидани китоби «Садриддин Айний дар хотироти дӯстон ва шогирдон», ки ба 90-солагии рӯзи таваллуди устод баҳшида шудааст, дар ҳаёти илмию адабии мо ҳодисаи фараҳбахшест. Ин китоб, ки онро адабиётшиноси тоҷик ва шогирди устод Айний Раҳим Хошим тартиб додааст, бо қарори Комитети Айний ва зери таҳрири Муҳаммадҷон Осимӣ, Мирзо Турсунзода, Носирҷон Маъсумӣ ва Абдучаҳбор Қаҳҳорӣ ба таърифи расидааст, хотираву ёддоштҳои сиву ҳашт нафар дӯстону шогирдони С. Айний, «Ба Садриддин Айний» ном шеърӣ устод Лоҳутӣ ва як порчаи достони «Чароғи абадӣ»-и М. Турсунзодаро дарбар мегирад.

Муаллифони хотираҳо ҳам аз ҷиҳати касбу кор, ҳам аз ҷиҳати синну сол хеле гуногунанд. Дар офариниши ин китоб ҳам нависандагон — ҳамчун Сотим Улуғзода, Ҳасан Ирфон, Ғанӣ Абдулло, Фотеҳ Ниёзӣ ва дигарон, ҳам олимон аз қабили Р. Ходизода, Ю. Бобоев ва ғайра, инчунин ҳодимони матбуот, коргарони кӯҳнаи партиявӣю советӣ иштирок намудаанд. Рӯйхати нависандагони хотираҳо аз ҷиҳати ҳудуд ҳам хеле васеъ буда, дар он ба ғайр аз нигорандагони тоҷик, боз ёддоштҳои адибони Ўзбекистон, Эрон (Саид Нафисӣ), Афғонистон (Сарвари Гӯё) низ дохил карда шудаанд, ки ин сифат ва қимати маҷмӯаро боз ҳам боло бардоштааст.

Дар бисёр хотираҳои китоб тарафҳои гуногуни шахсияти Садриддин Айний, баъзе масъалаҳои лабораторияи эҷодии нависандаи бузург инъикос ёфтаанд. Чунончи, дар ёддоштҳои С. Улуғзода, Р. Ходизода, марҳум П. Толис, Х. Ирфон, С. Саидмуродов, А. Афанасьев, Ҳочӣ Содик, Ш. Муҳаммадиев, М. Муҳаммадқулов, Е. Павловский ва баъзе дигарон лаҳзаҳои муҳими зиндагӣ ва фаъолияти эҷодию иҷтимоии устод Айний, ҳислатҳои ӯ, муносибатҳои ӯ ба одамон, ба соҳти нави социалистӣ,

ба адабиёту санъат ва як олам масъалаҳои дигар акс гардидаанд.

Дар ёддоштҳои Сотим Улуғзода мулоқоти аввалини ӯ бо устод Айни дар конференцияи забоншиносии Тошканд соли 1928 (ин сана дар хотираи Ш. Сайфидинов — с. 85 — саҳван 1930 нишон дода шудааст) ва инчунин сафари яққояи онҳо бо Чалол Иқромӣ ба Бухоро нақл ёфтаанд. Дар ин хотира ҳам таассуроти шахсии донишҷӯи ҷавон С. Улуғзода аз вохӯрӣ бо классики адабиёти замон, ҳам муборизаҳои Садриддин Айни барои алифбои содда ва покизагии забони адабӣ ва роҳи тариқҳои омӯзиши он, ҳам меҳнаткашӣ ва ҷонсӯзиҳои ӯ дар хусуси эҳтиёт кардани осори бузургони гузашта, ҳам ғамхориҳои ӯ дар парвариши тамаддуни нави халқаш ва ғайра хуб мунъакис гардидаанд, ки онҳо аз ҳар хусус ба аҳамияти фаровоне соҳибанд. Масалан, ақидаҳои Айни: «Мо толиби алифбои оддӣ ва осон мебошем, то ки халқамон, ба воситаи он тезтар савод барорад» (с. 108); «Мо бояд ба асоси забони адабиямон забони зиндаи халқро гирифта, вайро бо унсурҳои хуб ва ғойаданоки адабиёти кӯҳна ва бо он чи ки инқилоб ҳар рӯзу ҳар соат ба забони мо дароварда истодааст, бой кунем» (с. 109); ё худ: «забони Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Саъдӣ барин арбобҳои бузурги адабиёти ҳазорсолаи мо... содда, ғаммо ва халқӣ мебошад» (с. 109), аз як тараф, муносибатҳои С. Айниро ба масъалаҳои забону маданият муайян кунанд, аз тарафи дигар, он фикрҳои барои адибону муҳаққиқон, алаҳхусус барои ҷавонон ғойаданоки зиёде доранд. Бемуболиға гуфтан мумкин аст, ки панди устод — «забонро бо ғалбери фикр бехта, бо сӯҳрони қоида суфта, бо ҷилбури маънӣ сайқал дода кор фармудан лозим аст» (с. 110) барои ҳама ва даврҳои бисёре ҳамчун дастури ҷодаи эҷод хизмат хоҳад кард. Ё худ, ин гуфтаҳои Айни дар хусуси зебоию покизагии ҳар чиз, аз ҷумла навишта ҳам, аҳамияти калони тарбиявии эстетикӣ дорад: «Агар саҳифа покиза ва хоно бошад, табиӣ кас хуш мешавад, ба кор кардан ҳавсалаи тоза пайдо мешавад; агар ҷиркин ва ҷалмақ бошад, одамро дилгир мекунад, ҳатто баъзан роҳи фикру андешаҳои навро мебандад... Адабиёт чизи озода, зебо ва нафис аст, бояд ки навишташ ҳам ба қадри имкон озода бошад...» (с. 124—125).

Дар хотираи Хасан Ирфон ҳам ҷиҳатҳои гуногуни хислату характер ва зиндагии устод дарҷ ёфтааст, ҷу-

нончи, Ҳ. Ирфон менависад, ки «Бар хилофи гуфтаи баъзе нотавонбинҳо, ки тараққии иззату обрӯи устод Айниро, тараққиеро, ки алҳақ сазовори меҳнати адабӣ ва устозии чихилсолаи ўст, чашми дидан надоранд, ман ҳаргиз ўро дар ҳасисӣ ва лаъимӣ айбдор карда наметавонам, зеро ман ҳамеша дастархон ва дари хонаи ўро ба рӯи дӯстон боз дидаам» (с. 56—57). Сипас, муаллифи хотира аз зиндагии устод, аз сафари худ ҳамроҳи ў ба Тошканд ҳодисаю воқеаҳои ачибе нақл мекунад, ки онҳо ба саховат, дасткушодӣ ва лутфу марҳаматҳои ин нависандаи бузург далолат мекунанд.

Ҳоло ҳам баъзе шахсони кӯтоҳандеш, ки сарфақори-ро аз ҳасисӣ фарқ карда наметавонанд, ноҳақ санг ба номи С. Айний мезананд. Дар ҳақиқат С. Айний, ки дарси талхе аз мактаби зиндагӣ гирифта ва аз гуруснагӣ бечорагӣ мурдани одамо бо чашми худ дидааст, шахси хеле сарфақор буд. Ў ба қадри нон, ба қадри неъматҳои дунё хеле хуб мерасид ва, аз ин рӯ, онро эҳтиёт мекард, чизеро ва тинеро беҳуда сарф наменамуд, ки ин, бешубҳа, ҳислати ҳамида ва шоистаи ибрат мебошад. Ҳамин сарфақорӣ, ҳамин ба қадри чиз ва вақт расидан ба зиндагӣ ва фаъолияти эҷодӣ иҷтимоии С. Айний як низом, як интизоми муайян ва қатъие бахшидааст. Ҳабибулло Неъматуллоев дар хотираи худ ҳодисаи ба ҳамин ҳислати устод Айний алоқамандеро нақл мекунад, ки он низ фикри моро пурқувват менамояд. Рӯзе устод ба тавассути Ҳ. Неъматуллоев барои фарзандони худ ба фабрикаи пойафзоли Душанбе пойафзол мефармояд. Баъди фармоиш устод чигунагии риштаро доништан мехоҳад. Муаллифи хотира менависад, ки «Вақте ки аз «дутоба» будани ресмон устодро қаноат ҳосил шуд, боз таъкид намуд, ки албатта, ресмонро пеш аз ба кор бурдан нағзакак мум молидан зарур аст» (с. 79). Устод бо ин таъкидҳо қонун нашуда, худ бо усто шахсан сӯхбат карда, чармо аз назар мегузаронад ва ба усто маслиҳатҳо медиҳад. Баъди нақли ҳодисаи номбаршуда ёддоштнавис чунин рафтори устодро ба «фавқулудда серталаб ва бениҳоят покизақор» будани устод ҳамл мекунад, ки дуруст аст. Устод ба корҳои худ хеле серталаб ва покизақор буд, ки ба ин асарҳои ў гувоҳӣ медиҳанд; ва ў ҳамин ҳислатро аз дигарон низ талаб мекард. Дар ҳақиқат, агар С. Айний ба маънии пуррааш сарфагар ва серталаб намебуд, ин қадар осори бой аз худ ба мерос гузошта наметавонист.

На як хотираи Х. Ирфон ва Х. Неъматуллоев, балки ёддоштҳои Н. Валихочаев, Ф. Ниёзӣ, С. Саидмуродов, Ҳочӣ Содик, С. Назруллоева, В. Смирнова, Самад Ғани ва дигарон аз саховату раҳмориҳои моддӣи устод ва сарфақорию сарталабии ӯ гувоҳӣ медиҳанд.

Як масъалаи хеле муҳиме, ки аз мутолиаи ёддоштҳои дар ҳонанда пайдо мешавад, ин муносибатҳои С. Айни ба адабиёту санъат ва парвариши ҷавонон мебошад. Ин масъала алалхусус дар хотираҳои Пӯлод Толис, С. Улуғзода, Р. Ҳодизода, Ҳаким Зоҳидӣ, Ҳочӣ Содик, Саидҷон Алиев мавҷуданд. Чунончи, устод Айни дар мактуби худ ба Х. Зоҳидӣ мағруриро офати асосии қори эҷодӣ доништа, зимнан қайд мекунад, ки «яке аз аввалин сабабҳои пеш нарафта истодани насри ўзбек мағрурии нависандагон аст» (с. 96). Ў ҳамин ақида, яъне мағрури нашуданиро ҳамеша ва дар ҳама ҷо таъкид мекард. Чунон ки марҳум Пӯлод Толис ҳанӯз соли 1956 навишта буд: «Ў (С. Айни — Р. М.) аз таҷрибаи бузурги худ мисолҳо оварда, ба мо роҳ нишон медод, баъзеи моро таъбиҳ дода, таъкид мекард, ки ба худ мағрури нашуда, ҳаёт ва орзуву умедҳои халқро омӯзем» (с. 221).

Дар масъалаи ҷавонон як мактуби 25 июли соли 1953 ба номи С. Алиев навиштаи устод Айни ҷолиби диққат аст. Саидҷон Алиев ба набераи бародари устод Айни Юсуфҷон Иброҳимзода кӯмак карда, баъзе шеърҳои навмашқи ўро дар газета ҷои қунонидааст, ки ба ин муносибат устод Айни ўро саҳт қоҳиш мекунад. С. Айни навиштааст: «Ба фаҳми ман ва аз рӯи таҷрибаи ман ба ҷавонон ин гуна роҳбарӣ қардан зарарнок аст. ... асарҳои онҳоро аз таҳсин зиёдтар танқид қардан зарур аст, то ки онҳо ба дарди мағрури гирифтадор нашаванд. Бо таҷрибаи собит қардид, ки ҳар ҷавоне, ки дар ҳурдсолӣ мағрури шавад, аз қамол дур мемонад, он низоъҳои, ки дар байни баъзе нависандагон... ҳаст, натиҷаи дар ҳурдсолӣ мағрури шудани онҳост» (с. 203). Дурустии ин ақидаи устод Айниро таҷрибаи эҷодии бисёр шоирон, нависандагон ва олимони тоҷик, ки дар таърихи илму адаби муносири мо саҳми арзандае нагузоштаанд, равшан нишон дода метавонад.

Хотираҳои М. Мардонқулов, П. Толис, Р. Ҳодизода ва баъзе дигарон барои муҳаққиқони таърихи адабиёти мо, хосса барои айнаишиносон пурқиматанд, зеро дар онҳо тариқи қори эҷодии устод, омилҳо ва тариқи офариниши баъзе асарҳои ӯ сабт ёфтаанд.

Хамин тариқа, дар ёддоштҳои шахсони зикргардида ва баъзе хотираҳои муаллифони дигар тарафҳои гуногуни зиндагии рангоранги устод, хислати характери ӯ, бисёр масъалаҳои адабию маданӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, таърихӣ, маишӣ ва ғайра дарҷ ёфтаанд.

Чунон ки дар боло ишора шуда буд, ҳаёти нигорандагон аз нуктаи касбу кор гуногунанд. Мутаассифона, хотираҳои ин китоби пурқимат низ сифатан якдаст не, балки мухталифанд. Чунончи, дар хотираи Фотех Ниёзӣ, ки «Саҳифаҳо аз ёддоштҳо дар бораи устод» ном дошта, даҳ саҳифаи китобро ишғол намудааст, ҳамагӣ се лаҳзаи конкрет оид ба ҳаёти С. Айнии мавҷуд буда, боқимонда ҳама суханони умумӣ ва таърифӣанд. Айнан ин ҳодиса дар «Нексиришт» ном хотираи Ю. Бобоев (с. 242-251) ҳам мушоҳида карда мешавад. Ҳамон навъе ки маълум аст, дар китоби хотираҳо бештар аз воҳурию мулоқотҳо сухан рондан, ин ё он сифатҳои шахсӣ, хусусиятҳои лабораторияи эҷодӣ, лаҳзаҳои зиндагӣ ва дигар масъалаҳои конкретро баён намудан ва аз суханҳои хушқу умумӣ парҳез кардан авлотар мебошад. Махсусан, баъзе хотираҳо, чунончи Малик Раҳмон «Адиби Бузург» (с. 163-167), Уткур Рашид «Хотираи устод» (с. 168-169), Саида Назруллоева «Устоди ман» (с. 192-195) ва ғайра қимати зиёде надоранд, чунки онҳо нақли ҳодисаю воқеаҳои ҷолиби диққат ва аҳамиятнокро дар бар намегиранд.

Дар қисме аз хотираҳо баъзе лаҳзаҳои аз ҳақиқат дур ва гоҳе аз одоб берун мушоҳида карда мешавад. Масалан, Т. Зеҳнӣ дуруст менависад, ки «Устод дар камбағалӣ, бекасию нодорӣ калон шуда, дар роҳи касбу камол ҳам азобу уқубатҳои бисёре аз сар гузаронидаанд» (с. 27). Аммо дар поёнтар нақле оварда мешавад, ки мувофиқи он С. Айний дар ҳузури меҳмоне хангоми зиёфат сухане гуфтааст, ки он ба назари мо, аз як тараф, боварибахш набошад, аз тарафи дигар, дар ҳаққи устод Айний ба қалам додани чунин сухан айб аст. Як порчаи он ёддошт ин аст: «Расули ғўштро реза карда баъд аз гирифтани ғўшташ устухони тамоман тоза накардари ба ман дароз кард. Домулло ба Расули танбеҳомезона гуфтанд: «Устухон боз як-ду даҳан ғўшти ош катӣ меҳўрдагӣ дорад, тозатар кунеду баъд диҳед!» (с. 28).

Лаҳзаҳои шубҳаомез дар хотираи Ф. Ниёзӣ низ мушоҳида мешавад. Чунончи, нависанда воҳурии нахусти-

ни худро дар ҳавлиашон накл карда, мегӯяд, ки «Он вақт ман ҳафт ё ҳаштсола будам» (с. 39). «Баробари шунидани номи домолло Айнӣ» кӯдаки 7-8 соларо фаро гирифтани «шавку шодии бейнтиҳо» он қадар ҳам ба ҳақиқат мувофиқат намекунад. Муаллиф сабаби шавку шодиро нишон дода мегӯяд: «Чунки дар бораи устод Айнӣ чи дар оила ва чи дар мактаб таърифҳои бисёре мешунидам. Ба замми ин якчанд шеърӯ ҳикояҳои он касро, ки барои мактаббачагон навишта шуда буданд, хуб медонистам» (с. 39-40). Инчунин, гумон аст, ки бачаи ин қадар хурдсол «коркунони масъули идораҳои шахр» будани ду-се меҳмон, «хеле самимӣ ва хушнуд» гузаштани «сӯҳбати хоси дӯстон», «номаълум ба мактабу маориф, сиёсат ва корҳои советию партиявӣ» гузаштани «мавзӯи сӯҳбат» ва ғайраро дарк карда тавонад. Ф. Ниёзӣ аз ҳамон воҳӯрии нахустин портрети устод Айнӣро кашида, чашмони ӯро «хаёлолуд» (с. 40) мегӯяд, ки ин низ боварибахш нест. Мутаассифона, Ф. Ниёзӣ таърихи воҳӯриро қайд накардааст, лекин агар синну сол (7-8 сола) ва санаи таваллуди нависанда (18 апрели соли 1914) ба назар гирифта шавад, тахмин кардан мумкин аст, ки ин ходиса дар солҳои 1921-22 воқеъ гардидааст. Ҳамон навъе ки маълум аст, ин солҳо — давраи пурҷӯшу хурӯши зиндагии Айнӣ буданд. Дар ҳақиқат, агар чашмони С. Айнӣ «хаёлолуд» бошанд, «сӯҳбати дӯстона» чӣ навъ хурсандона, зиндадилона, бо шӯҳию хурсандиҳо бо Ҳочӣ Абдулазиз гузаштааст? Аз тарафи дигар дар ҳуди ҳамин китоб Саид Нафисӣ «чашмони пурфурӯғ» (с. 183), В. Смирнова — «чашмони шӯҳ ва чолок» (с. 240), А. Афанасьев — «чашмони... фавкулудда шӯълапош»-и (с. 144) ӯро таъкид кардаанд, ки ин бечиз нест.

Дар хотираи муассири М. Бехбудӣ (с. 273) микдори ордени Ленини устод С. Айнӣ ду адад нишод дода шудааст, ки аслан Ҳукумати Советӣ нависандаи бузурги моро се маротиба — солҳои 1941, 1948 ва 1949 бо ин мукофоти олии давлатӣ сарфароз намудааст.

Таҳрири адабии китоб аз тарафи Х. Аҳрорӣ, Р. Ҳошим, М. Шукуров, С. Солеҳзода ва А. Маниёзов анҷом ёфтааст, ки дар натиҷа, хотираҳо раво ва бо забони дилкашу содда чоп гардидаанд. Агар «хомтоқӣ» (с. 28), «вақто» (с. 29, 101, 142 ва ғ.), «сари дарвоза баромадан» (с. 40), «хислатҳои ба худ хоси начибона» (с. 44), «қомуси ҷондор» (с. 53), «локин» (с. 90), «нил» (с. 99),

«хело» (с. 132, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 141), «илик» (с. 154), «районхон» (с. 169) барин баъзе калимаю ифода ва ибораҳои нуксондорро ба назар нагирем, китоб хуб ва хушсифат ба таъъ расидааст. Бояд гуфт, ки дар нашри чунин китоби пурманфиат баъзе корҳои «майда-чуйдаи назарногир» анҷом дода нашудаанд. Масалан, аз 38 хотира танҳо дар зер се хотира (Х. Ирфон, С. Нафисӣ ва К. Чӯраев) ҳам сана ва ҳам маҳалли таълиф, дар ду хотира (П. Толис ва П. Лукницкий) фақат сана ва дар як хотира (Ф. Маъруфӣ) фақат маҳалли иншо гузошта шудаасту халос. Харчанд ин чиз ҷузъист, вале он сабабгори ноинтизомӣ шуда, дар ҳонанда нофаҳмӣ ба миён меоварад. Чунончи, Ф. Ниёзӣ навиштааст, ки «...Федин моҳи феввали ҳамин сол дар Москва дар сӯхбати шахсӣ ба ман мегуфт» (с. 47). Азбаски хотира сана надорад, маълум нест, ки «феввали ҳамин сол» кадом сол аст.

Як қисми муаллифони хотираҳо шахсони маъруфу машҳуранд ва онҳоро оммаи ҳонандагон камубеш мешиносанд. Аммо аксари онҳо ҳамчун М. Шогадоев, К. Ниёзов, А. Абдусамадзода, Ҳ. Азаматов, А. Ҳасанов, А. Акрамӣ, Ҳ. Зоҳидӣ, А. Афанасьев, А. Подпалов, Қ. Чӯраев, М. Муҳаммадқулов ва дигарон ба аксари ҳонандагони тоҷик шиносанд. Бинобар ин, ноширони китобро лозим буд, ки доир ба муаллифон (ё ҳар якеро дар ҷояш, ё дар охир) тавзеҳоти мухасаре дода, аз касбу кор, зиндагии онон андаке ҳам бошад, маълумот меоданд. Дар ҷойгиркунии хотираҳо низ тартибу интизоми муайяне дида намешавад. На тариқи алифбо, на фавту ҳаёт на касбу кор... риоя карда нашудааст. Китоб бо порчаи достони М. Турсунзода оғоз ёфта, бо хотираи Самад Ғанӣ ба анҷом расидааст.

Дар чандин ҷой ин китоб сухан аз портрету суратҳои қисман алҳол номаълуми С. Айни меравад, (чунончи, саҳифаи 67, 81, 104, 191 ва ғ.) ки агар намунаи онҳо дар ин китоб ҷой карда мешуданд, бешубҳа, сифати китоб боз ҳам баланд мешуд.

Ин ҷо гуфтан ҷоиш аст, ки бо сабаби номаълуме ба ин китоб ёддоштҳои хеле хуби марҳум Абдусалом Дехотӣ — «Ҳикояҳо доир ба мулоқотҳои ман бо устод С. Аинӣ», (Дехотӣ, Куллийет, ҷилди V, с. 281—293) дохил нашудаанд. Холо мувофиқи шаходати ноширони «Садриддин Аинӣ дар хотирот...» ҷамъоварии хотираҳо давом дорад ва мо умедворем, ки дар ҷилди минбаъда ёд-

доштҳои Дехотӣ, М. Турсунзода ва хотираҳои хеле ачиби дигаронро мутолиа хоҳем кард. Институти забону адабиёти ба номи Рӯдакӣ ва Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон бояд ин ташаббусро давом диҳанд, вале ба ин кори нозуку пурфоида сахл нанигаранд.

Номи С. Айни ҷовидонист, номи нақӣ ӯ дар таърихи пуршарафи халқи мо бо ҳуруфи сутурданашаванда сабт ёфтааст ва чунон ки донишманди бузурги замони мо — олими эронӣ Саид Нафисӣ гуфтааст, «осори марде, ки саросар зиндагиро вақфи хидмат ба одамизодагон кард ва партаве бар ҷаҳони маърифат тофт, ки ҳаргиз фуру нахоҳад нишаст, дар миён ҳаст ва хоҳад буд ва ҷовидонӣ хоҳад шуд». Нақлу ҳикояҳои реалии пуробуранг аз ҳаёту заковати Айнии бузург дар вусъати маърифати халқ таъсири азиме дорад.

1969.

Устоди бузурги суҳани бадеӣ

Абулқосим Лохутӣ на танҳо дар адабиёти мо, балки дар тамоми адабиётҳои пешқадами ҷаҳон шӯхрати азимеро сазовор гардидааст. Ин эътирофи умум ва ин эътибори бузург асосҳои комил доранд. Устод Лоҳутиро бесабаб «шоири пролетарӣ» нагуфтаанд.

Ба ин номи баланд на ҳар адиб мушарраф шуда метавонад.

Абулқосим Лохутӣ — аз бузургони назми инқилобии асри XX ба шумор меравад. Ӯ зинаи камоли шоириро хеле барвақт соҳиб шудааст ва аз ҳамон давра сар карда, тақдири худро бо қисмати пуршӯри деҳқонону коргарон сахт мепаивандад, ба муборизаи озодихоҳию адолатҷӯии онон қомилан дода мешавад. Дар тарҷумани ҳоли Лохутӣ ин чиз ҷолиби диққат аст, ки ин мард дар ду ҷабха — ҳам майдону ҳам афкор, бо ду чиз — ҳам шамшеру ҳам қалам ҷангидааст.

Озодии заҳматкашонӣ Эрон, ободию мустақилияти кишвар, муборизаи зидди истисморгарони тамоми баъшарият, инқилоби бузурги иҷтимоӣ ва маданӣ дар Тоҷикистон, сохтмони ҷамъияти нави социалистӣ, пурра решақан кардани унсурҳои синфи муф்தхӯр, саводноқшавӣ, дӯстию бародарӣ, ҳамкорию амниятпарастӣ — сарчашмаҳои асосии дарёи назми устод Лохутӣ мебошанд. Шоир ҳукуки қомил дорад, ки гуфтааст:

Таърихи разми ранчбаронро, бирав, бихон,
Хоҳӣ агар хабар шавӣ аз достони ман.

Оре, саргузашти устод Лоҳутӣ бо таърихи ранчбарони Эрон, барқароркунандагони социализм дар Тоҷикистон, бо адабиёти советии тоҷик алоқаи ҷудонашаванда дорад. Дар ҳақиқат, замони Лоҳутӣ «даврони теғу оташу хун буд»:

Дар ҷабҳаи мубориза умрам тамом шуд,
Даврони теғу оташу хун буд замони ман.
Қабр аз барои ман ҷи зарур аст, ҷун бувад
Дилхон поки ғайлаву деҳқон макони ман.

Ана ҳамин роҳи пешгирифта, яъне дар ҷодаи шоирӣ мавзӯи асосии замон — мавзӯи озодии ранчбарон, муборизаи шадид ба муқобили зулму ситам ва истисморро интиҳоб намудани Лоҳутӣ сабаби ба ин мартабаву унвони баланд соҳиб гардидани ӯ шуд.

Лоҳутӣ ҳамчун шоири мумтози революционер ҷилави ашъори лирикиро ба сӯи мавзӯҳои иҷтимоӣ тофт, жанрҳои шеърӣ мо, махсусан ғазал, рубоӣ, маснавӣ, дубайтиро ба ихтиёри ҳодисаву воқеаҳои муҳими давру замон гузошт. Ӯ дар паҳлуи устод Айнӣ аз ҷумлаи аввалинҳо шуда, лирикаи ишқиро бо мазмуну мундариҷаҳои иҷтимоӣ омехта намуда, лирикаи баланди гражданиро ба миён овард, ки ин усул минбаъд дар эҷодиёти Мирзо Турсунзода ва дигар адибони пешқадам идома ва инкишоф ёфт.

Устод Лоҳутӣ ҳақиқатан ҳам санъаткори бузург аст. Ӯ дар масъалаҳои шеърӣ доди суҳанро додааст. Ашъори ӯ самимӣ, бо эҳсосоти нозуки шоирона, бо каллимаву таъбирҳои нафису мутаносиб гуфта шудаанд. Ӯ дар қор фармудани санъатҳои бадеии маънавию лафзӣ устодии ҳосе зоҳир намудааст. Ӯ дар ин масъала анъанаҳои пешқадами назми классикимонро бо рағбати зиёду дили ҳассос омӯхтааст ва онро ба воқеоту талаботи давр пайваста, ривочу такмил додааст.

Устод Лоҳутӣ ҳангоми тасвири ягон ҳодиса ё воқеа, дар аснои овардани ягон образи шеърӣ, инъикоси лаҳзаҳои ҳаяҷонбахш воқитаҳои муассири тасвири бадеиро моҳирона ба қор бурдааст. Масалан, дар се байти поён якҷанд санъат — махсусан таносуб, муволиға ва ташбеҳ хеле хуб ва устодона қор фармуда шудаанд:

Саф баст ҳамеша гирди ман ғам
Ман шоҳи ғамам, сипоҳам ин аст.

Чуз дард нарӯяд аз гили ман,
Ман боғи ғамам, гиёҳам ин аст.
Санг аз нафасам чу ях шавад об,
Дар синаи тафта оҳам ин аст.

Қалимаву ибораҳои «саф бастан», «гирд», «сипоҳ» ва «шоҳ» (байти якум), «гил», «боғ», «рустан» ва «гиёҳ» (байти дуюм), «санг», «тафта», «нафас», «ях», «об» ва ғайра (байти охир) санъати таносуб ба шумор мераванд, зеро онҳо аз ҷиҳати шакл, намуд, ҳосият, табиат, феъл, мавқеъ бо ҳамдигар муносибате доранд. Таносуб, муболиғаю ташбеҳ (махсусан дар байти сеюм — ҳамчун ях об шудани санг аз нафас) барои барҷастаю таъсирбахш ифода намудани ҳолати рӯҳии шоир ва муҳити тазъикдихандаи ӯ роли хуби эстетикиро адо кардаанд. Дар ҳақиқат, ғаму андӯҳи ёру диёр, дурӣ аз ватан, мусофират дар Истамбул (солҳои 1918-1921) ба кайфияти шоир таъсири намоёне расонида буданд.

Намунаи дигар барои таносуб аз қасидаи машҳури «Кремль»:

То шох кунад бозӣ бо зулфи бутон, мешуд
Бар гардани сад мискин занҷири адам печон.

Мафҳумҳои «бозӣ, кардан», «зулф», «бутон», «гардан», «занҷир» ва «печон» бо ҳамдигар зич алоқаманд буда, барои барҷаста ва равшан таҷассум ёфтани мазмун хизмат кардаанд.

Устод Лоҳутӣ санъати лаффу нашрро, ки аз санъатҳои қадимаи мо буда, дар адабиёти паҳлавӣ ҳам кор фармуда мешуд, истифода кардааст. Чунончи:

Ба сидку сӯзишу шӯридагӣ дар ишқи ёри худ
Ману парвонаву булбул шудем афсона дар як ҷо.

Дар мисраи якуми байти боло «сидк», «сӯзиш» ва «шӯридагӣ» кор фармуда шудаанд, ки онҳо мутаносибан ба «ман», яъне шоир, «парвона» ва «булбул»-и мисраи сонӣ дахл доранд.

Устод Лоҳутӣ дар масъалаи истеъмоли бадеъ низ наовар аст. Ӯ ташбеҳ, тазод, сачъ, суолу ҷавоб, истора, такрор, таҷнис барин як қатор санъатҳоро дар ифодаи ғояву мазмунҳои нави иҷтимоӣ истифода кардааст, ки ин ҳолат пеш кам дучор мешуд. Барои намуна ташбеҳро аз назар гузаронидан кофист. Масалан, дар байти зайл гурехтани «шаб» (торикӣ) аз «офтоб»

(рӯшноӣ) ба фирор овардани урдуи сармоя аз инкилоб монанд карда шудааст, ки ин аз ташбеҳҳои нав ба шумор меравад:

Сахар чун гурезад шаб аз офтоб,
Чу урдуи сармоя аз инкилоб

Агар чунин ташбеҳҳои барҷастаи оҳанги иҷтимоӣ доштаре дар насри бадеӣ ва публицистика устод Айни кор фармуда бошад, дар назм онро устод Лоҳутӣ чорӣ намудааст.

Ё худ, дар ин байт ташбеҳ образи дилнишини шеърӣ бунёди карда, боиси ҳусни порчаи манзум гардидааст:

Дар он тирагӣ Орифи номдор
Чу хун буд ба рағҳои шаб рахсипор.

Санъати суолу ҷавоб дар назми тоинкилобии мо се-ристеъмол буда, махсусан дар зимни таҷассуми мавзӯ ва мундариҷаҳои ишқӣ бештар кор фармуда мешуд. Аммо устод Лоҳутӣ ин воситаи тасвириро ҳам ҳангоми ифодаи маъниҳои иҷтимоӣ истифода намудааст. Чунончи:

Кӣ расид он вақти ҷон қандан ба фаръедат? —

— Ленин!

Кӣ ба зидди золимон омад ба имдодат? —

— Ленин!

Кӣ зи қарзи решақан бинмуд озодат? —

— Ленин!

Кӣ аз он ҳоли харобӣ қард ободат? —

— Ленин!

Кӣ ҳуқуқи зиндагии мустақил додат? —

— Ленин!

Дар осори устод Лоҳутӣ инчунин тазоду муқобила, тақрор, таҷоҳули ориф, тавсиф, қиёс, таҷнис бо маҳорати баланди шоирона кор фармуда шудаанд. Дар ашъори классикони назми мо истеъмоли сачъ хеле маъмул буд. Ин санъати бадеӣ барои равшану муассир ифода намудани туғъени дили шоир ва бедор намудани ҳиссиёти қалбии хонандаю шунаванда воситаи муҳиме ба шумор меравад. Дар зебоию малоҳат, ҳушохангию тароват, ҳусну нафосати шеър ва дар таъсири эмоционалии он мавқеи бузург доштани сачъро чанд байти зерини Қисоии Марвазӣ хеле ба хубӣ нишон медиҳад:

Нору ба норван-бар, сорӣ ба настаран-бар,
Қумрӣ ба ёсуман-бар бардоштанд ово.

Кӯҳсор чун зумуррад нукта зада зи мунсад,
Дар натъи ӯ мушаъбад хайрон шудааст шайдо.
Абр омад аз биёбон чун тайласони рӯхбон,
Барқ аз миёни тобон чун буссадин чалепо...

Ана хамин санъати таъсирбахши назми классикӣ дар як қатор асарҳои устод Лоҳутӣ, махсусан дар «Кремль» бомуваффақият қор фармуда шудааст. Шоир дар ин асар дар лаҳзаҳои ҳаяҷонбахш барои барҷаста нишон додани авҷи воқеа ва ғояи худ сачъро истеъмоли намудааст, чунон ки дар ин байтҳо дида мешавад:

Мо шохиди ин **манзар**, бинандаи ин **махшар**,
Сӯзанда аз ин **ахгар**, уфтода дар ин **тӯфон**...
Ногоҳ замин **ларзид** в-аз дур фалак **тарсид**,
Чун дод дарафши сурх бар маҳви ситам фармон.
Урдун ситам **бигрехт**, занҷири қафо **бигсехт**
Аз ранҷбари мазлум в-аз қорғари урьён...
Рӯзе ки ба **пирузӣ** бо маслаки **имрузӣ**
Якраиғ шавад гетӣ, ҳамсанг шавад даврон...
Чаҳл афтаду илм **ояд**, ҳар мулк **биёрояд**,
Ҳар фард шавад озод, ҳар дард шавад дармон.

Барои пурраю ҳаматарафа нишон додани маҳорати баланди устод Лоҳутӣ дар бадеъ ҳаҷми як мақолача кофӣ нест. Аммо аз хамин чанд намунаи мухтасар ҳам маълум мегардад, ки ин суҳанвари бузурги асри ХХ тамоми сирру асрори назми беш аз ҳазорсолаи моро ба чашми таҳқиқу устодӣ омӯхта, анъанаҳои беҳтарини онро истифода ва мукаммал намудааст. Чунин рафтори ин шоир дар ҳодаи шоирӣ намунаи ибрат, қобили омӯзиши ҷиддӣ ва шоистаи пайравист.

1967.

Сухане аз маҳорат

Интиҳоби мавзӯ ва ҳалли он, моҳияти ғоя ва роҳу воситаҳои таҷассуми таъкиди он, шахсияти қаҳрамони лирикӣ ва тадбирҳои ифшои он дар эҷодиёти М. Турсунзода хусусиятҳои муҳимтарини услуби шоирро дарбар кардаанд ва маҳорати ӯ низ бештар аз ҳама дар хамин масъалаҳо зоҳир гардидааст. Дар поэтикаи М. Турсунзода махсусан моҳияту табиати ҷинсҳои жанрҳои адабӣ ва вазнҳои шеърӣ, имкониятҳои ботинии қофия, радиф, устухонбандӣ, санъатҳои бадеиву воситаҳои баёни тақрор, ташхис, маҷоз, рамз, сачъ, радд-ул-аҷуз ала-с-

садр, радди матлаъ аҳамияти бағоят бузургеро доро мебошанд, ки ин ҷо танҳо таносуби ғоя ва баъзе воситаҳои ифодаи онро мухтасаран аз назар хоҳем гузаронд.

Дар шеъри «Сарчашмаи мардонагӣ» мақсади шоир, аз як тараф, нишон додани бузургии дохӣ бошад, аз тарафи дигар, таъкиди сарчашмаи қаҳрамонӣ будани ӯст. Хамин ду ҷиҳати масъала дар бандҳои матлаъ ва мақтаи шеър, махсусан ба воситаи радиф ифодаи барҷастаи бадии худро ёфтааст, чунончи:

Ильич, кушо, дидан бинандан худро,
Бингар ба амал орози зиндан худро,
Афрухтани машъали тобандан худро,
Партияи худ —

маслаки пояндан худро.

К-ӯ дошта байроки туро сахт ба дастон.

Зимнан бояд ишора кард, ки шоир дар садри шеър **Ильич**-ро оварда, хонандаро сараввал бо предмети суҳан шинос менамояд. Умуман М. Турсунзода аз садру ибтидои мисраъ ва байту банд барои таъкиди мавзӯ ва предмети баҳси байту банд ва ё тамоми шеър хеле моҳирона ғоида мебарад. Чизи дигари шоистаи қайд дар банди боло ин аст, ки ин ҷо (ва умуман дар эҷодиёти шоир) қофия дар таъкиди матлаб роли калон дорад.

Дар банди мақтаи мухаммаси мазкур ҷавоби равшани «**He!**», ки ифодакунандаи мавқеи ғоявии шоир мебошад, чун радиф тақрор меёбад:

Ў медиҳад ин гуна Ватанро ба касе? **He!**
Хоҳад, ки шавад хор ба олам нафасе? **He!**
Хоҳад, ки ғитад мурғи дилаш дар қафасе? **He!**
Монад, ки расад бар сари қабри ту хасе? **He!**
Ин хобу ҳаёлест, ки доранд фашистон!

Мундариҷаи ғоявии мусаммати мураббаи «Модарам» ду ҷиҳат дорад: 1) шахсияти модар, 2) муносибати фарзанд (қаҳрамони лирикӣ) ба ӯ. Азбаски модар хеле барвақт — хангоми тифлии кӯдакаш ҷашм аз олам пушидааст, табиист ки ӯ дар ёди фарзанд намонда. Ин маънӣ дар радифи банди якум — ту дар ёд нест таъкидан баён мешавад:

Тифл мондам аз ту, модар, рӯи ту дар ёд нест,
Қомати ту, ҷашми ту, аброи ту дар ёд нест.
Дар суроғат мезанам худро ба ҳар як кӯю дар,
Чунки то имрӯз, модар, кӯи ту дар ёд нест.

Дар панҷ банди минбаъдаи шеъри мазкур тафсило-ти шахсияти модар меояд, ки дар баёни мазмун бори асосии бадеиро ташхису такрор кашидаанд. Махсусан банди сеюм, ки характеристикаи шахсиву иҷтимоии модарро хеле барҷаста фаро гирифтааст, аз лиҳози қофияву радиф ҷолиби диққат мебошад, зеро дар он, аз як тараф, ҳамаи ҷаҳор мисраъ мукаффову мураддаф бошад, аз тарафи дигар, қофияҳо ҷунон ҳамоҳангу мавзунанд, ки калимаҳо аз ҳамдигар бо ҳарфи якуми худ фарқ мекунанду ҳалос:

Рӯд меғуфтам, ки ӯ оби маро нӯшида буд,
Кӯҳ меғуфтам, ки дар оғӯши ман кӯшида буд,
Ғӯза меғуфтам, ки карбоси маро пӯшида буд,
Доя меғуфтам, ки бо ман шири гав дӯшида буд.

Азбаски мавзӯи марказии шеъри номбаршуда модар аст, матлаби марказии шоир **бузургдошти ӯст**, ин мафҳум дар радифи банди мактаъ низ омадааст.

Функцияи ғоявӣ доштани радифро мусаммати мураббаи дигари М. Турсунзода «Дили модар», ки аз ҷиҳати мавзӯ бо шеъри «Модарам» якест, бори дигар намоиш медиҳад:

Агар аз ғиря кардан об мешуд дил, дили **ман буд**,
Ба сели ашк мешуд ғарқ манзил, манзили **ман буд**,
Агар осон намегардид мушкил, мушкили **ман буд**,
Ба зери мавҷи дарёе монда сохил, соҳили **ман буд**.

Ин банд аз ваҷҳи дигаре низ ҷолиби диққат мебошад: дар он таҷниси мукаррар ҳаст. Аммо шоир ин санъати лафзиро, ки аксаран боиси такаллуфи суҳан мешавад, ҷунон моҳирона ба кор бурдааст, ки онро дар назари аввал пай ҳам намебаранд.

Мағзи ғоявӣи шеъри «Дили модар»-ро тарафдорин сулҳу амонӣ ва ҷангбадбинӣ ташкил додааст. Бинед, ки ин ғоя дар банди хотимавии шеър ҷӣ андоза муассир талқин шудааст:

Надорам тоқати доғи писар дидан дигар ҳаргиз!
Саросар сӯхтори пушарар дидан дигар ҳаргиз!
Ба ҳар як хона тифли бе падар дидан дигар ҳаргиз!
Ҳаёти одамиро дар хатар дидан дигар ҳаргиз!

Шоир дар «Рӯди ман» абадияти рӯдро меситояд. Дар асоси ин ҳолати табиат масъалаҳои тағйироти ҷилди иҷтимоӣ, пешравӣҳои ҳаётӣ ва зебоии манзара моҳирона акс ёфтаанд. Вале мақсади маълуми шоир —

абадан дар чӯшу хурӯш будани рӯдро таъкид кардан аст:

Рӯди маң олам дигар шуд,
Ту ҳамонастӣ, ҳамон,
Сарзаминат пурсамар шуд,
Ту ҳамонастӣ, ҳамон,
Даври ман даври хунар шуд,
Ту ҳамонастӣ, ҳамон,
Дидаю дил пуршарар шуд.
Ту ҳамонастӣ, ҳамон.

Бинобар он ки масъалаи мазкур ғояи асосии тамоми шеър мебошад, он дар банди хотимаӣ ҳам таъкидан такрор меёбад:

Боз мебинам, ки рудам,
Ту ҳамонастӣ, ҳамон,
Пеши ту ман дар сучудам,
Ту ҳамонастӣ, ҳамон,
Дил ба рӯят ман кушудам,
Ту ҳамонастӣ, ҳамон,
Гӯш нокарда сурудам,
Ту равонастӣ, равон...

Дар радифи банди боло, ки онро радди махсуси матлаъ гуфтан мумкин аст, ҳодисаи мароқангези дигар ҳам ҷой дорад: шоир дар мисраи охирин, аз як тараф, қофияро (сурудам) риоя намуда бошад, аз тарафи дигар, радифро таъбир додааст. Аммо ин таъбироти радиф чунон ба амал омадааст, ки он бо радифи мисраъҳои боло дар айни замон ҳамқофия ҳам мебошад. Дар адабиёти тоҷик анъанаи гоҳ-гоҳе вайрон кардани радиф дида мешавад, ки аз ин анъана М. Турсунзода барои ифодани таъкидноки муроди худ устодона ғоида бурдааст. Аз осори устод Турсунзода чунон хусусияти услубии ўро равшан ҳис кардан мумкин аст, ки агар ғояи шеър хеле равшану барҷаста буда, дар ҳаёти инсонӣ аҳамияти калон дошта бошад, он бори аввал дар шакли рехтаю мӯҷазии радиф баён мешавад ва минбаъд, аксаран дар мақтаъ, айнан такрор меёбад. Аммо гоҳе ин ғоя мисраъву байтро ҳам ташкил дода метавонад ва дар ин сурат низ он мисраъ (ва ё байт) боз дар мақтаъ оварда мешавад. Мисоли равшани ин ҳолат маснави машҳури «Нонреза» шуда метавонад. Шоир ода-ти анъанавии халқро, ки нонро муқаддас медонадунонрезаро аз замин бардошта ба ҷашм меомолад, ба риштаи назм кашидааст. Матлаби марказии шоир дар мис-

раи якуми матлаъ дарҷ шудааст ва он дар мактаъ ҳам
такрор ёфтааст. Матлаъ:

Аз замин нонрезахоро чида мемолам ба чашм,
Нони гарми меҳнати ро чида мемолам ба чашм.

Мақтаъ:

Аз замин нонрезахоро чида мемолам ба чашм,
Дидаву санчидаву болида мемолам ба чашм.

Ходисаи таъбир додани радиф ва фоида бӯрдан аз
ин унсури шеърӣ дар шеъри «Ҳохари мубориз, Афри-
қо!» боз ҳам равшантар мушоҳида мешавад. Устод Тур-
сунзода дар ин маснавии шӯрангези худ чанд байте
эҷод кардааст, ки он аз ҷиҳати қофияву радиф хусуси-
яи мӯъҷизавии махсусе дорад ва ин ҳодиса бинобар
тақозои мундариҷаи ғоявӣ ва лузумияти таъкиди эҳсо-
соту эҳтиросоти баланд рӯй додааст:

Нест Африқон мискин баъд аз ин,
Нест оромии дерин баъд аз ин.

Пурхатар шуд ин замин бегонаро,
Гӯрқови охири бегонаро.

Пурс акнун кист дорон ватан?
Ҳоҳира аз ҷой бархезад, ки: — Ман!

Кӣ кунад бо ғайр ҷанги сафшикан?
Алҷазоир хуни худ резад, ки: — Ман!

Кӣ дигар озод мегӯяд сухан?
Ақкра бар дил шавқ ангезад, ки: — Ман!

Кӣ муаттар қард боғи хештан?
Аз Қонақри бод бархезад, ки: — Ман!

Кӣ хӯрад захми паёпай дар бадан?
Қонго ҳоки ҳоинон безад, ки: — Ман!

Кӣ адӯро пас қашонад дар қабан?
Оби Атлантик бистезад, ки: — Ман!

Дар ҷавоб аз баҳру бар ояд садо:—
Офарин, эй дӯст, Африқон мо!

Дар шаш байти ин порча дар мисраъҳои дуюм ки:—
Ман! айнан такрор меёбад, ки ҳар яки он бо мисраи
якуми байти худ ҳамқофия (ватан, сафшикан, сухан,
хештан, бадан ва қабан) мебошад. Дар айни замон,

мисраъҳои дуҷуми шаш байти мазкур байни худ қофия ҳам доранд — **бархезад, резад, ангезад, бархезад, безад ва бистезад** — ки дар ин сурат ки: — **Ман** радиф ба шумор меравад. Ин ҳодисаро аз навовариҳои барҷастаи шоир доништан равоаст.

Ҳамон навъе ки аз мутолиаи ашъори М. Турсунзода, аз ҷумла порчаҳои боло, маълум мегардад, ӯ дар ҳунари шоирӣ ба ду ҷиз эътибори ҷиддӣ меодааст: яке — моҳияти ғоя, ки он бояд ҳатман ба манфиати соода-ти башарият хизмат кунад, дигаре — роҳу воситаҳои мувофиқтарину муассиртарини баёни он ғоя. Барои ифодаи пуртаъсири ғоя бошад, ҳама ҷизи шеър — ҳам вазну қофия, ҳам имконияту қонунияти жанрҳои адабӣ, санъатҳои бадеӣ ва бештар аз ҳама — радиф роли муҳиме мебозанд.

1981.

Поэтикаи шеъри „Ба В. И. Ленин“

Устод Мирзо Турсунзода ба ҷумлаи бузургтарин адибони асри XX дохил мешавад. Шохиди бузургии ӯ силсилаи мукофотҳош — Мукофоти давлатии СССР (с. 1948), Мукофоти Лениний (с. 1960), Мукофоти республикавии ба номи Рӯдакӣ (с. 1963), Мукофоти байналхалқии ба номи Нехру (с. 1967) ва ғ. мебошанд. Мирзо Турсунзода дар қатори яқумин гурӯҳи нависандагонӣ советӣ — М. Шолохов, А. Корнейчук, А. Упит, Л. Леонов ва К. Федин 23 феввали с. 1967 ба унвони олий — Қаҳрамони Меҳнати Социалистӣ мушарраф гардидааст. Сабаби ин ҳама эътибору эҳтироми шоири тоҷик, ки ӯ ба онҳо бешубҳа сазовор аст, асарҳои олиғояву баландсанъати ӯ мебошад.

Дар бораи эҷодиёти М. Турсунзода ба забонҳои гуногун китобу рисола ва мақолаҳои сершумори илмӣ, илмӣ-оммавӣ ва оммавӣ ба таърифи расидаанд. Ҳоло вақти он аст, ки ба қорғоҳи эҷодии шоир эҳтиёткорона дохил шуда, маҳорати ӯ омӯхта ва асрори ин маҳорат ошкор карда шавад. Аммо пеш аз омӯзиши мукаммалу яқлуктаи маҳорати шоир асарҳои барҷастатарини ӯро алоҳида-алоҳида тадқиқ намудан ва мавқеъу моҳияти онҳоро муайян кардан зарур мебошад. Шеъри «Ба В. И. Ленин» аз ҷумлаи ҳаминавъ асарҳои барҷастаи шоир ба шумор меравад.

Дар бораи шеъри «Ба В. И. Ленин», ки расо чил сол пеш ба майдон омада буд, муаллифони зиёде изҳори ақида кардаанд, ки ин ақидаҳо асосан мусбат бошанд ҳам, баъзеҳо ҳусниёти шеърро инкор ва ё ба он шубҳа кардаанд. Чунончи, мутахассиси адабиёти халқҳои Шарқи Советӣ З. Г. Усмонова дар шеъри мазкур «ногуворие» пай бурда, сабабашро дар «санъатҳои анъанавии» он дидааст. «Ногуворӣ дар он аст, ки,— меғӯяд ӯ,— аз мағзи онҳо (аз санъатҳои бадени анъанавӣ — Р. М.) замон ба назар намудор намегардад»¹. Ба ин фикр Ю. И. Бобоев эътироз карда бошад ҳам, дар суҳанронии ӯ низ шубҳа ҳис карда мешавад, чунончи: «Чун ғазал дар назми Шарқи Советӣ вазифаи нав касб карда, ба як шакли ифодакунандаи мақсадҳои бузурги наҷиби иҷтимоиву граждони, фалсафӣ ва ишқӣ мубаддал гардид, Турсунзода тавонист онро дар ин мавзӯи муҳим истифода барад. Ғазали ӯ «Ба В. И. Ленин» аз оҳанги қасидавии назми солҳои 30 чанде дур набошад ҳам, вале ҷамъбастиҳои бадени он барҷастаанд»². Бояд гуфт, ки «оҳанги қасидавии назми солҳои 30»-ро дарбар кардани шеъри «Ба В. И. Ленин» аз тарафи муҳаққиқ қайд карда шуда, маҳз ҳамин хусусият боиси маломати ӯ гардидааст. Масъалаи жанри шеър ва хусусияти қасидавии онро андаке мавқуф монда, суҳани дигар Ю. Бобоевро, ки шубҳаи равшани ӯро ба ҳусни шеъри мазкур ифода менамояд, иқтибос мекунем: «Ин муваффақияти шоирро албатта, авҷи аъло дар эҷоди образи пешво доништан нашояд».

Мазмуну ғояи шеър, санъатҳои бадени маҷозу истиора, ташбеҳу муболиға, тазодду мутобиқа, ташхису лаффу наshr ва дигар воситаҳои бадени он аз тарафи Н. Маъсумӣ, Ю. Бобоев, А. Сайфуллоев, М. Қурбонов, бештар аз ҳама С. Ш. Табаров таҳлил ва таъкид карда шудаанд³. Ҳоло мақсад аз санҷидани баъзе хусуси-

¹ З. Г. Османова. Героико-романтическая традиция и современность.— Дар кит. «Проблемы развития литератур народов СССР», 1964, с. 339. Дар монографияи муаллифи номбурда (Художественная концепция личности в литературах Советского Востока.— М., 1972, с. 93—94), ки характеристикаи шеъри «Ба В. И. Ленин»-ро низ дар бар гирифтааст, эроди мазкур ҷой надорад.

² Ю. И. Бобоев. Сипахсолори назм.— Душанбе, 1971, с. 77.

³ Дар бораи таҳлили шеъри «Ба В. И. Ленин» аз ҷумла ниг.: Н. Маъсумӣ. Ленин дар назми тоҷик.— Дар маҷ. «Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат».— Душанбе, 1966, с. 15—17; Ю. Бобоев. Симон ҷовидонӣ.— Дар маҷ. «Партия, замон ва адабиёт».— Душанбе, 1964, с. 167—170; Худӣ ӯ: Сипахсолори назм; с. 77—79; Худӣ ӯ: Певец

ятҳои бадеӣ-эстетикӣ шеърӣ мазкур ва муайян наму-
дани мавқеи он дар масъалаи табақабандии эҷодиёти
шоир иборат мебошад.

Ҳамаи асарҳои бадеи то соли 1940 офаридаи М.
Турсунзода характери машқӣ дошта, аз ҷустуҷӯи шо-
гирдона ва тақопӯи муттасилаи муаллифи худ гувоҳӣ
медиханд. Ин шеърҳо, махсусан дostonҳои «Офтоби
мамлакат», «Ҳазон ва баҳор» нишон медиҳанд, ки шо-
ир бо диққати том ва камоли кунҷковӣ аз адабиёти да-
ҳаниву хаттӣ халқӣ худ асрори маҳорат меомӯзад. Омӯ-
зиши ҷиддии тақрибан даҳсолаи шоир аз ин думакта-
би бузурги эҷодӣ, инчунин аз адабиёти халқӣ рус ва
дигар халқҳо натиҷаи дилхоҳ медиҳад, ки меван нахус-
тини он, ба ҳисоби мо, шеърӣ «Ба В. И. Ленин» мебо-
шад. Ин шеър аввалин дафъа тамоми нишонаҳои асо-
сии услуби фардӣ-индивидуалии шоирро дар шакли як-
лукхт ва ба тарзи барҷаста дар худ фароҳам овардааст.
Маҳз аз ҳамин шеър сар карда, ҳар як унсури эҷоди
бадеӣ, чунончи: вазну қофия, радифу санъати шеърӣ ва
рукнӣ ҷузъҳои байту мисраъ дар системаи мундариҷаи
ғоявӣ ва тематикӣ шеър мавқеъ ва моҳияти хосаи
худро пайдо мекунад. «Мирзо Турсунзода,— навишта-
аст С. Ш. Табаров,— идеяи баланд ва ақидаи бузургро
дар шаклҳои соддаи шеърӣ ва воситаҳои тасвири ба-
деи ҳамафаҳм ҷойгир кунонида ба он муваффақ шу-
дааст, ки ягонагии мундариҷавию шакли баланди шеър-
иро таъмин намояд. Баъдҳо ин услуби эҷодии шоир
хеле инкишоф меёбад ва ба яке аз хусусиятҳои хоси
эҷодиёти ӯ мубаддал мегардад»¹.

«Ба В. И. Ленин» аз ҷумлаи нахустин шеърҳои М.
Турсунзода аст, ки дар қулли масъалаҳои поэтика ха-
рактернок мебошад.

М. Турсунзода дар ин шеър ва аксари мутлақи шеър-
ҳои минбаъдааш ба садру ибтидои байту мисраъҳо эъ-
тибори ҷиддӣ дода, дар аввали байту мисраъ мафхум-
ҳоро меорад, ки ба мавзӯ ва мундариҷаи ғоявӣ бево-

солнечных вершин.— Душанбе, 1978, с. 221; А. Сайфуллоев. Дӯс-
тии халқҳо — дӯстии адабиётҳо.— Душанбе, 1975, с. 91—92; М.
Қурбонов. Дар бораи забон ва услуби шеърӣ М. Турсунзода «Ба
В. И. Ленин».— Мактаби советӣ, 1976, № 2, с. 20; С. Ш. Табаров.
Образи В. И. Ленин дар назми советии тоҷик.— Сталинобод, 1961,
с. 26—29; Худӣ ӯ: Симон ҷовидонии пешво дар адабиёти тоҷик.—
Душанбе, 1970, с. 72—75.

¹ С. Табаров. Симон ҷовидонии пешво дар адабиёти тоҷик,
с. 75.

сита далолат мекунанд. Чунончи, дар садри шеъри «Ба В. И. Ленин» — «рах ёфти»:

Рах ёфтию дар шаби торик давидӣ,
Хангоми сахар чун шафаки сурх дамидӣ

— мазмуни асосии шеър: чидду чаҳди бепоеӣ дохиро дар ёфтани роҳи начоти синфҳои меҳнаткаш ифода карда, ба шеър ҳусни матлаъ барбастааст. Дар матлаъ, ҳамон навъе ки Ю. Бобоев ишора кардааст, «дар олами тангу торикӣ замони феодалӣ-капиталистӣ бетарсу бим ба муборизаи озодихоӣ шуруъ кардани Ленин ба назар дошта шудааст»¹. Азбаски манъии рах ёфтан дар системаи мундариҷавию ғоявии қисми якуми шеър ҷои марказиро ишғол менамояд, он дар садри байти дуюм ва ҳашви байти сеюм ҳам такрор карда шудааст:

Дар пеши раҳат об буду санг буду кӯҳ,
Аммо ту буридию шикастию паридӣ.
Ҳарчанд ки раҳ буд басте дуру хатарнок,
То манзили уммед натарсида расидӣ.

Бояд таъкид кард, ки қаҳрамони шеър — В. И. Ленин дар шакли шахси дуюми танҳо дар ҳуди садри ифода меёбад (ба воситаи бандаки шахсии феълӣ) ва он дар саросари шеър дар шаклҳои гуногун 29 бор (!) зикр мешавад. Ин ҳодиса низ, яъне ба воситаи такрор таъкид ёфтани предмети тасвир чун яке аз хусусиятҳои услуби эҷодиёти минбаъдан М. Турсунзода қарор мегирад².

Шоир дар шеъри «Ба В. И. Ленин» пеши худ ду вазифа мегузорад (бинобар ин, мазмуни шеър низ аз ду қисм иборат шудааст): якум, баёни шахсияти қаҳрамони шеър, дуюм, баёни муносибат ба ӯ. Мундариҷаи ғоявии қисми якум ба воситаи силсилаи калимаҳои рехтаю мавзунӣ³ ҳамкوفияи феълӣ, яъне: давидӣ, дамидӣ, паридӣ, кашидӣ, даридӣ, бидамидӣ ва харидӣ бағоят муассир ифода ёфта, муборизаҳои баҳодурунаи пешвӯро мутобиқи анъанаҳои қаҳрамонони маҳбуби эҷодиёти даҳанаки халқӣ мучассам месозанд. «Ҳамаи ин феъл-

¹ Ю. Бобоев. Симон ҷовидонӣ.— Дар маҷ. «Партия, замон ва адабиёт».— Душанбе, 1964, с. 167.

² Чунончи, дар шеъри «Модарам» дар шаклу воситаҳои гуногун мафҳумҳои марказии шеър — «модар» 34 маротиба ва «ман» («қаҳрамони лирикӣ») 42 дафъа такрор ёфтаанд.

³ Ба истиснои як калима, ки префикс дорад, боқӣ ҳама дар вазни ягонаи фаълун аст.

хо,— мегӯяд рафиқ М. Курбонов,— амали мутлакро ифода мекунамд. Агар мо ин феълхоро бо феъле, ки амалиёти душманони халқу революцияро ифода мекунад (он дар шакли аорист-сигаи шартӣ-хоҳишмандӣ зикр шудааст), муқоиса кунем, қувваи таъсирнокӣ онҳо боз ҳам равшантар намоён шуда меистад».

Рамз, истиора, ташхис, муболиға, такрор ва тазод, ки хоси тафаккури эстетикӣ халқ мебошанд, дар таҷассуми образноки муҳити тираи таърихӣ, аҳволи вазнини оммаи меҳнаткаш ва фидокориҳои Ленини аъзам роли бузурге бозидаанд:

Киштии башар ғарқ ба дарёи бало буд,
Бо дасти тавонот гириптию кашидӣ.
Меҳост, ки абри сияхе рӯи ту пӯшад,
Раъде шудӣ пардаи он абр дарида.
Пайваста ба ҳам қатраи бисёр ба гирдат,
Дарё шудӣ чӯш задию бидамидӣ.
Авлоди башар чун ту фидокор надидаст,
Чон додию чони ҳамаи халқ харидӣ.

«Хар як калимаю иборои яккачини ин шеър,— мегӯяд Н. Маъсумӣ,— пур аз мафҳуму мазмунӣ ифодакунандаи ҳаёти ҷурасори таърихӣ, задухӯрдҳои ҷуршиддати ҷамъиятӣ, амалиёти баҳодурина ва фикри ҷуртуғӣ-ёну фатҳовари Ленин мебошад».¹ Муаллифи мазкур боз дар бораи моҳият ва натиҷаи санҷатҳои шеър хеле дурӯст гуфтааст: «Ин шеър сар то по аз силсилаи образҳои маҷозӣ иборат аст, вале маҷоз дар ин ҷо, ҷунон ки баъзан дида мешавад, ҳиракунандаи мақсад не, балки равшанкунандаи он ва воситаи муҳими ҷамъбасти шонрона шудааст. Ба ин восита дар ғазал оҳанги эпикӣ пайдо мешавад. Як навъ сюжети ҳодиса, композицияи маҳсули он ва амалиёти афсонавори қаҳрамони таърих дар пеши назар меояд ва дар лавҳаи хотир нақш мебандад».²

Н. Маъсумӣ дар мақолаи «Ленин дар назми тоҷик» дар бораи қисматҳои шеъри «Ба В. И. Ленин» равшан таваққуф накарда бошад ҳам, қисми аввалро дар назар дошта, онро «ғазал» номидааст.

Ҷунончи муаллиф навиштааст: «Шоир дар як ғазали ҳафтбайта мазмунӣ як дostonро, ки таърихи ҳаёт ва муборизаи Ленинро аз давраи тайёрии ба революция то

¹ Н. Маъсумӣ, Ленин дар назми тоҷик.— Дар маҷ. «Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат».— Душанбе, 1966, с. 167.

² Ҷамон ҷо, с. 16.

ғалабаи социализм дар бар гирифта метавонад, моҳирона ва санъаткорона ҷой додааст» (мақолаи номбаршуда, с. 15).

Муҳаққиқи эҷодиёти М. Турсунзода — Ю. И. Бобоев умуман шеърӣ «Ба В. И. Ленин»-ро чандин бор «ғазал» мегӯяд, вале, мутаассифона, ба масъалаи хусусиятҳои жанрии шеърӣ мазкур дахле намекунад. Ягона муҳаққиқе, ки дар бораи жанри шеър тавассути қарда, фикрҳои ҷолиби диққат баён намудааст, муаллим С. Ш. Табаров мебошад. У онд ба ин масъала чунин навиштааст: «Вай дар шеърӣ «Ба В. И. Ленин» ду намуди шеърӣ — ғазал ва маснавиро бо ҳам вобаста ва алоқамандона қор фармудааст. Агар дар байтҳои қисми аввалии шеър — дар байтҳои ғазал — ба тавсифи қорнамоиҳои В. И. Ленин мақоми қалон дода бошад, дар қисми охир — дар маснави — масъалаҳои ба миён гузоштаро ҷамъбаст қардааст»¹.

Ба ин тарик, шеърӣ таҳлилшаванда аз ду қисм иборат будааст: якум — ҳафт байт буда, онро «ғазал» номиданд, дуюм — чаҳор байт, ки он маснави мебошад. Аммо қисми аввалро ғазал шумурдан душвор аст, зеро ҳарчанд ғазалу қасида ду жанри ҳамшакланд, мавзӯву мазмуни «Ба В. И. Ленин» на ба қонуниятҳои тематикӣ жанрии ғазал, балки ба қасида бештар мутобиқат мекунад. Шоир аз таърихи адабиёти классикӣ дуруст пай бурдааст, ки қасида дар масъалаи предмети тасвир хусусияти фардӣ дошта, барои офариниши образи индивидуалии шахсони ҷудогона имконияти мусоидеро молиқ мебошад. Оҳанги мутантани жанри қасида эҳтишоми беназири дохиро хеле созгор ифода менамояд.

Шоир дар байти охирини ин қисм:

Авлоди башар чун ту фидокор надидаст,
Ҷон додӣю ҷони ҳамаи халқ харида.

— ки дар масъалаи тавсифи амалиёти Ленин то андозае хусусияти ҷамъбасткунандагӣ дорад, ба мавқеи дохӣ дар таърихи инсоният баҳои реалистона медиҳад ва зимнан ба ҳамин восита ба қисми дуюми асар, ки он ҷо ҳамин масъала, яъне бузургӣ ва азамати Ленин таъкид хоҳад шуд, меғузарад. Азбаски дар байтҳои минбаъда дар маркази тасвир фақат пешво не, балки

¹ С. Табаров. Симои ҷовидонии пешво дар адабиёти тоҷик, с. 74. Ин масъала дар рисолаи «Образи В. И. Ленин дар назми советии тоҷик» (с. 28) низ ишора шуда буд.

ҳамроҳи вай халқ ва таърих гузошта мешаванд, шоир аз шакли қасида, ки он хусусияти **фардӣ-мучаррадӣ** дорад, ба маснавӣ гузар мекунад, ки ба он **эҳтишомӣ-ҳамосавият** хос мебошад. Агар ба ин байтҳо диққат дода шавад, ин масъала равшан хоҳад шуд:

Хар ҳасм, ки оташ ба сари ранҷбар афрӯхт,
Ҳокистар аз он монду дар оташ ҳуди ӯ сӯхт.
Ҳарчанд ки ӯ чаҳ ба сари роҳи башар канд,
Гум кард раҳашро ву ҳудахро ба чаҳ афканд.
Ленин, шудай, баски ту ҷон дар бадани дил,
Пояндай ту дар дили мо бо задани дил.
Меҳрат, ки бувад гармтар аз шӯълаи хуршед,
Дар арсаи олам шудай зиндаву ҷовид.

Дар ин байтҳо низ калимаҳои қофия — **афрӯхт** ва **сӯхт**, **канд** ва **афканд** феъл буда, амалиёти душманони Ленину башарият ва оқибати сазовори онҳоро ба воситаи ирсоли масал ва дигар санъату образҳои шоирона хуб ифода менамоянд. Махсусан ду байти охири, ки муносибати қаҳрамони лирикиро ба қаҳрамони шеър ифода мекунад, ҳам мазмунан, ҳам шаклан ба тарзи барҷаста гуфта шудааст, яъне шоир баробари мавҷудияти инсонияти меҳнаткаш зиндаю поянда будани Ленин ва таълимоти ӯро ба воситаи қофияҳои ҷолиби диққат, — **бадан** ва **задан**, **хуршед** ва **ҷовид**, ки мафҳумҳои ғоявиро дар бар гирифтаанд, хуб гуфта тавонистааст. Сазовори таъкиди махсус аст, ки шеър ҳамагӣ дар як байт радиф дорад ва он ҳам калимаи дил буда, ба мафҳуми марказии тамоми шеър — Ленин бевосита мансуб мебошад.

Ниҳоят, таъкид бояд кард, ки вазни мӯхташами шеър — ҳазачи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф барои ҳалли муассири мавзӯи шеър — офариниши образи баҳодуронаи доҳии маҳбуб ва ҳосил намудани патетикаи баланди шеър хизмати босазое кардааст, зеро ба шаклҳои аҳраму аҳраби баҳри ҳазач тасвири объективии рационалии предмети инъикос хос мебошад. Шоир барқасд шаклҳои солими баҳри ҳазачро ба кор на бурдааст, зеро барои он навъҳои инъикоси эҳсосоти қаҳрамони лирикӣ ва баёни мулоҳизаю андешаи ӯ хосанд.

Хулоса, М. Турсунзода дар шеъри «Ба В. И. Ленин» тамоми донишу маҳорати худро ба кор бурда, шеъри барҷастае офаридааст, ки он сароғози услуби хосаи шоири азизи мо гардид. Бесабаб нест, ки ин шеър дар қатори «Ленин — бародар, раҳнамо», «Зинда аст Ле-

нин», «Ба зиёрати доҳӣ» ба ҷумлаи шоҳасарҳои Ленинномаи тоҷик дохил мешавад.¹

Дар адабиёти илмӣ, таълимӣ ва оммавӣ эҷодиёти тоҷангии М. Турсунзодаро, одатан, давраи якум, осори давранчангии ўро давраи дуум ба қалам медиҳанд. Ин таснифот мутобиқи давраҳои умумии таърихи адабиёт ба амал омадааст. Аммо ҳангоми табақабандии давраҳои эҷодиёти ин ё он адиб хусусиятҳои фардӣ — индивидуалии эҷодиёти ў ба эътибор гирифта мешаванд. Агар таснифот аз рӯи ин меъёр сурат гирад, давраи якум — марҳилаи шогирдии М. Турсунзодаро то соли 1940, то пайдоиши шеъри «Ба В. И. Ленин» таъин кардан ва оғози давраи дуум — марҳилаи камолоти ўро аз ҳамин солу ҳамин шеър шумурдан аз рӯи ҳақиқат менамояд.

Азбаски баъзе рафиқон ақидае ғайрирасмӣ баён мекунанд, ки шеъри мазкур гӯе баъди соли 1950 таҳрир ва такмил ёфтааст, ҳатто қисми дуумаш баъдхонавишта шудааст, онд ба таърихи таълифу ҷопи асар ду суҳан гуфтан зарур дониста шуд. Шеъри «Ба В. И. Ленин» бори аввал 15 июни соли 1940 дар газетаи «Тоҷикистони Сурх» ҷоп шудааст, ки он ғайр аз тамоми байтҳои шакли ҳозираи шеър боз дар охир ҷунин байтеро ҳам дорад:

Номи ту дар ин синаи даҳр аст беҳ аз ганҷ
Бо номи ту, аз рӯи ҷаҳон дур шавад ранҷ.

Равшан аст, ки ин байт дар бадеиёт аз байтҳои дигар хеле суст аст, ва табиист, ки баъдхонавишти шоир онро ихтисор кардааст ва бо ҳамин эътибори шеъри худро боз ҳам боло бардоштааст. Ғайр аз ин, варианти якуми ҷонии шеър боз ду дигаргунии ночиз дорад: дар байти 8-ум ба ҷои «ҳар ҳасм» калимаи «душман» ва ба ҷои «он» — «ӯ» будааст. Ин таҳрир низ, бешубҳа, ба манфиати шеър аст.

Масъалаи санаи таълифу нашри асар ҳам ҷолиби диққат аст: дар поёни матни газетаи санаи моҳи майи 1940 нишон дода шудааст, аммо дар маҷмуаи «Тӯҳфаи ҷавонӣ» (соли 1947) «15 январи соли 1940» зикр ёфтааст. Тахмин кардан мумкин аст, ки шоир ба пешвози ҷашни умумихалқии 70-солагии таваллуди пешво тайё-

¹ Мувофиқи маълумоти нопурраи феҳраст (Мирзо Турсунзаде. Библиографический указатель. — Душанбе, 1972), «Ба В. И. Ленин» дар бадали 20 сол (солҳои 1951—1971) дар газетаю маҷалла ва китобҳо 21 маротиба ҷоп шудааст.

рии чиддӣ дида, 15-уми январь варианти якуми (ҳоло ба мо номаълуми) шеъри худро анҷом додааст. Ҳамчунин, метавон тахмин кард, ки аз он вариант қонеъ нашуда, шоир то моҳи май дар паи такмилу тасҳеҳи он будааст¹. Дар акси ҳол шеър на 15-уми июнь, балки ҳе-ле пештар ҷоп мешуд. Сабаби ин қадар пухтаву бар-ҷаста баромадани ин шеър, бегумон, ана ҳамин меҳна-ти пурмашаққати тулонии шоир мебошад.

1980.

Машъали даврон

1

Шамси Қайс гуфта буд (ва Кошифӣ такрор карда-аст): «шоир — олим бувад, яъне доно». Аммо ба ин ило-ва метавон кард, ки масъулияти шоир назар ба олим бештар аст, зеро олим вазифадор аст, ки соҳаи конкре-ти ин ё он илми конкретро хуб донад, вале аз адиб та-лаб карда мешавад, ки ба замми дониши илмӣ наза-рӣ боз тамоми соҳаҳои ҳаётро ба дараҷаи аъло донад. Адабиёти бадеӣ вазифаи китоби дарсии зиндагиро адо менамояд; адибро «муаллими ҳаёт» меноманд. Воқеан, агар муаллим дониши пурраю васеи ҳаётӣ надошта бо-шад, мардумро чӣ навъ сабақ медиҳад?

Агар ба таърихи адабиёти ҳамаи халқҳо, аз ҷумла адабиёти тоҷик назар афканда шавад, равшан мегар-дад, ки ҳамаи адибони бузург — классикони адабиёт, ба мисли Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Носири Хисрав, Низомӣ, Ума-ри Хайём, Саъдӣ, Ҳофиз, Камол, Ҷомӣ, Сайидо, Бедил, Аҳмади Дониш на танҳо ҳаёти реалии замони худро ме-донистаанд, балки аз бисёр соҳаҳои илм, бештар аз ҳама аз таърих, тиб, ситорашиносӣ, риёзиёт ва ғайра баҳраи комил доштаанд. Беҳуда нест, ки осори бадеии классикони мо барои наслҳои баъдина чун ганҷинаи дониш хизмат кардаанд ва хизмат хоҳанд кард.

¹ М. Турсунзода аз барори нахустин ҳеҷ гоҳ қаноат намекар-дааст. Чунонки дӯсти ҷонии ӯ — Боқӣ Раҳимзода, ки аз асрори коргоҳи устод хуб огоҳ буд, доир ба матонату суботкории ӯ чу-нин гувоҳӣ додааст: «Мирзо ҳар як шеърро ҳафт-ҳашт маротиба рӯйбардор мекард. Аввал шеъри навҷодкарда, баъд рӯйбардори сеюм, ниҳоят охиринро ба ҳамкаламон меҳонд». (Б. Раҳимзода. Дӯсти ба ҷон баробарам.— Садои Шарқ, 1980, № 4, с. 100).

Устод Рӯдакӣ дар мавриде гуфта буд:

Тан-т яку чон якеву чандин дониш,
Эй ачабо! мардуми ту, ё даръей?!

Шахсе, ки мисли дигарон ҳамагӣ як тану як чон до-
рад, вале соҳиби даръеи дониш мебошад — идеали шои-
ри бузург ба шумор меравад. Ана ҳамин даръеи дониш
— шартӣ адиби бузург шудан аст. Бе дониши даръе
мартабаи «классики адабиёт» ба ҳеҷ кас насиб нагаш-
тааст ва нахоҳад гашт.

Осори асосгузори адабиёти советии тоҷик Айнӣ
ва Ҷоҳидӣ мисоли барҷастаи он аст, ки нависанда ҳат-
ман дорон дониши мукаммали назарӣ ва ҳаётӣ бошад.
Аз мутолиаи асарҳои лирикию эпикӣ Мирзо Турсунзо-
да ба хубӣ бармеояд, ки шоир як умр анъанаҳои ада-
биёти хаттию даҳани халқи худ, эҷодиёти адибони
халқҳои бародар ва ҷаҳонро суботкорона меомӯзад, ба
қаъри масъалаҳои ҳаётӣ фуру меравад, табиқи қалби
даврон ва набзи замонро ҳозирона дарк менамояд. Хо-
нанда аз асарҳои ин адиби маҳбуб ва машҳур ба зам-
ми завқи баланди эстетикӣ донишҳои пухтаи ҳаётӣ ва
сиёсӣ ҳосил мекунад...

Дар айёми мо беш аз пеш асарҳои бадеӣ ба таъби ме-
расанд; тақрибан ҳар рӯз як асари нависандаи тоҷик
таваҷҷути нашриёту матбуот дастраси хонанда мегар-
дад. Аммо, мутаассифона, бисёр асарҳои нав, бештар
аз ҳама адибони ҷавон писанди хонадагон наметар-
данд. Яке аз сабабҳои асосии ин ҳодиса, яъне мақбули
хотири хонанда нашудани асари нависанда — маҳдуди-
яи доираи дониши муаллиф аст. Холо шуури хонанда
тараққӣ кардааст, қобилияти тафаккури ӯ баланд гар-
дидааст, бинобар ин, вай аз мутолиаи асаре, ки чизе ва
ё чизи қазонӣ аз он гирифта наметавонад, қонеъ наме-
шавад.

Қонуниятҳои шакли адабиёти бадеиро доништан ба
мартабаи нависандагӣ қанолат дода наметавонад; адиб
— ҷаҳми пурбину дурбини ҷаҳният мебошад, ӯ вази-
фадор аст; ки ба қаъри ҳаёт фуру рафта, ба муосирони
худ (ва на танҳо ба муосиронаш!) дар ҳалли муаммо-
ҳои муҳими зиндагӣ кӯмак расонад, ба онҳо роҳ нишон
диҳад.

Солҳои охир бинобарӣ пешрафтҳои ҳаёти моддӣю
маънавӣ китобҳои зиёде ҷоп шуданд, ки ин ҳодисаи
хурсандибарӣ аст. Аммо дар доираи китобҳои сершу-

мор маҷмӯаҳое ҳам пайдо мешаванд, ки мазмунан камбағаланд. Дар солҳои наздик Ашӯр Сафар, Маҷиддин Қурбонов, Озод Аминзода, Ҳадиса Қурбонова, Саидҷон Ҳакимзода, Мавҷуда Ҳакимова ва дигарон яктой ва ё якҷандтой маҷмӯа ба таърифи расондаанд. Мутаассифона, аз нуқтаи назари мазмуну мундариҷа шеърҳои шоирони номбаршуда бой нестанд, аз онҳо рангҳои ганини зиндагӣ ба назар намерасанд, садои нозуки рӯзгор шунда намешавад. Ҳол он ки хонанда китоби навро бо умед ба даст мегирад, ки тобиши барояш навро бувинад, садои ношундаашро шунавад.

Шоирон Гулназар, Ҳабибулло Файзулло, Саидали Маъмур, Ҳакназар Ғоиб, Салимшо Ҳалимшо, Ҷамолиддин Қаримзода ва ҷанде дигарон ба зиндагӣ нисбатан зираконатар менигаранд ва барои таҷассуми воқеият то андозае ҷидду ҷаҳд менамоянд. Дар китобҳои ин навъ адибон шеърҳои гарми пурмазмун бештар ба назар мерасанд. Мутолиаи маҷмӯаҳои шоирон гувоҳи медиҳад, ки баъзеи онҳо дар ин масъала торафт қасби қамолот мекунаанд. Масалан, маҷмӯаи нахустини Ҳабибулло Файзулло «Қатраи борон» аз хусуси мазмуну мундариҷа камбағал буд, вале маҷмӯаи дуюми ӯ «Дунёи ҷавонӣ» ва шеърҳои минбаъдааш пурмазмунтару рангорангтар шудаанд. Аммо дар ин маҷмӯа ҳам шеърҳои ба назар мерасанд, ки мазмунӣ бои ҳаёти надоранд, воқеаи реалро таърихро дарбар намегиранд. Масалан, қитъаи «Ҳусн» равои гуфта шудааст, вале он ба дониши хонанда чизе афзуда наметавонад:

Дӯш духтар ҷашми раҳзан дошӣ,
Қомати мавзуну мӯи анбарӣ.
Аз лабаш гӯё табассум рехта,
Ҳамчу бода аз лабони соғаре.
Бар ду ҷашмаш бол бикшода ҳаме
Чун қабутар абрувони ханҷарӣ.
Сар-сарӣ бигзашт аз наздики ман,
Бурда аз сини диламро сар-сарӣ.
Гуфтаам: дил мебарӣ аз ман ҷаро?
Гуфт: бошад мазҳабӣ мо дилбарӣ!
Гуфтаам: Эй нахли боғи орзу,
Ки туро парвард бо афсунгарӣ?
Гуфт: ҳам шуд қомати сад боғбон,
То диҳад бар ман қамолӣ сарварӣ.

Шеърӣ мазкур аз ҷиҳати техника иллатӣ ҷиддӣ надорад, образи шеърӣ байти дуом аз латофати завқи шоир, радд-ул-аҷуз ала-с-садр дар байти ҷаҳорум аз маҳорати ӯ гувоҳи медиҳанд. Аммо шеър дар таносуб

суст аст, чунончи дар байти якум «Дӯш» мавкеъ надорад, ҳамчунин «доштӣ» низ ба маънӣ ҳалал мерасонад (яъне: персонаж дирӯз чашми раҳзан дошту имрӯз надорад?). Лекин муҳимтар аз инҳо китба мазмунӣ дурӯсти ҳаётиро дарбар накардааст, балки шоир бо тақдор намудани маъниҳои анъанавии забонзада қаноат кардааст.

Зимнан дар бораи эҷодиёти Ҳабибулло Файзулло инро ҳам қайд кардан аз аҳамият ҳолӣ нест, ки ӯ гоҳе ба рабти мундариҷавӣ, ба ягонагии ваҳдати шеър эътибор наметавонад. Масалан, ин ҳодисаро дар шеърҳои хуби «Инсоф», «Даръи умр», «Рози Смолный», «Зиёрати шаҳидон» мушоҳида кардан мумкин аст.

Аз ҷиҳати маъно ва мазмун асарҳои Муъмин Қаноат, Лоик, Гулрухсор, Бозор Собир бештар рангоранганд. Хонанда аз эҷодиёти ин адибон дар соҳаҳои гуногун дониш ҳосил карда метавонад.

Асари бадеӣ вақте сарчашмаи боэътимоди дониш буда метавонад, ки шоир дурдонаҳои адабиёти хаттию даҳанин халқи худро пурра ҳазм карда, аз осори адибони забардасти халқҳои олам бархурдор шуда бошад. Асари бадеӣ дар сурате ҳусни тавачҷӯӣ хонандаро ба худ мекашад, ки дар он чизи ибратбахше аз таъриху рӯзгори халқе зикр ёфта бошад.

Шеър машъали даврон аст. Вале ин машъал аз машъали муқаррарӣ фарқ дорад, зеро агар он машъал муҳитро мунаввар кунад, ин машъал ҳам муҳитро мунаввар месозад, ҳам онро оинавор инъикос менамояд. Пас, суҳанвар тарафҳои ҷиҳатҳои гуногуни муҳитро ҳар андоза бештару бештар инъикос менамояд, машъали шеър ҳамон андоза бузургтару раҳшандатар мегардад ва муҳитро хубтар мунаввар менамояд.

2.

Баъзе рафиқон солҳои охир ба шеърҳои умумӣ бо ҷиддияти том дарафтаанд. Ба фикри мо, ин ҷо эҳтиёҷ ба бонги хатар нест, зеро аз як тараф, ҳоло дар муҳити адабии мо шеърҳои умумӣ мавқеи муҳиме надошта бошанд, аз тарафи дигар, доираи он торафт маҳдуд шуда истодааст. Ҳоло хонанда соҳиби фазлу завқи салим аст, чизи носараро худ дур мекунад. Бешубҳа, маҷрои солиму тавоноии муҳити адабии тоҷик ҳама

гуна хасу хошоки сабукборро ба соҳил меандозад ва ба манзили мақсуд танҳо оби зулолу ҳаётбахшро мерасонад. Аммо дар бораи шеърӣ конкрет бештар андеша рондан, сифату моҳияти образҳои шоиронаи адибони соҳибистеъдодро аз назар гузаронидан, дар назари мо, манфиати зиёдтаре хоҳад овард, зеро дар он сурат на-висандагони камтаҷриба, махсусан навқаламони хушқобилият метавонанд бо роҳи дурусти эҷодӣ пеш ра-ванд.

Дар бораи тасвирҳои сершумори шоиронаи адибони тоҷик, ки аҳамияти калони маърифатӣ ва тарбиявӣ ахлоқӣ, иҷтимоӣ ва ғайра доранд, на ҳоҷат ба сухан ҳаст, на эҳтиёҷ ба мисол. Аммо дар эҷодиёти баъзе адибон гоҳе ба назар мерасад, ки ё асоси тасвири шоиро, на ҳаматарафа устувор нест ва ё образ ҳусни дилкаш надорад. Масалан, С. Ҳакимзода дар шеърӣ «Қатраи шабнам барин» ба нияти аёнӣ ва таъсирбахш баён на-мудани садоқати қаҳрамони лириқӣ ба партия қатраи шабнамро чун ташбеҳкунанда овардааст, ки он шоҳи-ди комили садоқат буда наметавонад, зеро шабнам шаффоф аст, аммо суботу бақо надорад — бухор ме-гардад, маҳв мешавад:

Шодмонам ин ки ман ҳам дар барат истодаам,
Қатраи шабнам барин пеши дарат истодаам...

Дар шеърӣ Қутбӣ Қиром «Анҷоми зимистон» азбас-ки моҳияти асоси образ (ҳок) ҳаматарафа мулоҳиза на-шудааст, дар аснои муҳокимаронии минбаъда маънии дуруште (ҳок хӯрдани қаҳрамони лириқӣ) ҳосил ме-гардад, чунончи:

Ҳок ҳамчун синаи модар мулоим, рӯҳбахш,
Қас ҳамеҳаҳад аз он серӣ хӯрад.
Рӯзи анҷоми зимистон аст, оғози баҳор,
Дил намехоҳад, намехоҳад, намехоҳад мурад!

Қутбӣ Қиром бо номи «Зарафшон» шеъре дорад, ки тасвири ҳодисаи воқеӣ-таърихӣ бинобар лағжидани кӯхпоя банд шудани даръёи Зарафшонро дарбар меги-рад. Шоир аз ҷумла мегӯяд:

...Рӯди пуршӯри Зарафшон банд шуд, ин сон хабар
Ёру фарзандони онро гашт наштад дар чигар.
Дидан ҳар як зарафшонӣ чу оташпора шуд,
Дидаю дил сӯи Маскав дидан наззора шуд.
Пиру барои зарафшонӣ, ки пайванди мананд,
Ҳамраҳи онҳо манам хуррамдиду толеъбаланд...

Шоир ин ҷо баёни худро пурраю мукаммал насан-
чидааст, зеро хабари даҳшатангези банд шудани рӯди
Зарафшон танҳо зарафшониёро не, балки ҳамаи тоҷи-
кон, тамоми мардуми советиро дар ташвишу таҳлука
гузошта буд.

Дар эҷодиёти Бозор Собир гоҳе майл ба шеърӣ му-
ҷаррад мушоҳида мешавад. Шоир дар баъзе шеърҳо-
яш заминаи конкретӣ иҷтимоӣ шеърро ба эътибор
намегирад, чунончи:

Розиам бадбахт бошам, лек бошам шоире,
Розиам сарсаҳт бошам, лек бошам шоире.
Розиам чун Саъди Салмон
Бо гуноҳи шоирӣ дар ҷоҳу зиндонам кунанд,
Чун Ҳилолӣ шеър дар лаб сангборонам кунанд...
(«Шоирӯ шеъре агар ҳаст...»)

Идеали қаҳрамони лирикӣ шоир будан аст, аммо
шахсияти ин шоир мавҳум мебошад. Ин мавҳумӣ дар
натиҷаи ифодаи «шоире» (дар радиф) ва «бо гуноҳи
шоирӣ дар ҷоҳу зиндон» будани Саъди Салмон ба ми-
ён омадааст. Ин ҷо ба ғайр аз он ки мавқеи ғоявии шо-
ир равшану мукаммал ифода нагардидааст, боз як ҳо-
диси таърихӣ хира қаламдод шудааст: сабабгори асо-
сии 19 сол зиндон шудани Масъуди Саъди Салмон на
шоирӣ, балки ғояву мазмунҳои ашъори ӯ буданд. Ус-
тод Айни ғуфтааст: «Шеърғӯй ҳамеша ва дар ҳама кас
сифати нек шудан намегирад. Шеър ҳам монанди ил-
ми шамшер аст, агар бо шамшер одами бадро — душ-
манро куши, хуб аст, аммо агар бо он шамшер ягон
одами оддӣ кушта шавад, хуни ноҳақ мешавад, кушан-
даро куштан лозим меояд. Шеър ҳам, агар ба некӣ кор
фармуда шавад, хуб аст, аммо агар ба бадӣ кор фар-
муда шавад, аз вай бадтар чизе нест». Устод Лоҳутӣ
ҳам ҳамин маъниро таъкид кардааст: «Ба гумонам,
шарти яқум ва асоси пурбаҳо шудани асари бадеӣ ғоя-
нок будани он аст».

Ҳамин навъ мавқеи норавшани Бозор Собир дар
шеърӣ дигари муҷарради ӯ «Саҳна» ҳам мушоҳида ме-
шавад. Шоир зиндагиро ба саҳна ташбеҳ карда, обра-
зи шоиронае меофарад. Дар ин саҳна ҳар кас ролеро
ичро мекунад, лекин ҳама (бидуни истисно) сиёҳтина-
танд, масалан:

Дигареро ҷабину рӯй кушод,
Мисли шабҳои ширмаҳтобанд.
Лек дар қуҷи ғори синаи ӯ

Лошахору дарандахо хобанд.
Ба гиребони мо, ба домани мо
Гарчи дасташ намерасад зинхор,
Дар дили танги хештан моро
Мекушад хар дақиқае сад бор...

Дар байни «ин издиҳоми бесомон» «ду-се солхӯр-да» ҳастанд, ки «тирадил, тирарӯй, тирамиқоз» мебошанду «дар таги тӯри чинҳои чабин, дар миёни калобаи ожанг чашмашон анкабӯдро монад, анкабӯде, ки метанад найранг»... Ин манзара акси кадом рӯзгор аст? Аз кадом замонӣ кадом сохти иҷтимоӣ аст? Ин чиз аз шеър маълум намешавад. Мутаассифона, ба ин саволҳо аз банди мақтаи шеър, ки он, одатан, ҷамъбастанунандаи ғояи асари бадеӣ мешавад, ҷавоби мусбат ҳосил намегардад:

Саҳнаи зиндагӣ бувад гар ин,
Тарсам аз пардаҳои поёнаш.
Ҳамчу санъатшинос дар аҷабам
Ман аз устоду коргардонаш.

Хушбахтона, ин хел шеърҳо дар эҷодиёти шоири маҳбуби мо тамоман каманд.

Яке аз муҳимтарин талабҳои методи реализми социалистӣ тасвири конкретӣ ҳақиқати ҳаёт дар инкишофи диалектикий он мебошад. Ҳанӯз Фридрих Энгелс ба пеши адибони пешқадам се масъалаи муҳими эҷодӣ бадеӣ: тасвири ҳаққонии ҷузъиёт, инъикоси вазъияти типӣ ва офариниши образи характерҳои типиро гузошта буд. Ин назария, ки тақрибан як аср инҷониб сармашқи адибони пешқадами ҷаҳон гардидааст, самараҳои хеле хуб додааст ва дар пешрафти ҳаёти башарӣ саҳми бузурге гузоштааст.

Яке аз шеърҳои охири шоири боистеъдод ва маҳбуби мо Лоик «Борони тирамоҳ» хеле дилкашу зебо сар шуда, баъди се байт ғайриҷашмдошт дурушт мегардад:

Рехт борон... торҳои сим-сим,
Хуш навои осмонӣ доштанд.
Зеру бамҳояш ба рӯи бомҳо
Муждаҳои меҳргонӣ доштанд.
Рехт борон... риштаҳои нукрагун
Шуд сари дӯши дарахтон шилшила.
Мечакид аз панҷаҳои баргҳо
Ҳамчу зардоб аз кафи пурбила...

Дар байти охиринаи порчаи овардашуда, яъне ҳамчун зардобӣ обилаҳои кафи даст чакидани қатраҳои борон аз панҷаҳои барғҳо, аз як тараф, ташбеҳи муболиғаомез бошад, аз тарафи дигар, ба хонанда эҳсоси мағшуше боқӣ мегузорад ва ин эҳсос ӯро дер гоҳ тарк намекунад.

Дар шеърӣ «Зарафшон»-и Лоик чунин байте ҳаст, ки дар он низ, мутаассифона, заминаи образ пурра ба эътибор гирифта нашудааст:

...Одам наям, эй рӯди Зарафшони зарафшон,
Гар аз ту ба ҳар ниятам ибрат напазираам...

Бешубҳа, муроди шоир ин аст, ки қаҳрамони лирикӣ ба ҷӯшу хурӯш, ба покию саховати Зарафшон пайравӣ карданист; ин азм олиҳимматона ва шоистаи намунаи ибрат мебошад. Вале набояд фаромӯш кард, ки Зарафшон ба баҳре ё дарьёе ҳамроҳ нашуда, дар нимароҳ хушк мегардад, яъне он рамзи ҳаёт ва абдиҷият буда наметавонад (агар хато накунем, бинобар ҳамин ҳодиса ин дарьё дар осори классикон дучор намеояд). Аз байти боло бошад, чунин маънӣ низ баровардан мумкин аст, ки қаҳрамони лирикӣ дар хусуси ба манзили мурод нарасидани Зарафшон пайравӣ мекунад (таъкиди «ба ҳар ниятам» инро боз пурқувват менамояд); табиист, ки ин маънӣ қобили қабул буда наметавонад.

Лоик дар шеърӣ «Зарафшон меравад сӯи Бухоро» нисбати нозуке ва шоиронае миёни Рӯдакӣ ва Зарафшон баён кардааст. Аммо, мутаассифона, ин таносуб то охир инкишоф наёфтааст, ки дар натиҷа образи асосӣ нопурра ва нотамоҷ мондааст. Мисраъҳои охиринаи, яъне ҷамъбасти шеър чунин аст:

...Зарафшон сокиту ором нистад.
Азо гирад ба ёди ҳамдигараш,
Ба он ёде, ки карда помдораш.
Парешон, хастаю маъюс гардад,
Суруди аввалаш бар сӯз гардад.
Варо беҳолу беимдод бинӣ,
Зи ҳолаш қисмати устод бинӣ...

Азбаски Зарафшон дар атрофи Бухоро тамоҷ мешавад ва бинобар он ки амири Бухоро дар пиронсолӣ Рӯдакиро кӯр карда, аз Бухоро меронад, шоир дар байни ин ҳолат ва ҳодиса таносуберо ба қалам додааст, вале агар шеър бо рӯҳияи оптимистонае анҷом ме-

ёфт, яъне ба шукӯху абадияти Рӯдакӣ ва қисмати бе-
заволи ӯ (ба туфайли дохили ганчинаи маънавии халқ-
ҳо гардидани осораш) ишора мешуд, образ ҳаматара-
фа мукаммал мегашт ва шеър ҳусни мактаъ пайдо
карда, ғояи он конкрету ҳаёти ва ибратбахш метофт

Мисоли дигар. Шоир миёни ду чиз: аз кӯҳ (модар)
гурезон шудани дарёё (фарзанд) ва қаҳрамони лириқӣ
монандӣ мебинад, ки дар натиҷа ғояи шеър ноқис ме-
шавад:

Дарёё, дарёё! Ту мисли мой, дарёё!
Бо модари хеш бевафой, дарёё!
Худ зодаи чашмаю гурезон аз ӯ,
Худ зодаи кӯху э-ӯ чудой, дарёё!

Шеърҳои Лоик чанд хусусияти намоён дорад, ки
муҳимтаринашон, ба назари мо, ин аст, ки шоир бе
тасвири барҷаста шеър намегуяд. Ӯ муттасил кӯшиш
ва ҷустуҷӯ дорад, ки ба хонандааш образҳои бикру
хайратангез пешкаш кунад. Азбаки Лоик соҳибистеъ-
тод аст ва ба образнокӣ эътибори ҷиддӣ медиҳад,
ҳамеша гавҳари мақсуд ба даст меоварад: шеърҳои ӯ
аз тасвирҳои ғарибу диққатангез саршоранд. Вале аз
ҳамин ҷо хусусияти номатлуби назми шоир сар ме-
запад, ки дар бораи он ҳомӯш мондани таъкиди ада-
бӣ ба манфиати равнаки адабиёт нахоҳад буд. Гап
дар сари ин аст, ки шоир тамоми диққатро ба офари-
ниши образҳои шоирона равона карда, ба ҷиҳати ҳеле
муҳими дигар — мундариҷаи ғоявии образ эътибори
казоӣ намедиҳад. Ин масъала аз намунаҳое, ки дар
мақолаи рафикон Комил Беков, Муҳаммадкул Ҳазрат-
кулов ва Саид Аҳмадов «Чанд андеша» («Садои Шарқ»,
1975. № 12) оварда шудаанд ва чанд порчаи боло то
андозае равшан мегардад. Барои тақвияти фикр ми-
соли дигаре, чунончи «Тобистони Варзоб»-ро санчи-
дан мумкин аст. Дар ин шеър силсилаи образҳои офари-
даи шудаанд, ки ҳама дар якҷоягӣ ғояи номатлуб —
ҷои «лофу ваъдаҳо», «лобаву нозу ниёз», «сад ҳазорон
нолаҳои бесадо» ва амсоли инҳо будани дараи Варзоб-
ро илҳо менамоянд. Чунончи:

...Мебарад амвоҷи беорони руд
Ваъдаҳои хому осонро басе.
Ваъдаҳои хушкӯ қавли бесубот
Меравад бар об монанди ҳасе...

Дар бораи Варзоб баъди шеърҳои Мирзо Турсунзода («Даран арӯсон»), Мӯъмин Қаноат («Пири гулфурӯшон») ва дигарон, ки рӯҳияи баланди оптимистона ва ғояи олии ватанпарваронаро илқо менамоянд, ин тарика шеър гуфтани Лоик шоиста намебошад.

Мо умедвор ҳастем ва боварӣ дорем, ки шоир ба таҷассуми ғояҳои рӯҳбахши ҳаёти диққати комил медиҳад ва бо асарҳои баландсанъату олимазмунӣ худ эътибори адабиёти оламшумули моро афзунтар мегардонад.

А. Сатторов дар мақолаи «Шеър ва зиндагӣ» («Садон Шарк», 1975, № 10), ҳамон навъе ки инро ҳудӣ муаллиф ҳам такроран таъкид кардааст, асосан доир ба як масъала — бадеияти шеъри муосир таваккуф намудааст. Пӯшида нест, ки дар пеши адиб ду муаммои асосӣ ва ба ҳамдигар узван алоқаманд: «чӣ гуфтан» ва «чӣ тавр гуфтан» меистад. Аз ин рӯ, роҷеъ ба муаммои аввал бештар дахл кардан вочиб дониста шуд. Масъулияти суҳанвар дар назди ҷамъият бағоят бузург мебошад. Мақсади мо барпо намудани коммунизм аст ва ин мақсад дар роҳи сохтмони ҷамъияти мазкур мисли майке хизмат мекунад; роҳи мо ба сӯи коммунизм мунаввар аст: таълимоти марксистӣ-ленинӣ роҳро фурӯзон кардааст. Дар ин сифари пурҷӯшу пурхурӯш пешопеши ҷамъият суҳанварон равонанд, онон машғалбардоранд, пас, мебояд, ки машғал баландтар ва бузургтару фурӯзонтар бошад!

1975.

Андешаҳои гирди шеър

Он чӣ ӯ ҳам нав асту ҳам куҳан аст,
Суҳан асту дар ин суҳан суҳан аст.

(Низомӣ)

Ба ҳукми он ки мундариҷаи адабиёти бадеиро ҳаёти иҷтимоӣ халқ ташкил медиҳад ва азбаски ҳаёти ҷамъияти муттасил дар тағйирот ва пешравӣ мебошад, адабиёт аз лиҳози ғоя, мавзӯ, мазмун ҳамеша дигар мешавад. Аз ин рӯ, мундариҷа назар ба восиҳаҳои шаклӣ, аз қабилӣ ҷинс, жанр, метод, услуб, мактаб, забон, санъатҳои бадеӣ, вазн, қофия ва монанди инҳо пешқадам буда, зудтар ба дигаргунӣ дучор меояд.

Аммо ин чунин маъно надорад, ки шакл батамом шахшудамонда бошад дигар нашавад. Ҳамеша адибони бузург тақозои замон ва ҳаётро дуруст дарк карда, воситаҳои шаклиро ривоч додаанд ва ин масъала, яъне навоварӣ дар шакли мазмуни адабиёти яке аз меъёрҳои **мартабаи классик** ба шумор меравад. Агар мо хизмати бузурги Рӯдакӣ (дар забон, санъатҳои бадеӣ, жанрҳои рубоӣ, китъа ва ғайра), Носири Хисрав (қасидаҳои ирфонӣ), Фирдавсӣ (достони қаҳрамонӣ), Низомӣ (достонҳои ишқии романтикӣ), Умари Хайём (рубоӣ), Ҳофиз (ғазал) ва дигаронро мулоҳиза кунем, ин матлаб равшан мегардад. Ба ин маънӣ, ҳақ ба ҷониби Мачиди Яқтоӣ аст, ки гуфтааст: «ҳамеша ва дар ҳар замон навоварӣ дар шеърӣ форсӣ чи дар лафзу чи дар маънӣ ва чи дар вазн агарчи бар хилофи суннат бошад, як шеваи сутуда будааст» (Навпардозӣ дар нақди шеър ва суҳансанҷӣ.— Техрон, 1350, с. 269).

Ҳамон навъе ки мундариҷаи адабиёти бадеӣ бе заминаи муайяни иҷтимоӣ инкишоф намеёбад, шакли адабиёти низ худсарона дигар кардан, онро «пеш» бурдан мумкин нест. Навовариҳои бемаврид, шитобкорӣ беасос ҳаргиз ба қомеъӣ нахоҳад овард ва ба ин васила адабиётро пеш бурдан, онро ба зиндагӣ ҷафстар кардан маҳол аст. Дар тарвиҷи «шеърӣ озод», агар ҳато накушем, ҳамин ҳолат рӯй дода истодааст.

Навҷӯиву навпардозӣ дар шеър дар мамлакатҳои гуногун, аз ҷумла дар кишварҳои форсизабон хеле шиддат ёфтааст. Заминаи пайдоиши шеърӣ озод, ки онро нодуруст «шеърӣ сафед», «шеърӣ нав» мегуфтанд, бешубҳа, тағйирот ва табаддулоти азими замони мо, ҳодисаву воқеаҳои бузурги асри XX, ки ба қавли шоир «хайман дониш зи бари моҳ задаанд», муҳайё намудаанд. Суҳанварони забардасти замон, ҳамчун Садриддин Айний, Абулқосим Лоҳутӣ, Нимо Юшиҷ ва дигарон имкониятҳои нави арӯзро кашф намуда, шеърҳои пурмаънову муассири замонавӣ эҷод карданд. Аммо, мутаассифона, қонуниятҳои ин ҳодиса, назарияи пурраи шеърӣ озод алҳол ҳама тарафа равшан нагардидааст. Ба гумони мо, чи дар Тоҷикистон ва чи дар Афғонистону Эрон зарурати чунин тарзи тасвир, талаботи мавзӯву мазмунро дуруст сарфаҳм нарасида, аз рӯи ҳавову ҳавас ба домани шеърӣ озод ҷаспидани бисёр қаламкашҳои ҷавон ба ҳамин ҳолат алоқаманд мебошад.

Ҳоло дар омӯзиши шеърӣ озод қадамҳои чиддӣ гузошта шудаанд. Дар мақола ва асарҳои тадқиқотии Шарифҷон Ҳусейнзода, Абдуқодир Маниёзов, Хуршеда Отахонова, Субҳон Давронов ва дигарон баъзе масъалаҳои назариявии шеърӣ озод, навапардозҳои шоирони советии тоҷик таҳқиқ карда шудаанд. Дар тадқиқи ин масъала олимони дигар республикаҳои Иттифоқи Советӣ, Афғонистону Эрон ҳисса гузошта истодаанд.

Мояи ифтихор аст, ки ба ин қарибӣ асари мукаммалӣ донишманди маъруфи эронӣ Мачиди Яктой — «Навапардозӣ дар нақди шеър ва сухансанҷӣ» дастрасӣ аҳли илм гардид. Ин китоби муфассали пурфоиди ҳашт бахш дорад ва масъалаҳои таърифи шеър, шеърӣ форсӣ, шеърӣ арабӣ, сухансанҷӣ, мусикиву арӯз, вазни шеър, қофия, шеърӣ ошӯфтаре дар бар мегирад.

Соҳиби китоб ба таҳқиқи шеър бисёр мутахассисона назар карда, қулли масъалаҳои марбут ба онро суботқорона санҷидааст. Ӯ хусусиятҳои хоси санъат (хунар)-ро мулоҳиза карда, ҷиғунагии адаб ва адабиёт, ҳосса шеърро назар карда, анвои сухан, ваҳдати лафзу маъниро санҷидааст. Қимати маҳсули равияи қорӣ Мачиди Яктой дар он аст, ки ӯ дар масъалаҳои дахлдор пеш аз ҳама ақоиду афкори суханварону мутафаккирони тоҷику форс, ҳамчун Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Носири Хисрав, Ибни Сино, Низомӣ, Анварӣ, Фаррухӣ, Масъуди Саъдӣ Салмонӣ, Мавлавӣ, Саъдӣ, Ҳоҷа Насири Тӯсӣ, Шамсӣ Қайс, Ҳофиз, Наботии Ҳиравӣ ва дигаронро, инчунин гуфтаҳои Арасту, Афлотун, Шиллер, Спенсер, Будлер, Димитриус, Максим Горький барин адибони бузургӣ халқҳои ҷаҳонро мавриди санҷиш қарор додааст. Ҳамин равияи таҳлили яққояи фикрҳои арбобони халқҳоро давраҳои гуногун то охири асар нигоҳ дошта шудааст.

Муаллифи китоб дуруст менависад, ки «адабиёти имрӯз вазифа дорад аз нобасомониҳои интиқод кунад ва... мардумро ба сӯи зиндагии воқеӣ савқ диҳад. Ва адабиёти хуб мардумро бо зебоӣ ва хунар ошно месозад. Бехтар аз ҳама адабиёт дар ҷаҳони пурушӯби имрӯз таскиндиҳандаи оломи (аламҳои) башарӣ аст» (с. 23).

Ҷолиби диққат аст, ки Мачиди Яктой пайдоиши шеърро хеле қадимӣ медонад ва ба аслан арабӣ будани ин калима шубҳа мекунад. Ӯ ин калимаро бо

«шӯр»-и тоҷикӣ-форсӣ алокаманд мешуморад ва боз мегӯяд, ки «шеър»-ро «ҳанӯз мардумӣ «шер» гӯянд» (с. 27). Ин мушоҳидаи муҳаққиқ низ диққатро ба худ мекашад, ки дарвоқеъ дар мо таъбири «шеърхонӣ» мавҷуд аст. «Ва дар бештар гӯйишҳои форсизабонон дар Афғонистон ва Тоҷикистон ва бархе нуқоти Эрон... меҳоханд бигӯянд «шоире шеър гуфт» мегӯянд «шеър хонд» ва истилоҳи «шеърхонӣ» ҳанӯз хаст» (с. 28).

Муаллиф бо шеърӯ шоирӣ, ки он ба қавли мусанниф дар асри ҳаждаҳуми пеш аз мелод мавҷуд будааст, назар карда, мавзӯё ва жанрҳои асосии онро нишон додааст. Барои муҳаққиқони минбаъда аз баҳши дуҷуми асари Мачиди Яқтоӣ махсусан таснифоти ҳелҳои адабӣ диққатҷалбкунанда мебошад.

Таърихи адабиёти асрмиёнагии тоҷику форс ва назарияи онро бе омӯхтани забону адабиёти араб мукамал тадқиқ кардан мумкин нест. Бинобар ин соҳиби китоби «Навпардозӣ...» баҳши алоҳидаеро зери унвони «Шеъри араб» ҷудо карда, дар он ҷиғунагии забони арабӣ, шеъри давраи ҷоҳилӣ, замону забони муаллақот, таҳаввули шеъри озод дар кишварҳои арабизабон иҷмолан тадқиқ карда шудаанд.

Яке аз қисматҳои умда ва шавқовари китоби номбаршуда баҳши ҷаҳорум ҳисоб меёбад, зеро дар он масъалаҳои нақди адабӣ, сабку сабқшиносӣ ва ғайра мавриди мулоҳиза қарор дода шудаанд.

Шоистваи мулоҳиза ва таҳқиқи оянда аст, ки Мачиди Яқтоӣ таснифоти мавҷудаи сабқҳои адабиро нопурра доништа, чунин таснифи навро пеш мениҳад: сабки сахта, сабки оҳехта, сабки пурҳехта, сабки пурида, сабки ошуфта.

Мақсади асосии мусаннифи «Навпардозӣ...» таҳқиқи шеър, хусусиятҳои забонӣ, оҳангиву мусикии он дар партави инкишофи тадриҷӣ ва мантиқӣ мебошад. Аз ин ҷост, ки диққати асосӣ ба арӯз ва пайдоиши он, иртиботи забону арӯз ва ғайра равона карда шудааст.

Ҳамаи муҳаққиқони давраҳои гузашта кашфи арӯзу қофияро ба арабҳо нисбат додаанд. Рашиди Ватвот санъатҳои бадеиро ҳам аз араб медонад. Мачиди Яқтоӣ ба ин ақидаҳо изҳори шубҳа карда, фикри акси онро пеш мебаронад. Ӯ аз ҷумла мегӯяд: «Ҳоҳем гуфт шеъри арӯзӣ дар забони форсӣ аз он ҳангом, ки забон паҳлавӣ буда, пешина дошта ва бешак Ҳалил аз

китобҳои форсӣ, ки... асли онҳо аз миён рафта, истифода карда» (с. 140). Дарвоқеъ, Халил ибни Аҳмад (100—170х.), ки якбора назарияи понздаҳ баҳри арӯзи арабро бо зиҳофҳояш ихтироъ намудааст, дониши мукаммале аз ашъори халқҳои гуногун доштааст. Чоҳиз, Масъудӣ ва Ибни Халкон ишора кардаанд, ки Халил аз китобҳои форсӣ, аз ҷумла асарҳои мусикӣ истифода бурдааст. Ҳаким Абӯрайҳони Берунӣ дар «Таҳқиқ мо-ал-Ҳинд» аз вазни шеъри Ҳиндӣ баҳраманд будани Халилро таъкид намудааст.

Дар қатори далелҳои сершуморе, ки Мачиди Яқтоӣ барои исботи иқтибосӣ набудани арӯз меоварад, ҷои асосиро таҳлили хусусиятҳои мусикавияти забон ва робитаи қавии арӯзу мусикӣ ишғол менамоянд. Дар ҷои дигар муаллиф навиштааст: «Аз бархе дубайтиҳо, ки ба забони форсии дарӣ аз рӯзгоре пеш аз Халил дар Помир барҷо монда низ чунин истинбот мешавад, ки оҳанги арӯзӣ дар шеъри форсӣ пеш аз Халил будааст» (с. 185).

Ин далели муҳаққик низ боварибахш аст, ки жанрҳои дубайтӣ, рубоӣ, маснавӣ, баҳрҳои ҳазач, рамал, ҳафиф ва ғ. ҳоси адабиёти тоҷикӣ форс буда, дар адабиёти араб раванқе надоранд. Ҳамчунин дар шеъри араб радиф нест, аммо шеъри моро бе радиф тасаввур кардан мумкин нест.

Муаллифи асар навиштааст:

«Пас аз Халил арӯзиён ба ҷои пажӯҳиш дар пешина шеър ва шоирӣ дар Эрон воситаҳои забон ва шеъри форсӣ ва мусикии он мутаассибона шеъри арабро асл дониста ва гумон бурдаанд шеър ҳам монанди китобҳои осмонӣ бе пешина бар миллате нозил мешавад» (с. 236). Дар ҳақиқат, шариат ва вазъияти иҷтимоӣ имкон намедоданд, ки донишмандони даврони феодализм илму тамаддуни ягон халқи дигари ғайри арабро дар масъалае афзалу бартар шуморанд.

Барои исботи фикри заминаи миллии доштани арӯз ва ҳоси забони мо будани он ин ҳолат ҳам мисоли иловагӣ шуда метавонад, ки арӯз ҳоло ҳам аз адабиёти мо бардошта нашудааст ва шеъри озод (аз арӯз) писанди мардум намегардад, ҳол он ки дар адабиёти тақрибан ҳамаи халқҳои туркизабон он мавқеи худро аз даст додааст.

Асари тадқиқотии Мачиди Яқтоӣ нишон медиҳад, ки таҳмини устод Садриддин Айнӣ, Баҳром Сирӯс ва

дигар олимони тоҷик дар бораи бегона набудани арӯз ба ҳақиқат наздик будааст.

Ба таҳқиқи шеърӣ озод ва шеърӣ сафед, ки онҳоро нигоранда «шеърӣ ошуфта» номидааст, бахши охирини китоб чудо карда шудааст. Гуфта шуд, ки дар замони мо шеърӣ озод ривоче ёфтааст. Мачиди Яктоӣ низ умуман зидди ин ходисаи адабӣ нест. Ӯ дуруст нигоштааст: «Дар миёни шеърҳои озод шеърҳои ҳаст, ки дорон андешаҳои зебо ва истиороти дилнишин аст» (с. 273). Аммо ӯ он шеърҳои озодро, ки маънии конкрет, образҳои бикр ва оҳангу таровате надоранд, бо қатъият инкор мекунад ва чунин «шеър»-ро ба «ше-ри бе ёлу думу ишкам» монанд мекунад. Мухаккик менависад, ки «бархе жожгӯиҳо ҳаст, ки онҳоро бояд ҳазъи қарӣ номид ва ин бекайдӣ ва бе бандуборӣ дар шеърӣ ношӣ (пайдошаванда) аз як гуна рӯҳи экзистонисёелистӣ дар адаб аст, ки бархе меҳоханд онро фалсафаи зиндагӣ чилвагар созанд!» (с. 274). Ин ақидаи нигорандаро ҳамроҳ шудан мумкин аст, ки баъзе шоирон аз нотавонӣ ва камқудратӣ вазну қофияро шикастан меҳоханд.

Муаллифи асар дар гуфтори махсусе шеърҳои Нимо Юшиҷро омӯхта, ба чунин хулосае меояд, ки шеърӣ озодаи ин шоири навоҷар берун аз арӯз набуда, балки давоми мантиқӣ ва инкишофи он мебошад. Ҳамин навъ робитаи қавии шеърӣ озод бо авзони суннатӣ дар эҷодиёти шоирони Афғонистон, Тоҷикистон, Ҳинд, Покистон низ мушоҳида карда шудааст.

Умуман, асари донишманди мӯътабари эронӣ Мачиди Яктоӣ чи аз ҷиҳати дарбаргирии материалҳо ва чи аз ҷиҳати назари хулосаву тезисҳои бикр бағоят ҷолиб мебошад. Аммо чунин як асари калони пурфоида аз баъзе фикрҳои баҳсталаб ва ҷанде норасоӣҳо ҳолӣ намебошад. Чунончи, ақидаи ба давраи Сафавиён вобаста будани сабки Ҳиндӣ ва «исфаҳонӣ» номида шудани онро дар айни замон, ки ин сабк пурраю объективона омӯхта нашудааст, қабул кардан душвор мебошад. Ҳамин навъ ба фикри муаллиф, ки гӯё «забони форсии дарӣ... нахуст дар дарбори шоҳон падида омада» бошад, ҳамроҳ шудан номумкин аст, зеро нодурустии онро олимони нишон додаанд.

Шоирони лирики поэтикавии аввали асри XVI Бадриддини Ҳилолӣ аслан аз туркони чағатой бошад ҳам, ба тоҷикӣ-форсӣ эҷод кардааст ва алҳол шеърӣ туркӣ

гуфтани ӯ маълум нест. Аммо дар асари номбаршуда Хилолӣ дар қатори Амир Алишери Навоӣ «бузургтарин шоири ўзбакҳо» доништа шудааст, ки ин низ саҳв аст.

Донишманди мўхтарам баъди ранҷу машаққати зиёде чунин асари пурфоидае ба харидорони сухан пешкаш кардааст, ки ин боиси мамнуният ва таҳният аст.

Маҷиди Яқтоӣ тоҷиконро бо ҳурмати том борҳо ба забон гирифтааст, Тоҷикистонро, ки «вориси куҳансолтарин адабиёти зиндаи ҷаҳон» мебошад, ба ҷашмони худ дидааст. Ё гуфтори панҷуми китобро аз баҳши ҳаштум ба шеърӣ озодаи шоирони Тоҷикистон бахшидааст, ки мо онро бидуни тағйирот ба хонандагони гиромӣ пешниҳод мекунем.

1973.

Маҷиди Яқтоӣ

ШЕЪРИ ОЗОД ДАР ТОҶИКИСТОН

(Гуфтори панҷум аз баҳши ҳаштуми китоби «Навпардозӣ дар нақди шеър ва суҳансанҷӣ»).

Тоҷикистон, ки баҳше аз Варорудро дарбар дорад, вориси куҳансолтарин адабиёти зиндаи ҷаҳон аст. Ин мероси куҳан барои форсизабонон сухалони Рӯдакӣ ва Фирдавсӣ аст, ки аз ҳазор сол пеш то кунун ҷун су-туни устуворе пояи забони форсиро бар по дошта ва ҷунон кохе аз назм пайафкандаанд, «ки аз боду борон наёбад газанд».

Дар ҳар кучо ҳангоме ки шеърӣ ҳазор сол пеши Рӯдакӣ ва Фирдавсиро мардуми форсизабон бихонанд ва бишунаванд, ки:

Ҳеҷ шодӣ нест андар ин ҷаҳон
Беҳтар аз дидори рӯи дӯстон.

(Рӯдакӣ)

Ё:

Ба бинандагон офаринандаро
Набинӣ маранҷон ду бинандаро.

(Фирдавсӣ)

На он ки соддагӣ ва зебоию расоии ин суханон хушоян ва хушоянда аст, балки барои ҳамагон ба осо-

ниву соддагӣ дарк шуданӣ буда. Ва чунин аст гуфта-
хо ва суханони бештар шоирони форсигӯ.

Дар соли 1958, дар ойини кушоиши сохтмони нав-
бунёди оромгоҳи Рӯдакӣ дар Панҷакент, наздикии Бу-
хоро, намояндагони фарҳангу адаби сиву ҳаши киш-
вари ҷаҳон гирд омаданд. Қарор шуд тандиси (ҳайка-
ли) бузурги Рӯдакӣ бо андозагирии Герасимов тан-
диссози бузурги русӣ, ки аз рӯи устухони сари шоир
сохта шуда буд, наврӯзи ҳамон сол дар бузургтарин
майдони шаҳри Душанбе барпо дошта шавад. Дар ойи-
ни барпо доштани тандиси Рӯдакӣ мардуми бисёр шир-
кат дошта; шоирон бо хондани ғазалҳои шево ва қаси-
даҳои ғарро аз шоири бузург таҷлил карданд.

Аз он сол то кунун ҳар сол ойини наврӯзӣ дар пой-
тандиси бузурги Рӯдакӣ бо хондани баҳорияҳо ва шеър-
ҳои суханварон оғоз мегардад ва (ин — Р. М.) бехта-
рин намояндаи эҳтиром ва эҳсоси мардум ба шоири
номдор аст.

Боре аз пешина-сухан ва суханварӣ дар Хуросон ва
Вароруд оғаҳӣ дорем, гуфтугӯи мо дар ин ҷо дар бо-
раи шеъри сафед ва озод аст.

Шеъри озод дар Тоҷикистон бо пешина-куҳан шеъри
форсӣ аз шеъри озода Садриддин Айний — нависанда
ва шоири тоҷик — оғоз мешавад, гарчи ин шеър ба су-
рати суруд низ хонда мешавад ва метавон гуфт, аз ин
ҷиҳат мавриди назари мо нест, аммо чун дар китобҳо
ба унвони шеър ҷой шуда, пас аз нақли ду банд аз он
ба тавҷеҳи сохтмони арӯзӣ мепардозем:

+ Эй ситамдидагон, эй асирон,
— Вакти озодин мо расид!
+ Муждагонӣ диҳед, эй фақирон,
— Дар ҷаҳон субҳи шодӣ дамид!
+ То ба кай ғусса хӯрдан ба ҳасрат?
— Баъд аз ин шодмонӣ намо!
+ Бас ҷафо! Бас ситам! Эй адолат,
— Дар ҷаҳон ҳукмронӣ намо!

Тан-та-тан тан-та-тан тан-та-тан-тан

— V — — V — — V — —

Фоилюн фоилюн фойлотун

Тан-та-тан тан-та-тан тан-та-тан

— V — — V — — V — —

Фоилюн фоилюн фойлун

Мисраи аввал ва мисраъҳое, ки бо аломат ба изо-

фа (+) мушаххас шуда, яке дар миён дорон ин вазн аст:

Тан-та-тан тан-та-тан тан-та-тан-тан.

Ва мисраъҳои дуоим, ки бо нишонаи минху (—) нишонагузорӣ шуда, дорон ин вазн аст:

Тан-та-тан тан-та-тан тан-та-тан

Пас як ҳичои кашада — «тан» кам дорад. Агар бо афоиш муттаҳид-ул-аркон шавад, дар мисраи аввал вазн мутаборики мусаддас аст, ки дар охир як ҳичои кашада зиёд омада. Ва дар вазни дуоим мутаборики мусаддаси солим...

Агарчи ин шеърӣ озод аст, аммо метавон онро арӯзӣ ва дорон аркони арӯзии мухталиф низ донист.

Дар шеърӣ дигари Садриддин Айний, ки унвони «Ба шарафи Инкилоб» дорад, ки онро ҳам дар соли 1918 сохта, чунин аст:

Эй машъали рахшони адолат зи кучой?

К-имрӯз ба мой!

Торикии бедод зи гетӣ бизудой!

Моно ки зиёй!

Онҳо, ки ба болон раоён ситамкаш

Буданд чу оташ,

Ҳокистарашон аз ту шуд имрӯз ҳавой,

Ту рӯзи ҳазой!

Чунон ки мебинем, ин шеър ҳам бо он ки дорон мисраъҳои кӯтоҳу баланд аст, ҳамон мустазод аст, ки бар сурати маснавӣ қофия гирифта.

Шеъре дигар аз Пайрав Сулаймонӣ дар бораи духтарест, ки ўро дӯст дошта, духтар ба ҳамсарии дигаре дармеояд:

Боғбонро бигӯ:

Чист ин ҷустуҷӯ?

Беҳуда ваҳшат¹

Ин ҳама гуфтугӯ.

Ман, ки гуле надидам²

Гуле бӯ накардам,

Ба гул хӯ накардам.

Дар баҳор шитоб³,

Вақти айшу шароб,

Шабонгоҳ дар ҷаман

Зери сояи моҳтоб.

¹ Дар асл: «Беҳудаву абас» (Р. М.).

² Дар асл баъди ин мисраъ: «Ман, ки гуле надидам», (Р. М.).

³ Дар асл: «шабоб» (Р. М.).

Доштам гуле,
Сарву¹ сунбуле,
Зулфи саркаше².
Рашки ҳар диле.

Девонаи ӯ манам³,
Дилдодан ваям⁴.
Ғайри ӯ надонам,
Дигаре нахоҳам⁵.

Ман гуле, ки надидам⁶,
Гуле бӯ накардам,
Ба гул хӯ накардам.

Бисёӣ хуб ин шеърро ҳам агар тақтеъ кунем, наз-
ме дар он мебинем, ки аз доираи арӯз берун нест.
Дар шеъри дигари Пайрав Сулаймонӣ:

Нолаи дилхарошу савти ҳазин,
Ал-амон,
Дод!
Тавба⁷,
Гирьяву лоба,
Зориву фаръед!
Илтиҷои хафифу аҷзи амим⁸,
Ногаҳонӣ расид дар гӯшам.

Ин шеъри озод ҳам вазни арӯзӣ дорад ва ҳам қо-
фия. Қофияҳо бо ҳуруфи сиёҳ мушаххас шуда, Шеър-
ро агар чунин бинависем:

Нолаи дилхарошу савти ҳазин,
Ал-амон, дод, тавба, истимдод
Гирьяву лоба, зориву фаръед,
Илтиҷои хафифу аҷзи амим.

Ногаҳонӣ расид дар гӯшам
Фоилоготону мафолун файлун (фаълун).

Шоир хоста мазмунро фидои қолаб накунад. Агар
андаке шеърро дуруст мекард, аз вазн ҳам хориҷ нашу-
да буд. Ва он гаҳе агар шоир бихоҳад, метавонад шак-
ли навиштани шеърро аз он чи истондорт шуда, бе-
рун оварад. Аммо ин шакл бояд чунон бошад, ки агар

¹ Дар асл: «Мушку» (Р. М.).

² Дар асл: «саркашаш» (Р. М.).

³ Баъди ин мисраъ бояд: «Парвонаи ӯ манам» (Р. М.).

⁴ Дар Тоҷикистон «дил»-ро «дӣл» мегӯянд. (Ин ақидан му-
аллиф пурра саҳеҳ нест — Р. М.).

⁵ Дар асл: «нахонам» (Р. М.).

⁶ Дар асл: «Дигар гуле надидам,
Дигар гуле наҷидам» (Р. М.).

⁷ Афтидааст: «истимдод» (Р. М.).

⁸ Дар асл: «анин» (Р. М.).

касе шунид, битавонад ҳамон тавр бинависад, ки ман-
зури шоир буда, на он ки ҳар кас ба шакле бинависад.

Намунаи дигаре аз шеъри **Мастон** (Шералӣ):

Агар дастам расад в-аз дастам ояд,
Қашам аз чашмаи хуршед чӯе.
Барои ташнакомони заминӣ,
Ки махро дошта ҳамчун сабӯе.
Канам аз домани гулзори гардун
Гуле то ҷои рустӣ ҳар ситора.
Чунонам ҳар якеро дар маош
Баронам мекашад дастӣ ишора¹.

Ин шеър низ ҳамвазни «Хусраву Ширин»-и **Низомӣ**
аст, яъне ба истилоҳи арӯзиҳо ҳазачи мусаддаси маҳ-
зуф бо афоил (мафоЙлун мафоЙлун фаулун) баҳр-
бахр мешавад.

Намунае аз шеъри **Лоик** дар бӯҳури мухталиф-ул-
аркон:

Хуршед агар фуру биравад сун ғарбгоҳ,
— — /V—V— /VV— — /V—V
Хур-ше /да-гар-фу-ру /би-ра-вад-сӯ /и-ғарб-гоҳ
Фаълун мафоилун файлотун мафоилун

Ё:

Мафъӯлу фоилоту мафоилу фоилот
Ман аз қанори гарми ту чун тифли ширхор ҷое намеравам.
— — V—V—
Ҷо-е /на-ме-ра-вам
Фаълун мафоилун

Ба вазни музореи аҳраби макфуфи мақсур ва дар
охир ба сурати мустазод аст.

Аз ин гуна шеърҳо ва гуфтаҳои **Ҳабиб Юсуфӣ**, ки
шеъри озод аз вазн ва шеъри сафеди бекофия гуфта.
Ба суҳанони **Турсунзода** (Мирзо), ки гоҳе мисраъҳо-
ро шикаста ва рукнҳоро каму зиёд карда ва дар як
шеър баҳрҳое, ки баҳам наздик аст, ба қор бурда.
Ба гуфтори шоирони дигар, чун **Қутбӣ Киром**, **Лоик**,
Мӯмин Қаноат, **Бозор Собир**, **Ҳабибулло Файзулло**,
Гулназар, **Ғоиб Сафарзода**, **Убайд Раҷаб** ва дигарон.

Бо ин ҳама метавон гуфт, шеъри озод (бе вазн) ва
шеъри сафед (бе қофия) дар адабиёти тоҷик равна-
қе надорад, балки бо тағйири аркон ва вазнҳо таҳав-
вуле дар шикастани вазн ва озодии қофия падид овар-
даанд. Агарчи метавон, чунон ки дидем, онҳоро бо ма-
возини арӯзӣ татбиқ кард, аммо ин шеърҳо қучову
гуфтори бузургони пешин қучо, ки дар ҳадди қамол

¹ Се мисран охир тағйирот дорад — Р. М.

осону зудфаҳм ва оҳангдор буда; ва бо маъниҳои дақиқу зебо макнуоти дарунии худро шоири форсии даригу баравонӣ ба назм овардаанд.

Шоири навоар

Ҳар як халқ дар ҳар як давраи таърихӣ, аз ҷумла дар давраи осоиштагиву гул-гулшукуфӣ ҳам, муаммоҳо ва дардҳо дорад. Баъзеи ин дарду муаммоҳо ҳамешагӣ, ё лоақал дар давраҳои зиёд идома ёфта, барои гурӯҳи халқҳо, ё кулли халонқ муштарак буда метавонанд. Табиист, ки пешравии ҳаёти халқ ба ҳалли дурусти масъала ва дармони дардҳо вобаста мебошад.

Санъаткорони соҳибистеъдод ва пешқадами ҳар як халқ ҳамеша мекушанд, ки ба талаби замон ҷавобгӯянд, ба воситаи асарҳои бадеии худ дар ҳалли масъала ва дармони иллатҳо кӯмак расонанд. Табиист, ки ин навъ фарзандро халқ дӯст медорад, аз мағзи ҷигар ҷояш медихад. Ин ҳам пӯшида нест, ки агар суҳанвар роҳи илоҷи дардҳои муштарак ва умуминсониро ёфта бошад, эътибори вай боз ҳам меафзояд ва азизи халқҳоро асрҳо мегардад.

Партави фурузон ва обрӯи умумичахонии адабиёти қадим ва классикии тоҷик маҳз бинобар он фароҳам омадааст, ки адибони давраҳои гузашта ҳусни Ватан, ғайзи дӯстӣ, азамати табиат, назокати муҳаббат, бузургии одами офаридгор ва дигар ғояҳои наҷиби умуминсониро тараннум намудаанд. Ин машъали ғояҳои меросиро дар давраи нави таърихӣ — даврони Социализм устодон Садриддин Айний, Абулқосим Лоҳутӣ, Мирзо Турсунзода ва дигарон боз ҳам баландтар бардоштанд ва боз ҳам дурахшонтар намуданд. Дар замони мо, ки Социализми баркамол номида мешавад, анъанаҳои аҷлодиро адибони муосир идома ва ривҷ дода истодаанд, ки дар ин масъала муваффақиятҳои Мӯъмин Қаноат сазовори эътирофу таҳсин гардидаанд.

Адабиёту санъати давраи Социализми баркамол баъзе хусусиятҳои нави мундариҷавию шаклӣ доранд, ки бо даврони пешин беалоқа набошанд ҳам, ба тарзи равшану барҷаста маҳз дар марҳилаи соён зухур кардаанд. Аз нуқтаи назари мавзӯ ва предмети тасвир ҷунон мушоҳида мешавад, ки аз як тараф, ба

масъала ва ходисаю ҳолатҳои воқею ахлоқӣ ва умминсонӣ дахл карда шаванд, аз тарафи дигар, таърихи гузаштаи ҳаёти халқ бештар акс меёбад. Бояд гуфт, ки ходисаю воқеаҳо шартан ба «гузаштаю» «ҳозира» тақсим карда шудаанд, зеро онҳо зотан ягонаю воҳиданд — ҳамаи воқеоти шоиста, ки халқ онҳоро дар даврони тӯлонӣ аз сар гузаронидааст, як таърих, Таърихи аъмоли халқ мебошад.

Ҳарду хусусияти тематикӣ номбурдашуда дар эҷодиёти шоири маҳбуби мо Мӯъмин Қаноат на танҳо дида мешаванд, балки аз нишонаҳои асосии мавзӯоти асарҳои ӯ ба шумор мераванд. Дар шеърҳои лирикӣ ӯ, дар достонҳои «Мавҷҳои Днепр», «Сурӯши Сталинград», «Китобҳои захмин», «Достони оташ», «Тоҷикистон — исми ман», «Гаҳвораи Сино» ва амсоли инҳо таърихи пуршарафи халқи тоҷик, дардҳои талху ширини ӯ ба тарзи хосаи бадеӣ инъикос ёфтаанд.

Тарзи хосаи баёни Мӯъмин Қаноат, агар дурусттар зехн монда шавад, нишонаҳои муҳимтарини шакли эстетикӣ адабиёти марҳилаи нави соҳти ҷамъиятии моро таҷассум карда метавонад. Азбаски ин масъала назоварии Мӯъмин Қаноатро равшантар собит менамояд, доир ба он васеътар таваккуф ҳоҳем кард.

Яке аз хусусиятҳои назаррастарини адабиёти ҳозира — омехтагии ҷинсҳои гуногуни адабист. Маълум, ки ҳар як ҷинси адабӣ имконият ва афзалиятҳои қонунии ҷинсиро дорост. Устодони сухан ана ҳамин хусусиятҳоро имкониятҳоро дуруст шинохта, дар асарҳои худ аз онҳо фоида мебаранд. Чунончи, барои ҷинси эпикӣ ҳамосавият, муҳташамӣ, вусъати воқеа ва амсоли онҳо хосанд. Имконияти лирика, аз ҷумла, ин аст, ки он лиризм дорад: шоир ба воситаи қаҳрамони лирикӣ (ё образи лирикӣ) эҳсосоти қалбиеро оид ба предмети тасвир, ё худ андешаю мулоҳизаҳоро доир ба он баён менамояд. Яъне азбаски шеърҳои лирикӣ хусусияти ҳоси маҳрамонаи мучаррадӣ-фардиро дорад, он ба таъсири баланди эмоционалӣ қодир мебошад. Ҳамин минвол, хусусиятҳо ва имкониятҳои хоси ҷинси драма ҳам соҳиб аст.

Маҳорати Мӯъмин Қаноат, аз ҷумла, дар он аст, ки ӯ имкониятҳои ҷинсҳои гуногуни адабро ҳангоми таълифи як асари бадеӣ ба ҳубӣ истифода карда метавонад. Омезиши хусусиятҳои гуногуни адабӣ дар эҷодиёти Мӯъмин Қаноат ба дараҷаест, ки адабиётши-

носон дар таъйини ҷинси ин ё он достони ӯ баҳсҳо до-
ранд. Ин гуна баҳс махсусан дар атрофи «Сурӯши Ста-
линград» сурати доманадоре гирифтааст. Чунончи баъ-
зе мунаққидон достони мазкурро асари лирикӣ донис-
та бошанд, адабиётшиносони машҳур, ҳамчун Соҳиб
Табаров, Георгий Ломидзе достони махсуси эпикӣ шу-
мурдаанд.

Аъзо-корреспонденти Академияи илмҳои СССР Ге-
оргий Ломидзе дар мақолаи «Навоварӣ ва тадқиқи ба-
дей» мегӯяд, ки «дар дoston сюжете ҳаст, ки на дар
шакли нақлӣ густариш ёфтааст. Ин сюжет иборат аст
аз ҳашт сурӯш. Ҳар яке аз онҳо ба якдигар зоҳиран
пайванд намешаванд, вале ҳар яке вазифаи махсуси
худро адо менамояд». Ғайр аз ин, мувофиқи ақидаи
допишманди мӯхтарам, «рӯзномаи сарбози гитлерӣ би-
дуни ихтиёр ҳамчун унсурӣ сюжетсозӣ дoston хидмат
мекунад». Ба фикри мо, «Сурӯши Сталинград» досто-
ни барҷастаи лирикист. Аммо шоир тавонистааст, чу-
нон ки болотар ишора шуд, имкониятҳои ҷинси ҳамо-
савиро моҳирона истифода кунад. Воқеаи мӯхташам,
задухӯрди азим, қаҳрамони бемонанд, ки шоистаи
асари эпикӣ мебошанд, ба лирика тобеъ гардониди шу-
даанд ва маҳз ҳамонҳо ҳашамати дostonро таъмин на-
мудаанд. Далелҳои асосии эпикӣ ҳисоби наёфтани досто-
тои инҳоянд, ки воқеаи воқид дар асоси амалиёти гу-
рӯҳи муайяни персонажҳо ва зиддиятҳои муттасил аф-
зоянда сурат нагирифтааст, воқеа боиси офариниши
образу характерҳои тавсиябанда нашудааст.

Навоварии бузурги шоир дар ин аст, ки тамоми
мазмунро ба воситаи эҳсосот ва андешаи қаҳрамони
лирикӣ баён накарда, балки бо мақсади фароҳам овар-
дани мазмуни мӯхташам образҳои лирикии Замин,
Дарьё, Маллоҳи Баҳри Сиёҳ, Матвей Путилов, Ро-
бия, Аҳмад Турдиев, Момои Асал ва Василий Ивано-
вич Чайковро мутаносибан ҳар якеро дар сурӯше ба
асар дохил намудааст. Қаҳрамони лирикиро бе восита
ва пурра танҳо дар оғози дoston ва махсусан хотимаи
он («Сурӯши модарон») мебинем.

Нақлӣ рӯзномаи сарбози фашист пеш аз ҳама бо-
ри устухонбандӣ дорад, яъне ба тавассути он ягонагии
устувори композиционӣ таҳия карда шудааст. Албат-
та, сабабгори ягонагии ботинии асар — ваҳдати ғоя-
вии ҳамаи образҳои лирикӣ мебошад, аммо воситаи
шаклӣ — композиционӣ «рӯзнома» ҳамин ягонагиро

тақвият дода, боиси яклухтии матини дoston гардида-
аст.

Таъкид кардан бамаврид аст, ки агар шоир хоҳ дар
чинси эпикӣ ва хоҳ дар чинси лирикӣ асарӣ холисе му-
вофиқи анъанаҳои мавҷуда эҷод мекард, дoston ин
эътибори баландро соҳиб шуда наметавонист, ин гул-
гулае, ки дар назми муосири дунёе афкандааст, на-
меафканд. Георгий Ломидзе ҳаққонӣ гуфтааст, ки «Ме-
тавонам бо тамоми масъулият изҳор намоям: дoston-
ро бо чунин созмону махсусияти банду баст ва афко-
ри часурина дар ягон адабиёти миллатҳои дигари со-
ветӣ дучор нашудаам». Калиди барори дoston — дар
навоариест, ки шоир ба туфайли моҳирона кор бас-
тани анъанаҳои зиёде ихтироъ карда тавонистааст.

Аз ҷумлаи навоариҳои дигари ба назар намоёни
Мӯъмин Қаноат — шикастани нормаи вазну қофия, ё
худ кашфи имкониятҳои нави арӯз ва қофияро кайд
кардан мумкин аст. Бояд гуфт, ки дар ин ҳодиса Мӯъ-
мин Қаноат нахустин нест. Аммо гап дар ин аст, ки
ӯ меъёри вайрон кардани нормаи вазну қофияро муай-
ян намуд ва ҳамеша, ҳамчун принципи эҷодӣ он меъ-
ёро риоя карда, як силсила асарҳои мазмунану шак-
лан олиро ба майдон овард.

Меъёри таъбири нормаи вазну қофия — мазмуни
инъикосшаванда мебошад, яъне он чое, ки мазмун та-
лабад, мисраву байт вазнин (дароз) ва қофия нодир
мешавад, вале чое, ки маънӣ кӯтоҳу сангин мегардад,
сухан низ сабук (кӯтоҳ) ва қофия пайдарпай меояд.
Масалан, ду порча аз достони «Сурӯши Сталиноград»:

Миёни халқаи оҳан,
Миёни халқаи оташ,
Миёни халқаи ҷангам,
Ҳама хатҳои тӯлу устуво дар гирди ман омад,
Тамоми бори дунёе ногаҳон бар дӯши ман омад.
Ҳама ғунҷид дар ман —

бахру тӯфонҳо

Зи ашқу хуну нсёнҳо,
Ман охир шаҳр будам,
хонадон будам,
Ва акнун кураи арзам,
муаллақ дар фазон худ,
Ҳавоям дуди хунолуд.

Вазни порчаи мазкур дар аввал сабук-сабук — ҳа-
магӣ дурукнӣ меояд, баъд лангардор — ҷаҳоррукнӣ ме-
шавад ва мувофиқи тақозои маънӣ он таъбир ёфта ме-

Ф а с л и с е ю м

Чанд сухан дар бораи адабиётшиносии точик

Адабиётшиносии тоҷик ҳамчун илми комил ва мустиқ танҳо пас аз Инқилоби Кабири Социалистии Октябр шакл гирифтааст. Аммо ин чунин маъно надорад, ки то Революцияи Октябр афкори адабиётшиносии тоҷик умуман вуҷуд надошта бошад. Агар гоҳе чунин тасаввурот пайдо шавад, ба туфайли он мебошад, ки афкори адабӣ-эстетикӣ халқи мо алҳол ҳамагирона муваққитона омӯхта нашудааст.

Чӣ қисматҳои асосии адабиётшиносӣ: таърихи адабиёт, танқиди адабӣ, назарияи адабиёт ва чӣ қисматҳои ёридагони он, ба мисли сарчашмашиносӣ, матншиносӣ, китобишиносӣ ва амсоли инҳо пурраю мукаммал набовардан ҳам, дар сурати ташаккулнаёфта ҳанӯз дар давраҳои пеш мавҷуд буданд.

Таърихи адабиёт. Маълум аст, ки осори бадии дар давраҳои гуногуни таърихӣ ба вуҷуд овардан шояд ва нависандагони ин ё он халқ таърихи адабиёти он халқро ташкил медиҳад. Таърихи адабиёти тоҷик ҳамагирона бой буда, он ба се марҳилаи муҳим тақсим мешавад:

1. Давраи қадим (аз асри V пеш аз мелод то асри VII мелодӣ);
2. Давраи асримиёнагӣ (асрҳои VIII—ибтидои XX);
3. Давраи советӣ.

Ёдгориҳои адабиёти қадим дар натиҷаи ҳодисаҳои сершумори таърихӣ, иҷтимоӣ, табиӣ ва ғайра аксаран нобуд шуда, то ба замони мо нарасидаанд. Асарҳои ба мо дастрасгардида низ алҳол аз ҳайси таърихи адабиёт, алалхусус аз хусуси назария омӯхта нашудаанд.

Дар давраи асримиёнагии адабиёти тоҷик баъзе кӯшишҳо барои омӯختан ва равшан намудани таърихи адабиёт ба миён омада буд, ки тазкираҳои Муҳаммад Авфии Бухорӣ, Давлатшоҳи Самарқандӣ, Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ, Муғрибӣ, Малехо, Лутфалибек ва ди-

гарон мисол шуда метавонанд. Вале омӯзиши ҷиддии илмӣ ва марксистии таърихи адабиёти тоҷик маҳз баъди Инқилоб оғоз ёфт.

Танқиди адабӣ. Ба сабаби тақозои шаронти таърихӣ иҷтимоӣ танқиди адабӣ ба тарзи бояду шояд инкишоф наёфтааст. Аммо аз таърихи адабиёт маълум мегардад, ки адибону шоирони пешқадами давраҳои гузашта ба асарҳои ҷудогона ва ё кулли эҷодиёти ин ё он нависанда мувофиқи донишу таҷриба, ҷаҳонбинӣ ва завқи эстетикӣ худ баҳо додаанд. Чунончи Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Носири Хисрав, Ҷомӣ, Восифӣ ва дигарон дар бораи асарҳои муосирон ва гоҳе пешгузаштагони худ низ суҳанҳои ибратбахши танқидӣ гуфтаанд.

Суҳанони танқидиро инчунин дар тазкираҳо, асарҳои адабии бадеӣ, илмӣ, таърихшиносӣ ва амсоли инҳо низ пайдо кардан мумкин аст. Баъзе муҳаққиқони гузашта, аз қабилӣ Шамсӣ Қайсӣ Розӣ («Ал-мӯъҷам фӣ маоири ашъор-ил-Аҷам»), Ҳусайн Воизи Қошифӣ («Бадоеъ-ул-афкор фӣ саное-ил-ашъор») ва дигарон дар фаъолияти адабӣ-эҷодӣ худ ба танқиди адабӣ диққати махсус дода, дар асарҳои худ қисматҳои алоҳидаи «Нақди адабӣ»-ро ҷудо намудаанд.

Аммо таъкид кардан зарур аст, ки бинобар иқтисоди шаронти таърихӣ сохти қафомондаи феодалии дар афкори танқидӣ гузаштагони мо маҳдудияти ғоявӣ мушоҳида мешавад, зеро ба осори бадеӣ на аз мавқеи синфӣ ва умуман принципҳои иҷтимоии адабӣ, балки мувофиқи таҷриба ва завқи адабӣ-эстетикӣ шахсӣ баҳо дода мешуд.

Назарияи адабиёт. Афкори назарияи эстетикӣ низ ба мисли ақидаҳои танқидӣ адабӣ на мураттабу мунтазам, балки дар шакли пароканда мавҷуд мебошад. Вале гуфтан зарур аст, ки дар давраи асримиёнагии адабиёти тоҷик бинобар тараққиёти босуръати таърихӣ адабиёт афкори назарӣ — эстетикӣ назар ба дигар қисматҳои илми адабиётшиносӣ бештар раванқ ёфтааст.

Сарчашмаҳои афкори назариявӣ-эстетикӣ гузаштагони халқи тоҷикро ба чор гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст:

1. Осори классикон;
2. Асарҳои адабӣ-бадеӣ, илмӣ, таърихшиносӣ;
3. Таълифоти мутафаккирон;
4. Таълифоти ҳосса адабиётшиносӣ.

I. Ҳамаи шоирону нависандагони бузурги давраҳои гузашта дар осори бадеии худ дар бораи каломии бадеӣ, аҳамияти тарбияви-иҷтимоии он, онд ба ҷиғунагии суҳан ва мавқеи он дар ҷамоаи инсонӣ ва як қатор масъалаҳои дигари адабии-эҷодӣ фикру мулоҳизаҳои басо пурқимат гуфтаанд. Масалан, дар ин хусус гуфтаҳои Абулқосим Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» дар бораи суҳан ва хирад, осори Дақиқӣ ва шахсияти ӯ мисол шуда метавонанд. Ё худ, ба ёд овардани ғабалияти ибратбахши Носири Хисрав кофист, ки дар хусуси вазифаҳои адабиёти бадеӣ тасаввуроте ҳосил намоем. Маълум аст, ки Носири Хисрав деҳқониву хунардандиро беҳтарин машғулиятҳои инсонӣ дониста, тақрибан ҳамаи асарҳои бадеиву фалсафии худро ба манфиати халқи меҳнаткаш нигаронидааст. Чунин муносибати ин мутаффакири тоҷик ба адабиёти бадеӣ тасодуфӣ набуда ва танҳо дар амалияи процесси эҷодӣ зоҳир нагардида, балки он дар асоси пояҳои устувори назарӣ ба амал омадааст. Чунинчи, аз таърихи адабиёти асри XI маълум аст, ки Носири Хисрав муҳити адабии дарбориро ҷашми дидан надошт, шоирони маддохро мазаммат менамуд; ба қавли ӯ, «ба пой хукон» (амирону ҳокимон) рехтани «дурри лафзи дарӣ» (яъне асарҳои бадеӣ) кори савоб нест.

Нависандагони бузурги гузашта махсусан дар бораи ҷиғунагии суҳан, истеъмоли санъатҳои бадеӣ муносибат ба забон, жанрҳо ва дигар масъалаҳои процесси эҷодӣ фикрҳои ҷолиби диққат гуфтаанд. Масалан устод Рӯдакӣ, ки дар эҷодиёти худ ягонатии мундариҷаю шаклро қомилан риоя намудааст, дар қасидаи «Модари май» мегӯяд:

Инак, мадхе чунон ки тоқати ман буд,
Лафз ҳама хубу ҳам ба маънӣ осон.

Ҳамин навъ суҳанони пурқимати назариро, ки бешубҳа, барои тақмили минбаъдаи адабиётмон роли қалон бозидаанд ва ҳоло ҳам аҳамияти худро гум накардаанд, дар осори ҳамаи санъаткорони бузурги гузашта — ҳамчун Рӯдакӣ, Низомӣ, Хайёму Ибни Сино, Ҳофизу Қамол, Ҷомиву Сайидо, Бедилу Аҳмади Доғист ва дигарон пайдо кардан мумкин аст.

II. Дар «Насиҳатнома», «Ҷаҳор мақола», «Лубоб-ул-албоб», «Зайн-ул-ахбор», «Таърихи Вассоф», «Тазкират-уш-шуаро», «Равзат-ус-сафо», «Ҳабиб-ус-сияр»,

«Дастур-ул-мулук», «Ҳафт кулзум», «Ғиёс-ул-луғот» ва дахҳо дигар асарҳои бадеӣ, таърихшиносӣ, илмӣ, динӣ-тасаввуфӣ, қомусу фарҳангҳо ва ғайра ақидаҳои гуногуни назарӣ-эстетикиро дарёфттан мумкин аст, ки онҳоро ҷиддан, дар партави таълимоти марксистӣ-ленинӣ омӯхта, сараашонро аз сақаташон ҷудо намудан зарур мебошад.

Нависандагону донишмандони пешин зимнан ба ҳеле масъалаҳои муҳим даст задаанд. Чунончи, Қайковус ба хусусиятҳои услубӣ-жанрии рубоӣ, китъа, ғазал ва ғайра ишора намудааст. Махсусан дар «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ ва баъзе асарҳои дигари адабӣ дар бораи шартҳои шеърӯи шоирӣ, таъсири асари бадеӣ ба нафси инсонӣ ҳеле мулоҳизаҳои ҷолиби диққат ва ҳикоятӣ ривоятҳои ибратбахш мавҷуд мебошанд. Пӯшида нест, ки дар масъалаи дарбаргирии назарияи жанрҳои адабӣ, санъатҳои бадеӣ, баъзе образҳои маъмулӣ ва амсоли инҳо, аз тарафи дигар, дар масъалаи интишори онҳо дар байни омма махсусан «Ҳафт кулзум», «Ғиёс-ул-луғот» барин фарҳангу қомусҳо аҳамияти бағоят бузург доранд.

III. Ба гурӯҳи сеюми сарчашмаҳои афкори назарӣ рисолаҳо, шарҳҳо ва ё фаслҳои махсусе, ки мутафаккирони бузурги гузаштамон ба масъалаҳои муҳимтарини назарӣ-эстетикӣ бахшидаанд, дохил мешаванд. Ҳамон навъе ки маълум аст, илму тамаддуни Юнони қадим ба афкори донишмандони мо таъсири самарабахш карда буд. Асари пурфайзи Юнониён на танҳо дар тиб, ҳикмат, ҳандаса.., балки дар назарияи адабӣ-эстетикӣ низ ҳис карда мешавад. Ҳакимони бузурги гузаштаи мо — ҳамчун Абӯнасири Форобӣ, Абӯрайҳони Берунӣ, Абӯалӣ Ибни Сино, Насириддини Тусӣ ва дигарон дар бораи фалсафаи шеър, таърифи он, авзони шеърӣ, баъзе масъалаҳои процесси эҷодӣ ё рисолаҳои махсус бахшидаанд ва ё дар дохили асари мӯхташамӣ худ фаслҳо ҷудо кардаанд. Хусусан таърифи ҷиғнагии шеър аз назари ин мутафаккирон ҳоло ҳам қимати худро гум накардааст.

IV. Ҳамчун гурӯҳи чоруми сарчашмаҳои афкори назарии адабӣ-эстетикӣ асарҳои ба «илмҳои сегона»: арӯз, қофия ва бадеъ бахшидашударо ҳисоб ҳоҳем кард.

Баъзе ақидаҳои назарии мутафаккирони Юнони қадим ҳанӯз ҳазор сол муқаддам ба мафкураи дониш-

мандони мо таъсири муайяне расонда бошад ҳам, му-таассифона, ба сабаби махдудияти сохти шахшудамон-даи феодалӣ ин ақидаҳо минбаъд ривочу равнақи шо-иста ёфта натавонистанд. Вале адабиёти бадеӣ ва назариявии Юнони қадим ва Рими қадим ба ҳаёти адабию маданияи халқҳои аврупоӣ нисбатан дертар роҳ ёфта бошанд ҳам, дар натиҷаи мусондати нисбии сох-ти нисбатан пешқадами буржуазӣ афкори назарӣ-эсте-тикӣ бо суръати баланд инкишоф ёфта, ҳанӯз дар ас-ри XVIII ҳамчун илми мустақил шакл гирифтани ада-биётшиносиро таъмин намуд. Хотиррасон бояд кард, ки агар дар афкори назарии баъзе халқҳои пешқада-ми аврупоӣ бештар ба тарафҳои ғоявӣ-иҷтимоии ада-биёти бадеӣ диққат дода мешуда бошад, дар адабиёт-шиносии асримиёнагии тоҷику форс ва дигар халқҳои Шарқ ба масъалаҳои шаклии адабиёт бештар диққат равона карда мешуд, ки сабаби ин ҳолат низ, бешуб-ҳа, ба сохти консервативии аморати феодалӣ вобаста мебошад. Бесабаб нест, ки дар муддати тақрибан ҳа-зор соли гузашта дар маҳалҳои гуногуни Осиёи Миё-на, Эрон, Афғонистон, Ҳиндустон, Покистон ва дигар кишварҳо ба забони тоҷикӣ дар бораи арӯз, қофия ва санъатҳои бадеӣ садҳо асарҳо таълиф шуданд, ки «Тарҷумон-ул-балоғат»-и Муҳаммад ибни Умари Родуё-нӣ, «Ҳадоиқ-ус-сеҳр-фӣ дақиқ-иш шеър»-и Рашиди Ватвот, «Ал-муъҷам фӣ маоири ашъор-ил-Аҷам»-и Шам-си Қайси Розӣ, «Ҳақоиқ-ул-ҳадоиқ»-и Шарафиддини Ромӣ, «Меъёр-ул-ашъор»-и Хоҷа Насириддини Тӯсӣ, «Эъҷози Хусравӣ»-и Амир Хусрави Деҳлавӣ, «Чамъи мухтасар»-и Ваҳиди Табризӣ, «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Ато-улло Маҳмуди Хусайнӣ, «Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ил-ашъор»-и Хусайн Воизи Кошифӣ, «Мачмаъ-ус-са-ноеъ»-и Низомиддин Аҳмади Сиддиқӣ ва ғайра аз ҷум-лаи машҳуртарин ва пурфоидаатарини онҳо ба шумор мераванд.

Баъзеи ин қабил муҳаққиқон, махсусан Шамси Қайс, Хоҷа Насириддини Тӯсӣ, Атоулло, Кошифӣ бо таҳқиқи яктарафаи воситаҳои шакли адабиёти бадеӣ маҳдуд нашуда, чунин воситаҳоро аз рӯи донишу ма-ҳорат ва завқи адабию эстетикӣ худ амику ҳамата-рафа, дар алоқамандӣ бо мундариҷа тадқиқ намуда, барои нишон додани хусусиятҳои жанрию ҷинсии ҳама-жанрҳои адабӣ, санъатҳои бадеӣ ва ҳалли дигар масъ-алаҳо кӯшиш кардаанд. Муҳаққиқони гузаштаи мо

махсусан дар бораи чигунагии каломи бадеӣ ва рабту ваҳдати шаклу мундариҷа фикрҳои қобили таваҷҷӯҳ гуфтаанд. Масалан, мувофиқи ақидаи Шарафиддини Ромӣ шеър бояд ҳатман аз ҷаҳор унсур: забон, мазмун, санъат ва ҳаёл таркиб ёбад. У дар хотимаи рисолаи «Анис-ул-ушшоқ» навиштааст: «Ва хона (ин ҷо ба маънии «байт».—Р. М) бар ҷаҳор руки қоим аст, ҷунони: лафзу маънӣ ва санъату ҳаёл. Ва байт маъмури он аст, ки бадин аркони арбаа мустаҳкам бувад ва ҳасин».

Асри XV-ро дар таърихи афкори адабиётшиносии тоҷик асри ҷамъбаस्तкунанда номидан мумкин аст, зеро як гурӯҳи калони адабиётшиносону нависандагон дар бораи арӯзу қофия, муаммову бадеъ ва ғайра асарҳои сершуморе таълиф намуда, гуфтаҳои пешиниро ба тарзе ҷамъбаст намудаанд, ки дар ин масъала махсусан таълифоти Атоулло ва Қошифӣ мавқеи алоҳидаро ишғол мекунанд. Азбаски тавсиф ва тафсири афкори муҳаққиқони номбурда дар айни замон аз имкон берун аст, ин ҷо танҳо ба ақидаҳои онон роҷеъ ба як масъалаи муҳим ишора хоҳем намуд.

Маълум аст, ки муҳаққиқону мутафаккирони пешин — Ибни Сино, Шамси Қайс, Насириддини Тӯсӣ ва дигарон шеърро ё «каломи мавзуну муқаффо» ва ё «мавзуну муҳаййал» гуфтаанд. Аммо Ҳусайн Воизи Қошифӣ онро «каломи мураттаби маънавӣ, мавзуну мутакаррар, мутасовӣ-мутаҷобех-ул-охир» ва «муҳаййали мавзун, муқаффо ма-ал-қасд» мегӯяд. Ҷунон ки мебинем, ин ҷо талабҳои асосии шеър номбар шудаанд.

Ҳамон навъе ки аз суҳанони обзори боло маълум мегардад, дар даврони пеш фарзандони донишманди халқи тоҷик соҳиби афкори назарӣ-эстетикӣ бой ва рангоранге будаанд. Ин ақидаҳо дар даврони минбаъда, аз ҷумла, дар давраи советӣ низ ҷи дар ривчу раванги адабиёти бадеии тоҷик ва ҷи дар ташаккули инкишофи илми адабиётшиносии марксистӣ-ленинӣ тоҷик роли муайяне бозидаанд.

1972.

Ҳаёти иҷтимоӣ ва тасвири шоирона

Азбаски предмети асосии тасвири адабиёту санъат инсон ва муҳити ӯ мебошад, тамоми маҳлуқоту ашъе, ҳодисаву, ҳолатҳо, ки дар якҷоягӣ муҳити инсониятро ба вуҷуд меоваранд, асоси образи бадеиро ташкил дода метавонанд. Образи шеърӣ, ки онро дар адабиётшиносии гузаштаи тоҷик «маонии бикр», «маонии хос», «ташбеҳи тоза», «маҷозии нав» ва амсоли инҳо мегуфтанд ва ҳоло «тасвири образнок», «образии шоирона» ва ғайра меноманд, аз умдатарин хусусиятҳои каломии бадеӣ мебошад ва таҳқиқи ин масъала аз муҳимтарин вазифаҳои илми адабиётшиносӣ ба шумор меравад. Бинобар ғуноғунии сохти иҷтимоӣ ва завоки эстетикӣ халқҳо, рангорангии муҳити ҷуғрофӣ ва табиӣ кишварҳо, нобаробарии дараҷаи маданият ва дигар омилҳо адабиёти ҳар як халқӣ ҷаҳон доираи муайян ва хоси образҳои шеърӣ доро мебошад.

Дар адабиёти бешазҳазорсолаи тоҷику форс ба тӯфайли сабабҳои ғуноғун як қатор образҳои шеърӣ — ҳамчун «гул», «булбул», «сарв», «шамшод», «лола», «савсан», «лаъл», «нарғис», «оғтоб», «қумрӣ», «тӯтӣ», «ғизол», «шер», «ҷуғз» ва амсоли инҳо пайдо шуда, ба қор рафтаанд ва ҳоло ҳам истифода мешаванд. Таҷқиқи ҳаматарафаи образҳои шеърӣ даврҳои гузаштаи адабиётмадон, бешубҳа, дорои аҳамияти калоне мебошад, зеро ба василаи он, аз як тараф, дараҷаи маънавият ва завоқи саликаи халқ маълум гардад, аз тарафи дигар, сайри таърихӣ ташаккул ва тақомулоти афкори адабӣ эстетикӣ халқ мушоҳида мешавад ва, аз тарафи сеюм, дар зимни он саҳифаҳои рангаи рӯзгори таърихӣ халқро хондан, садои шӯру қиёми онро шунидан муяссар мегардад. Дурустии ин ақидаро таҳлили образи шеърӣ «турк», ки ин ҷо аз хусуси он сухан хоҳад рафт тасдиқ карда метавонад.

Дар адабиёти тоинкилобии халқҳои Шарқ, махсусан дар эҷодиёти суханварони тоҷику форс калимаи «турк» гаштаю баргашта қор фармуда шудааст ва дар асоси он таъбирҳои сершуморе, ҳамчун «турки Хутан», «турки шерозӣ», «турки самарқандӣ», «турки лашкарий», «турки маст», «турки сиёҳмаст», «турки чашм», «турки қаболӯш», «шоҳи туркон», «баччаи туркон», «турки яғмоӣ», «турки фалак», «турки паричеҳра»,

«турки ишқ» ва амсоли инҳо ба миён омадаанд. Баъзе олимон ва мутарчимон, аз қабилӣ Фрейтаг, Дунаевский, Қаюмов, Липскеров, Хасрат ва дигарон «турк»-ро (дар эҷодиёти Ҳофиз) ба маънии аслиаш фаҳмидаанд ва онро ифодакунандаи қавми маълуми таърихӣ донистаанд. Юсуфзӣ Шервонӣ бошад, аз ҷанг хамин равия рафта, байти зайли Ҳоҷа Ҳофизро:

Хез, то хотир бад-он турки самарқандӣ дихем.
Қ-аз насимаш «Бӯи ҷӯи Мулиён ояд ҳаме»¹

дар назар дошта, ба чунин «хулосае» меояд, ки гӯё «Рӯдакӣ аз гурӯҳи аборигенҳои туркизабони Самарқанди бостонӣ» бошад. Бидуни гумоне ақидаи мазкурӣ ин муаллиф на ба ҳақиқати воқеии таърихӣ мувофиқат мекунад ва на ба мантиқи бадеии байти Ҳоҷа Ҳофиз рост меояд.

Бешубҳа, калимаи «турк» дар адабиёти илмӣ, осори мансури адабии бадеӣ ва таърихшиносӣ, гоҳе дар назм низ ба маънии аслии худ ба кор рафтааст. Чунончи, муаллифи асри XI Қайковус дар «Насиҳатнома» қайд кардааст: «Аммо бо туркону муарбадон ва ходимону занон ва кӯдакону гаронҷонон ҳаргиз ба гарав мабоз, то арбада нахезад».

Калимаи «турк» дар таркиби «турку тоҷик» низ маъмул аст, ки ифодаи матлаби «қулли халқҳо», «ҷамъи қавмҳо», яъне дараҷаи олии ҷисъиёро (нисбат ба одамон) мефаҳмонад. Масалан, дар як маншури аҳди Хоразмшоҳиён (асри XII) рӯчеш ба амирии об таъин кардани шахсе аз ҷумла гуфта шудааст: «Сабилӣ кофӣ арбоб ва асҳоби иқтооти вилояти Бухоро аз турку тоҷик ва қавию заиф ва рафеъу вазеъ идомуллоҳу ҳаётухум он аст, ки бар тамегини ӯ тавқир фармоянд ва ўро амири оби вилоят донанд ва русуме, ки амирони оби Бухороро маъҳуд ва мўътод будааст, батамом ва камол бад-ӯ расонанд».

Ҳамеша ба маънии аслии худ наомадани «турк»-ро ҳанӯз баъзе донишмандони давраҳои гузашта низ таъкид кардаанд. Масалан, Мухаммад Гиёсиддин «мачозан ба маънии сипоҳӣ ва маъшук» истеъмол ёфтани калимаи мазкурро нишон додааст. Аз адабиётшиносони

¹ Доир ба тафсири ин байт ба мақолаи «Ҳоҷа Ҳофиз ва Те-мурӣ Ланг» мурочиат шавад.

муосир профессор Холик Мирзозода матлаи ғазали машхури Хоча Ҳофиз «Агар он турки шерозӣ...»-ро тавзеҳ дода, дар зимни хошия навиштааст, ки «турки шерозӣ — киноя аз маҳбуба ва зебоҳои шерозӣ» мебошад¹. Моҳиятан образи шеърӣ будани иборан мазкурро Валӣ Самад ҳам дуруст таъкид намудааст. «Ҳофиз, — мегӯяд ӯ аз вачҳи ғазали зикршуда, — ба қавми турк не, балки ба маҳбубаи зебо ва хушрӯ ишора кардааст». Ба ғайр аз маънии аслии худ боз дар маънои маҷозӣ, яъне образнокӣ омадани калимаи «турк»-ро мураттибони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бо чанд мисоли шеърӣ нишон додаанд.

Аз муҳаққиқони муосири эронӣ Муҳаммадризо Шафени Кудканӣ дар китоби пураарзиши худ «Суварӣ ҳаёл дар шеърӣ порсӣ» мегӯяд, ки «ишк... андак-андак қорро ба ҷое қашонида, ки «турк» мафҳуми луғавӣ ва қомусии худро аз даст дода ва ба маънии мутлақ маъшук ва мутлақ зебо ба қор рафта»². Партав Алавӣ навиштааст, ки «маҷозан ғолиб шуарои бузург онро (калимаи «турк»-ро—Р. М.) ба маънии зеборӯй истеъмол кардаанд»³.

Ба ин тарик, дар эҷодиёти шоирони давраҳои гузашта баъзан на дар маънои асли, балки чун ҷузъи асосии образи шеърӣ омадани калимаи «турк»-ро муҳаққиқони таърихи адабиёти тоҷику форс таъкид намудаанд. Дар ин сурат ду масъалаи дигари марбут ба ин образ ба миён меояд, ки яке ҷиғунагии моҳияти образ ва дигаре сабаби таърихӣ пайдоиши он мебошад.

Ҳамон навъе ки аз суҳанони як қатор муаллифон бармеояд, таъбири «турк» тимсоли маҳбубаи зебо ва умуман нозанинҳо будааст. Пеш аз он ки ба таҳлили ҳақиқати ин масъала гузарем, воҷиб аст, ки ба ақидаи проф. Х. Мирзозода онд ба пайдоиши образи мавриди назар рӯҷӯ карда шавад, зеро ҳар ду тарафи ин обра-

¹ Ҳофизӣ Шерозӣ, Мунтахаби девон, тартибдиханда, муаллифи сарсухан ва муҳаррир Х. М. Мирзозода.— Сталинобод, 1958, хошияи с. 33. (Муҳаққиқ дар мавриди дигар—с. 520 зимни хошияи таъбири «сияхҷашмони қашмирию туркони самарқандӣ» низ таъкидан ҳамин маъноро гуфтааст: «Туркони самарқандӣ—киноя аз хубон ва зебоҳои Самарқанд»).

² Муҳаммадризо Шафени Кудканӣ. Ҳаёли сувар дар шеърӣ порсӣ.— Техрон, 1350, с. 241.

³ Партав Алавӣ. Бонги ҷарас (Роҳнамои мушкилоти девони Ҳофиз).— Техрон, 1349, с. 117). (Мавриди мулоҳизаи ин муҳаққиқ низ, ҳамоно, байти «Агар он турки Шерозӣ...» қарор гирифтааст).

зи шеърӣ ба ҳам зич алоқаманд буда, ҳалли якчояро тақозо мекунад. «Ин образ,— меғӯяд муҳаққиқ,— аз замонҳое ба адабиёти бадеӣ дохил шуда, ба маънои маҳбуба ва маъшуқаҳои зебо қор фармуда шудааст, ки духтарони туркро ҳамчун канизакон дар шаҳрҳои Осиёи Миёна ва Эрон мефурӯхтанд». Аз иқтибоси мазкур ду хулоса берун меояд: 1) ин калима тимсоли маҳбубаи зебо ҳисоб меёфтааст ва 2) он дар асоси воқеаи хари-дуфурӯш шудани туркдухтарон ба миён омадааст. Проф. Х. Мирзозода барои далели фикри худ як байтро аз қасидаи устод Рӯдакӣ «Шикоят аз пири» меорад, ки дарвоқеъ, он байт қасро ба чунин тахмин роҳнамун менамояд, аммо он алҳол бурҳони қотеъ шуда наметавонад:

Ҳамехариду ҳамесахт бешумор дирам,
Ба шаҳр ҳар ки яке **турки норпистон** буд.

(Рӯдакӣ. *Осори манҷум*.—
М., 1964, с. 30)

Ҳамон навъе ки дар поён равшантар хоҳад шуд, «турк» дар адабиёти мо ба ғайр аз тимсоли маҳбуба, боз чашми фитнаангез, офтоб, қазои ногаҳонӣ ва амсоли инҳоро низ ифода менамояд, ки онҳо ба ҳамдигар берабита намебошанд.

Дар хусуси пайдоиши образи шеърӣ номбаршуда ақидаи дигаре низ мавҷуд мебошад. Донишманди муосири эронӣ Муҳаммадризо Шафееи Кудканӣ пайдоиш ва тарвиҷи образи шеърӣ ба ҳодисаи амраббозӣ, ки воқеан, дар асрҳои миёна дар Эрон, Хуросону Мовароуннаҳр ва баъзе кишварҳои дигар ҷой дошт, алоқаманд медонад. Саолабӣ дар «Самор-ул-қулуб фи-л-мазоф-ил-мансуб» ба ишораи Ҷоҳиз тақия карда, дар бораи дар Эрони Шарқӣ ба вуқӯъ омадан ва минбаъд инкишоф ёфтани амраббозӣ таваққуф кардааст. Ҳамон навъе ки Кудканӣ дар асоси гуфтаҳои Ҷоҳиз, Саолабӣ ва порчаҳои шеърӣ шоирони асримиёнагӣ ба хулосае меояд, ин одати зишт ба сабаби муддатҳои дароз дар ҷангу кишваркушоӣ будан ва ғуломонро, ки онҳо асосан туркон будаанд, ҳамроҳи худ гирифтани мардон ба миён омадааст. Аммо ба хулосаи дигари муҳаққиқ, ки гӯё образи шеърӣ ба туфайли ҳамин ҳолати нангин пайдо шуда, инкишоф ёфтааст, ҳамроҳ шудан душвор мебошад. Ба фикри мо, ҳар ду тахмини мазкур роҷеъ ба пайдоиш ва тарвиҷи образи шеърӣ «турк» дар адабиёти бадеӣ аз ҳақиқат дур аст, зеро маҳол аст, ки шоир маҳ-

бубаи 'озоду дилкаш ва мағруру саркаши худро ба ка-
низак ва ё амрад монанд кунад ва онҳоро тимсоли дил-
бари идеалии худ донад.

Барои равшан кардани омилҳои ҳақиқии пайдоиши
образи шеърӣ мазкур ва муайян сохтани моҳияти ас-
ли он роҳи беҳтарин ва шартӣ асоситарин, ба фикри
мо, аз назар гузаронидани осори шоирони пешин мебо-
шад.

Устод Рӯдакӣ калимаи «турк»-ро дар мавридҳои гу-
ногун ба кор бурдааст. Чунончи, дар байти зерин, ки
он ҷо образи «турки камарбаста» мавҷуд мебошад, яки-
нан шоир маҳбубаи ҷолоку бемехрро дар назар дорад:

Эй турки камарбаста, чунонам зи фироқат,
Гӯянд қабон ту маро пираҳан ояд.

(Осори манзум, с. 334).

Ҷолиби диққат аст, ки дар қасидаи «Модари май»
калимаи «турк» якҷанд бор панҷам такроран кор фар-
муда шуда, он маъниҳои зиёде, аз ҷумла сипоҳиву маҳ-
бубаро ифода менамояд, чунончи:

Як саф мирону Балъамӣ биншаста,
Як саф Ҳаррону Пирсолехи деҳқон.
Хусрав бар тахти пешгоҳ нишаста,
Шоҳи мулуки ҷаҳон-амири Хуросон.
Турк ҳазорон ба пой пешӣ саф-андар
Ҳар як чун моҳи бар духафта дурафшон.
Ҳар як бар сар басо ки мӯрд ниҳода,
Рӯш майи сурху зулфу ҷаъдаш райҳон.
Боладиханда буте бадеъ зи хубон;
Баччаи **хотуни турку** баччаи ҳоқон.
Чун-ш бигардад набид чанд ба шодӣ
Шоҳи ҷаҳон шодмону хурраму хандон.
Аз кафи **турке** сиёҳчаши **париӯй**
Қомати чун сарву зулфакон-ш ҷавгон...

(Осори манзум, с. 78—80).

Агар ба қитъаи боло бодидиққат нигоҳ карда шавад,
маълум мегардад, ки «турк», аз як тараф, барои тимсо-
ли маҳбуба омада бошад, аз тарафи дигар, он хизмат-
горонро ифода менамояд. Инчунин мисраи «турк ҳазо-
рон...» тахминеро илқо мекунад, ки шоир сипоҳиёну сар-
бозон ва навкарони ҳарбиро дар назар дорад.

Дар эҷодиёти боқимондаи шоирони дигари асри X
низ образи шеърӣ мазкурро дарёёб кардан мумкин аст.
Масалан, Имораи Марвазӣ гуфтааст:

Биншон ба торам-андар мар **турки** хешро,
Бо чанги суғдиёнаву бо болиғу каду¹.

Ё худ, Абулҳасан Маҷдиддини Қисоӣ ин тариқа гуфтааст:

Ба хубрӯён **туркони** мо ҳама бар мо,
Ва мо чу фона кушода шуда зи козан дом.
(Ашъори ҷамасрони Рӯдакӣ, с. 197).

Яке аз ҷамасрони дигари устод Рӯдакӣ Аббос Рабанҷонии Бухорой дар асоси калимаи номбаршуда чунин байтеро эҷод намудааст:

Гар бубахшад ҳусни худ бар зангиён,
Туркро, бешак, ба занг ояд ҳасад.
(Ашъори ҷамасрони Рӯдакӣ, с. 85).

Ё худ, Абӯшақури Балхӣ фармудааст:

Ба гаҳи рафтан, к-он **турки** ман андар зин шуд,
Дили ман з-он зин оташкадаи Барзин шуд.
(Ашъори ҷамасрони Рӯдакӣ, с. 81).

Ин ҳолат бе сабаб набояд бошад, ки дар байти зикршудаи Абӯшақури Балхӣ (ва на танҳо дар ин байт) суҳан на аз ҳусну ҷамоли зоҳирии маҳбубаи қаҳрамони лирикӣ, балки аз рафтору ҳолокии ӯ меравад. Айнан ҳамин ҳолат, яъне васфи ҳислату рафтор дар маркази байти зерини Робияи Қуздорӣ низ гузошта шудааст:

Турк аз дарам даромад хандонак,
Он хубрӯи ҷобук меҳмонак.
(Ашъори ҷамасрони Рӯдакӣ, с. 112).

Ақидан мазкурро шеърӣ Фароловӣ, ки низ аз шoirони асри X мебошад, боз ҳам барҷастатар тасдиқ менамояд:

Меғ чун **турке** ошуфта, ки тир андозад,
Барқ тир аст мар уро мағар раҳш камон?
(Ашъори ҷамасрони Рӯдакӣ, с. 197).

¹ Ҷашнномаи Рӯдакӣ. Ашъори ҷамасрони Рӯдакӣ, Сталинобод, 1958, с. 94 (Ҷангҳои қаҳрамонона ва ҷаннисориҳои ватанхононаи аҷдодони мо — суғдиён ба муқобили аҷнабиён истилоғар дар таърих маълум ва машҳур мебошад. Байти мазқури Иморан Марвазӣ як далели таҷассуми он ҳақиқати таърихист дар адабиёти бадии гузашта).

Шоири дигар Зайнабӣ дар байти зерин таъбири шoirонаи «хуб турки навойн»-ро ба кор бурда, махбубаро ғоратгари сабр донистааст:

Банораҳмат, эй хуб турки навойн,
Даровард дар сабри ман бенавой.¹

Шоири номаълуме образи дилкаши «бути турки хубрӯй»-ро бофта, ба тавассути таҷниси «чанг» сифатҳои машшоқиву чанговарии ўро зикр намудааст:

Бути турки хубрӯй гирифта ба чанг чанг
Ҳамасола мекунад зи дил ў бо раҳиш чанг.

(Аз «Тарҷумон-ул-балоғат», с. 32).

Ҳамон навъе ки аз порчаҳои шеърӣ дар боло овардашуда намудор аст, шoirони асри X образи «турк»-ро, аз як тараф, дар тавсифи ҳусну ҷамоли дилбарон ба кор бурда бошанд, аз тарафи дигар, онро тимсоли дорандаи хулқу аъвоҷ ва рафтору кирдори махсус донистаанд.

Аз мулоҳизаи намунаҳои фавқ тахмин кардан мумкин аст, ки воқеаи харидуфурӯш шудани туркдухтарон ва ҳодисаи амраdbозӣ сабаби басандаи пайдоиши образи шеърӣ «турк» шуда наметавонанд. Омили асосии пайдоиши образи мазкур, ба гумони мо, он аст, ки чи амирони хонадони Сомонӣ ва чи ҳукмронони минбаъда баъзе хислатҳои туркҳоро ба эътибор гирифта, ба сарбозӣ аз онҳо мегирифтаанд ва умуман ба масъалаҳои ҳарбӣ бештар онҳоро сафарбар менамудаанд. Ин ҳолат, яъне ба хизмати ҳарбӣ туркнорро гирифтани Сомониён дар асарҳои таърихшиносон, чунончи, дар монографияи «Тоҷикон»-и академики АИ СССР Бобочон Ғафуров қайд шудааст.

Лашкариён, одатан, чусту чолоканд, ба ҳар кори ногаҳонӣ ҳамеша омодаанд ва мабдаи хислату характери оннро бераҳмӣ ва сангдилӣ ташкил медиҳанд. Ана ҳамин воситаҳо, агар хато накунем, заминаи дар адабиёт васеъ паҳн шудани образи шеърӣ «турк»-ро муҳайё намудаанд. Таҳаввули минбаъдаи **чиҳатҳои ботинии об-**

¹ Аз «Тарҷумон-ул-балоғат»-и Муҳаммад ибни Умарӣ Родуёӣ, ба саъю кӯшиши Аҳмад Оташ.— Истанбул, 1949, с. 23. (Мисраи якуми ин байт дар рисолаи Рашиди Ватвот (Девон бо «Ҳадоиқ-ус-сехр фӣ дақиқ-иш-шеър», бо муқаддима ва муқобила ва тас-хеҳи Саид Нафисӣ.— Техрон, 1339, с. 633) дар шакли «Навои ту, эй хуб...» дида мешавад, ки саҳеҳ менамояд).

раз низ ҳамин ақидаро пурқувват менамояд, зеро мувофиқи инкишофи ҳодисаю воқеаҳои таърихӣ ҷамъияти хусусиятҳои ҷобуксаворию ошуфтагӣ, тундхӯию бераҳмӣ маҳбубаи қаҳрамони лирикӣ дар адабиёт ривоч меёбанд. Масалан, дар байти зерини Фарруҳӣ мастиву мағрурии маҳбуба дар назар дошта шудааст:

Булӯрин соку сонди турки сармаст
Ситода бар сари по бода дар даст.

(Аз «Анис-ул-ушшоқ»-и Ромӣ.—
Техрон, 1325, с. 53).

Ҳамин шоир дар матлаи ғазали дигаре гуфтааст:

Баркаш, эй турку ба як сӯ фикан ин ҷомаи ҷанг,
Ҷанг баргиру бинех дарқаву шамшер аз ҷанг.

(Фарруҳӣ. Девон.— Техрон, 1335, с. 205).

Дар байти мазкур ба муҳотаби шеър — «турк» нисбат дода шудани «ҷомаи ҷанг», «дарқаву шамшер» бе-сабаб нест ва ин ҳолат бори дигар ба он шаҳодат медиҳад, ки зухургоҳи образ туркони лашкарӣ мебошанд.

Ё худ, шоири асри XII Асириддини Аҳсикатӣ низ ба мисли дигар шоирон борҳо «турк»-ро истифода бурда, якҷанд образи шеърӣ офаридааст, чунончи:

Аз кафи турке чу моҳ бода хӯрда, бода хоҳ,
Чашмаи лаб бе гиёҳ гӯша хӯр бе хичоб.

(Девон.— Техрон, 1337, с. 452).

Мисоли дигар:

Маҷлисе барсозу он гаҳ бар ғазалҳои Асир
Бодае чун офтоб аз турки маҳпайкар бихоҳ.

(Девон, с. 393).

Боз:

Зулфи ту баромад, осмон гуфт:
Ҳиндуи ту ман ба турктозӣ.

(Девон, с. 397).

Дар адабиёт ифодаҳои «турктоз» ва «турктозӣ» аз асрҳои X—XI роҳ ёфта, дар давраҳои минбаъда хеле серистеъмол мегарданд, ки ин ҳолат бе сабаб нест ва он яқинан ба вусъати ғоратгариву торочгарихон дастаҳои роҳзани бодиянишини турк алоқаманд мебошад.

Тобайдин Розӣ ном шоире маънии мазкурро ба тариқи латифе адо кардааст:

Қардӣ тани ман камон ба бозӣ бозӣ,
Азбаски дар ӯ ту тир миҷгон созӣ.

Туркон хама тир аз камон андозанд,
Пас, чун ки ту тир дар камон андозӣ?
(Аз «Ал-мӯъҷам...» — Техрон, 1338, с. 471).

Ҳамин маънӣ, яъне сифати баланди тирандозии туркони бисёр шоирону нависандагон, ҳатто олимони низишора кардаанд. Чунончи, муаллифи «Анис-ул-ушшоқ» Шарафиддини Ромӣ дар боби шонздаҳуми рисолаи худ зимни сухан мегӯяд: «чунонки дар васфи остин барзадани турки тирандоз гуфтаанд...» («Анис-ул-ушшоқ», с. 26).

Ё худ, Қамолиддин Абдураззоқи Самарқандӣ бераҳмӣ, ҷанговарӣ ва тирандозиро ба маҳбубаи худ ин тариқа нисбат додааст:

Боз абрӯ карда боло турки тирандози ман,
Оламеро кушту дорад ин замон андози ман.

(Аз «Суханварони сайқали рӯи замин»
Душанбе, 1973, с. 68).

Агар дар осори шоирони асри X ҷобуксаворию тундхӯй барин унсурҳои ҳислати маҳбуба ғоҳ-ғоҳе ишора мешуда бошанд, дар асрҳои баъдина дар маркази диққат бемехрию бераҳмӣ, тундию қаттолӣ гузошта мешаванд, яъне пештар агар сурати «турк» бештар намоён бошад, дертар торафт сирати ӯ зоҳир мегардад. Боиси ин ҳодиса шояд он бошад, ки дар асри X, ки ҳокимият дар дасти тоҷикони сомонӣ буд, ҳислатҳои золимии саркардагону ашрофони турк ҳанӯз пурра ошкор нашуда буд, зеро онҳо алҳол мавқеи ба назар намоёни сиёсий-иқтисодӣ надоштанд. Баробари ба сари ҳокимият омадани хонадонҳои гуногуни ҳукмрони туркӣ кирдорҳои зишту худсаронаи онҳо ҳаматарафа хувайдо мегардад ва дар натиҷаи ин ҳолат сирати образи шеърӣ мавриди мулоҳиза ҳам торафт тақмил меёбад.

Ин ҳодиса низ ҷолиби диққат аст, ки агар дар осори шоирони асрҳои X ва XI тимсоли ташбеҳкунандаи маҳбуба чун шахси наздик ва ҳамдами қаҳрамони лириқӣ ҷилвагари гардад (дар мисоли ифодаҳои «турки ман», «турки мо»), дар эҷодиёти адибони давраҳои баъдина миёни онҳо, яъне қаҳрамони лириқӣ ва маҳбубаи ӯ дурӣ ва хунукиву бегонагӣ ҳис карда мешавад. Масалан, Саъдии Шерозӣ таъбири «турки ишқ»-ро моҳирона ба қор ҷурда, дар қасидае ғоратгарӣ ва беилтифотии маҳбубаро ин тариқа ифода намудааст:

Турки ишқаш бунаи сабр чунон ғорат қард,
Ки ҳичоб аз ҳарамӣ рози муаммо бархост.
(Мунтахаби қуллӣёт.— Сталинобод,
1956, с. 284).

Шоир дар ҷои дигар мафҳумҳои мутаносиби мута-
зод: «рӯи тоҷикона»—«доғи ҳабаш», «осмон»—«туркони
яғмой»-ро устодона истифода намуда, маънии амикеро
зимни образи «чехраи туркони яғмой» таҷассум қар-
дааст:

Рӯи тоҷиконаат бинмӯй, то доғи ҳабаш
Осмон бар чехраи туркони яғмой кашад.
(Садои Шарқ, 1972, № 10, с. 105).

Агар дар байти боло ҳислати тимсоли тасвир аз чи-
ҳати лутфи сухан хуб намоён набошад, дар мавриди
дигар Саъдӣ моҳияти тимсоли предмети тасвирро ошқо-
ротар нишон медиҳад ва аз «турки ту» домангир меша-
вад:

Шояд ки ба подшаҳ бигӯянд:
Турки ту бирехт хуни тоҷик!
(Мунтахаби қуллӣёт, с. 294).

Ҷолиби диққат аст, ки шоирон торафт барои ифода
намудани ҳӯю ҳислати бепарвоию саркашии маҳбуба
бештар ба «турк» муроҷиат мекунанд. Шоир дар байти
зерин таъбири рехтаи «тавсанхӯ»-ро бедарак ба «турк»
муносиб надонистааст:

Узори турки тавсанхӯву зулфи моҳи савсанбу
Яке чун раъзаи мину, яке чун нофани оху.
(Аз «Бадоеъ-ул-афкор фӣ санъ-ил-ашъор»,
вар. 446)

Шоирӣ Озарбойҷон Насимӣ, ки дар осори тоҷикӣ-
форсии худ тақрибан дар даҳ маврид образи «турк»-ро
ба қор бурдааст, аз ҷумла мегӯяд:

Ба ҷашмаш дил ҷаро додӣ, нигар бо ман, нигар
Ки ошиқ чун нигаҳ дорад дил аз туркони яғмой?
(Девон.— Боку, 1972, с. 325)

Боиси диққат аст, ки дар ҳашт байти ба образи
«турк» бахшидаи Насимӣ ҷашм ҳамчун як атрибути
асосӣ қарор гирифтааст. Шоир бо «турк» номидани ҷашм
(«ҷашми турк», «ҷашми турки ту») қаноат накарда, ба
он сифатҳои дигар ҳам (аз қабилӣ «ҷашми турки си-
пахат», «ҷашми турки мастат») додааст ва аксаран

тасвирҳои худро бо тирӯ камон ва амсоли онҳо алоқаманд намудааст, чунончи:

Чашму абрӯи туро кадр кӣ донад чуз ман?
Қимати турки камондор сипоҳӣ донист!

(Девон, с. 54).

Боз:

Гарчи туркон хама бо тирӯ камонанд, вале
Чашму абрӯи туро тирӯ камони дигар аст.

(Девон, с. 87).

Мисоли дигар:

Чашмаш ба тири ғамза маро зад, бале, бале,
Турк аст чашми ёри ман, аслаш хато накард.

(Девон, с. 131).

Мулоҳизаи чиддии моҳияти образи «турки чашм» ё «туркчашм» ва «чашми турк», ки дар адабиёти бадеии халқҳои Шарқ вомехӯранд, ҳақиқати масъаларо равшан карда метавонад, зеро одатан, шоирон таҳти образҳои зикршуда на ҷигунагии зоҳирии чашм, яъне чашмони танги турконаро дар назар доранд, балки ба ин восита ошӯбгариву фитнаангезӣ ва бадмеҳрии чашмони маҳбубаи тасвиршавандаро ифода мекунанд, яъне сифати ботинии чашмро тасвир менамоянд. Ҳамин фикрро образи дигари аз «чашм» биноёфта — «чашми кофар» ҳам пурқувват карда метавонад, чунки он низ таъкидкунадаи сирату сифати ботинии объекти мазкур аст.

Акидан бо ҳодисаю воқеаҳои таърихӣ иҷтимоӣ алоқаи узвӣ доштани тасвирҳои шоиронаи «турк»-ро эҷодиёти шоири ҳассос ва нозукадо Ҳоча Ҳофиз, ки дар зимни «турк» тақрибан понздаҳ образи шеърӣ сохтааст, бори дигар собит менамояд.

Ба образи шеърӣ «турк» Ҳасани Дехлавӣ, Хусрави Дехлавӣ, Убайди Зоконӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Бадриддини Ҳилолӣ ва дигар суҳанварон низ рӯ оварда, образҳои дилкашу пурмаъно эҷод намудаанд. Масалан, дар байти зайли Убайди Зоконӣ, ки хеле хуб гуфта шудааст, мағзӣ идеявии шеърро хислати яғмогарии маҳбуба ташкил медиҳад:

Кучо касе, ки аз он чашми турк воқурсад,
Ки ақлу ҳуши ҷаҳоне чаро кунӣ яғмо?¹

¹ Убайди Зоконӣ. Қуллиёти мунтахаб, тартибдиҳанда ва муҳаррир Х. Мирзозода. — Душанбе, 1963, с. 133. (Таъбири охирии мисраи якуми ин байт дар ин нашр дар шакли «турк во пурсад» ва дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» — қ. 2, сах. 378 дар сурати «туркво пурсад» оварда шудааст).

Шоир дар мавриди дигар низ ба чавҳари образи шеърӣ худ — офтоб ҳуҷуму тохтутозро нисбат додааст:

Чу хайли турк, ки бар лашкари ҳабаш тозад,
Чу шохӣ Рум, ки оҳанги зангбор кунад.

(Куллиёти мунтахаб, с. 194).

Дар силсилаи образҳои офаридаи Абдурахмони Чомӣ се навъ мазмунро пай бурдан мумкин аст.

Якум, нисбат ба «турк» шоир эҳтироми бағоят самимӣ дорад, ўро бо камоли меҳру садоқат ба забон меоварад, чунончи:

Боз таркаш баста он турки савор омад бурун,
Эй фидояш чон, ки бар азми шикор омад бурун.

(Осори мунтахаб, ҷ. 2, с. 196).

Боз:

Турки шахрошӯби ман э-ин сон, ки шуд саҳронишин,
Ҳоҳам аз шавқаш ба саҳро рӯ ниҳодан баъд аз ин.

(Осори мунтахаб ҷ. 2, с. 162).

Мисоли дигар:

Нестам чун ёр туркигӯ, вале то зиндаам,
Чашми турку лаъли туркигӯи ўро бандаам.

(Осори мунтахаб, ҷ. 2, с. 68).

Мисолҳои овардашуда, ки ҳамагӣ матлаъҳои ғазалҳои мебошанд ва боз баъзе намунаҳои дигар чунин таҳминеро илқо мекунанд, ки дар чунин мавридҳо калимаи «турк» шахси конкрет — Алишери Навоиро ифода менамоянд. Ҳамон навъе ки маълум аст, Абдурахмони Чомӣ дар баъзе асарҳои эпикӣ худ, чунончи дар достони «Юсуф ва Зулайхо» симои шогирди содики худ, вазири доно Алишери Навоиро таҷассум намудааст. Бинобар ин, ҷои таъҷуб шуда наметавонад, агар мавзӯи мазкур ба шоири бузург дар офариниши баъзе асарҳои лирикӣ низ илҳами пурсамар баҳшида бошад.

Дуюм, ба воситаи образи шоир хислати рафтору кирдори маҳбубани идеалии худро таҷассум менамояд; дар ин навъ мавридҳо «турк» ифодакунандаи маъшуқа ва ё чашмони ӯ мебошад, чунончи:

Туркест чашми масти ту, к-аз абрӯву мижа
Тиру камон қашида ба қасди шикори дил.

(Осори мунтахаб, ҷ. 2, с. 23).

Мисоли дигар:

Он **турки ниммаст**, ки дил шуд хароби ў,
Сад бор сўхтем зи нозу итоби ў.

(Осори мунтахаб, ҷ. 2, с. 229).

Боз:

Инак савора мерасад он **турки качкулоҳ**,
Халқе ниҳода рӯи таталлум ба хоки роҳ.

(Осори мунтахаб, ҷ. 2, с. 244).

Боиси тавачҷўҳ аст, ки шоир дар намунаҳои боло бемехрӣ, бепарвой ва тундхўй барин хислатҳои предмети тасвирро ҳадафи тири худ қарор додааст, ки ин матлабро танҳо хотиррасон намудани таносуби мафҳумҳо, ҳамчун «чаши маст», «тиру камон», «турки ниммаст», «хароб», «савора», «турки качкулоҳ», «халқ», «рӯи таталлум», «хоки роҳ» тасдиқ мекунад. Ҳамин мақсадро байтҳои зерин ҳам пурқувват карда метавонанд:

Инак, дили фигори ман, эй **турки тундхў**,
Баҳри ҳаданги ғамза чу ҳоҳӣ нишоне.

(Осори мунтахаб, ҷ. 2, с. 268).

Мисоли дигар:

Турки яғмогаре, ки мегўянд,
Шак надорам дар ин яқин, ки тўй!

(Осори мунтахаб, ҷ. 2, с. 375).

Боз як байт:

Мақун тарки раҳил, эй **турки сармаст**,
Қи хоҳад шуд инони ақлам аз даст.

(Осори мунтахаб, ҷ. 2, с. 376).

Боз як байти дигар:

Биноз, эй чаши шўҳат фитнаи хубони Туркистон,
Ба чаши маст чун ғоратгари **точик** турк аст он.¹

Сеюм, мафҳуми «турк» дар осори шоир, махсусан, дар насри ў бо таънаю маломат қор фармуда шудааст; шоир «турк»-ро дар-ноинсофӣ, беадолатӣ, роҳзанӣ мазаммат мекунад. Чунончи, дар «Баҳористон» чунин порчаи характернокро дучор меоем: «Туркero гуфтанд: «кадом дўсттар дорӣ — ғорати имрӯз ё бихишти фардо?» Гуфт он ки «имрӯз даст ба ғорат бикуюям ва ҳар чи ёбам, бар ёбам ва фардо бо фиръавн дар оташ дароям!» (Баҳористон.—Қонпури, 1321, с. 16).

¹ Ҳамон ҷо, с. 146. (Ибораи садри байтро, ба фикри мо, «ба ноз, эй чаши...» хондан беҳтар аст).

Аз порчаҳои овардашуда маълум мегардад, ки мохияти ғоявии образҳои шеърӣ дар асоси мафҳуми «турк» сохтаи Абдурахмони Ҷомӣ гуногун ва ҳатто зиддиҳамдигар ҳам мебошанд. Вале чиҳати умумияти ҳамин образҳо дар мавҷудияти мафҳуми «ғоратгарӣ» мебошад, ки он гоҳе дар маънои асли ва гоҳе дар маънои бадеии лирикӣ кор фармуда шудааст.

Ҳаргиз ба гумоне роҳ додан мумкин нест, ки Ҷомӣ бузург ва дигар суҳанварон таҳти мафҳумҳои «турк» ва «туркон» халқҳои туркизабонро мазаммат карда бошанд. Ин қабил танқиду мазамматҳо, бегумон, ба ҷониби дастаҳои ғоратгару роҳзани туркҳо нигаронида шудаанд. Абдурахмони Ҷомӣ ба забони туркӣ ва халқҳои туркинажод эҳтироми самимие доштааст, ки ин ҷи аз асарҳои эпикӣ ва ҷи аз асарҳои лирикийи ӯ маълум мебошад. Ин адиби гениалӣ ба шоири бузурги туркизабон, асосгузори адабиёти ўзбек Алишери Навоӣ муносибати махсусе доштааст, ки инро ҳоҷат ба исбот нест.

Шоири ҳассоси ғазалсаро Бадриддини Хилолӣ низ фитнакорҳои «турки шўх»-ро борҳо ба қалам додааст, чунончи:

Эй турки шўх боре дар сар ҷӣ фитна дорӣ?
К-аз шўхии ту ҳар дам сад фитна бар сар ояд?!
(Осори мунтахаб.—
Сталинобод, 1958. с. 49).

Шоир дар ғазали дигар дар асоси калимаҳои «тарк» ва «турк» таҷниси латифе сохта мегӯяд:

Тоби ҷафо надорам, эй вой, агар аз ин пас
Тарки ситам накард он турки ситамгари ман!
(Осори мунтахаб, с. 117).

Дар баъзе намунаҳои аз эҷодиёти шоирон овардаи Алишери Навоӣ (дар «Маҷолис-ун-нафоис») низ образи шеърӣ «турк»-ро дарёёб намудан мумкин аст. Чунончи, Сайид Ҷаъфар гуфтааст:

Турки ман даст чун бар ханҷари бедод бурд,
Ташнаро оби зулоли Хизр аз ёд бурд.
(Маҷолис-ун-нафоис.—
Тошканд, 1966, с. 189).

Аз эҷодиёти Мавлоно Абдулвосеъ:

Эй кашида турки ҷашмат дар камон пайваста тир,
Моҳи нав гашт аз камони абрувонат гўшагир.
(Маҷолис-ун-нафоис, с. 133).

Ё худ, Мавлоно Кавкабӣ гуфтааст:

Куштӣ мани дилхастаро, турки камонабрӯи ман,
То боз ёбам зиндагӣ, тире бияфкан сӯи ман!

(«Маҷолис-ун-нафос», с. 152).

Нозими Хиравӣ дар достони «Юсуф ва Зулайхо» таъбири шоиронаи «турки сияҳмаст»-ро барои баёни барҷастаи матлаби худ моҳирона кор фармудааст:

Зи гесӯяш димоғи шона торик,
Чу дар шеъри Навоӣ фикри тоҷик.
Зи чашми хашмнокаш сурма мечаст,
Чу соҳибтақвӣ аз турки сияҳмаст...

(Ашғори мунтахаб.—

Душанбе, 1967, с. 138).

Дар рубоии зерини шоири асри XVII Мумтоз дар радифи таъбирҳои «қачқулоҳӣ», «бочҳоҳӣ», «золими мазлумнамо», «бедодгарӣ» зикр ёфтани «турк» бе сабаб набояд бошад:

Шӯҳе дорам ба қачқулоҳӣ машхур,
Турке дорам ба бочҳоҳӣ машхур —
Чашме дорад золими мазлумнамо,
Бедодгаре зи додҳоҳӣ машхур.

(Аз «Суханварони сайқали
рӯи замин», с. 178).

Яке аз нуктаҳои ҷолиби диққати шеъри боло таъбири бомуваффақият гуфташудаи «золими мазлумнамо» мебошад, зеро он ғояи аслии образро дарбар намудааст ва ҳуди ҳамин ҳодиса хонандаро водор менамояд, ки дар бораи мазмуну моҳияти образ, роҷеъ ба шахсияти предмети тасвирҳои шоиронаи «турк» андешаи ҷиддӣ ронад.

Ҳамон навъе ки маълум аст, дар давраи инкирози феодализм дар ҳоки аморати Бухоро зулму тааддӣи амирону ҳокимон, аз як тараф, таъъйиқи дину шариат, аз тарафи дигар, халқи меҳнаткаши ҷи тоҷик ва ҷи халқҳои туркро ба ҷон расонида буданд. Махсусан, амирони золиму фосиқи аштархониву манғитиҳо худро ҷун «соҷи худо» дар рӯи замин комилхуқуқ дониста, ҷабру истисмори халқҳоро аз ҳадди охир гузаронида буданд. Ин тариқа вазъияти таъриҳӣ ва умуман ҳаёти мудҳиши замон мувофиқи талаботи шароит дар адабиёти бадеии тоҷик бевосита ва қушоду равшан инъикос наёфта бошанд ҳам, бо тарзи дигаре, ба воситаи рамзу тамсилҳо, ба тавассути образҳои нозуки шоирона то ан-

дозае ифодаи худро ёфтаанд. Аз ҷумла, яке аз намояндагони адабиёти охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX Мирзо Содиқи Муншӣ муроди худро ба тарзи зайл баён кардааст:

Шуд зи хоби ноз бедор он ситамгар турки маст,
Ханчари хунрезӣ миғсон бар миёни ғамза баст.

(Аз китоби У. Қаримов.
Мирзо Содиқи Муншӣ.—
Душанбе, 1972, с. 56).

Шоир дар ҷои дигар дар хусуси ҷашми фитнаангези маҳбуба сухан кушода, моҳияти тимсоли предмети тасвирро ошкор сохтааст, ки сазовори диққати махсус мебошад:

Дилу динам ба ямғо бурд, Содиқ, турки ҷашми ӯ,
Ғиғон аз турктозиҳои ин туркони яғмой!

(Аз ҳамон ҷо, с. 80).

Дар байти зерини Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат низ васфи ҳусну ҷамоли маҳбубаи нозанин не, балки пештару бештар аз ҳама зулму таррории «турки бадхӯ» дар маркази диққат гузошта шудааст:

Нола рӯёнад ба ранги лола, Ҳайрат, хоки ман,
Баъди қатлам гар қадам он турки бадхӯ мезанад.

(Ашғори мунтахаб.—
Душанбе, 1964, с. 48).

Ҳайрат, ки шоири ҳассос буд, тазъйику фишори мухити одамношиносии давраи ҷонканин феодализмро бисёр хуб ҳис кардааст (ва аз дасти он бармаҳал нобуд ҳам мегардад), боре рақибони иҷтимоии худ — ҳокимон ва ҷамеи гурӯҳҳои ғоратгару муфтхӯри туркро кушоду равшан, берун аз образи шеърӣ, вале зарифона мазаммат намуда буд, чунончи:

Баски аз сӯхбати атроқ ба ҷон омадаам,
Чехраи ман шавад аз ғусса, аҷаб нест, сариф.

(Ашғори мунтахаб, с. 85).

Аз мулоҳизаи мисолҳои боло ба чунин тасаввури ғалат роҳ додан мумкин нест, ки суханварони гузаштаи мо дар зимни образи шеърӣ халқҳои ҷафокаши туркнаҷодро таънаю маломат карда бошанд. Садҳо мисолҳо аз осори шоирони давраҳои гузаштаи тоҷику форс овардан мумкин аст, ки дар онҳо забони туркӣ, қавмҳои гуногуни турк бо ҳурмату эҳтиром ба забон гирифта

шудаанд. Масалан, Сайфий Исфахангӣ туркиро дар ради-
фи забони паҳлавӣ номбар кардааст:

Ганҷи ҳикмат зери ҳар ҳарфе ниҳон дорад, валеқ
Гоҳ **туркӣ** хонадаш бо аҳл, гоҳе паҳлавӣ.

(Аз китоби Л. Сулаймонова. *Ҳаёт
ва эҷодиёти Сайфий
Исфахангӣ*.— Душанбе, 1973, с. 14).

Ё худ, шоир ва инсонпарвари бузург Хоҷа Ҳофизӣ
Шерозӣ ҳамаи забонҳо, аз ҷумла забони туркиро низ
дар баёни матлаб баробару комилхуқуқ шумурда, онро
пеш аз забони (мувофиқи тафаккуроти замонаш муқад-
даси) арабӣ ба забон овардааст:

Якест **туркию тозӣ** дар ин муомила, Ҳофиз,
Ҳадиси ишқ баён кун бад-он забон, ки ту донӣ!

(«Мунтахаби ғазалиёт», с. 267).

Шоирону нависандагони гузашта хангоми истеъмо-
ли калимаю таъбирҳои марбут ба «турк» чи бевосита
ва чи дар зимни образи шеърӣ ҳамоно амирону саркар-
дагон, ҳокимону лашкариён, ҳуллаш, гурӯҳҳои муфтих-
ру истисморкунандаро дар назар доштаанд, ҳислату
қирдор ва рафторҳои қабҳои ононро мазаммат намуда-
анд.

Дурустии ин ҳулосаро таърихи адабиёти халқҳои
туркизабон низ тасдиқ менамояд, зеро образи шеърӣ
мазкурро дар эҷодиёти бисёр шоирони туркизабон ҳам
дарёёб кардан мумкин аст. Масалан, Мирзо Ҳалил иб-
ни Мироншоҳ ибни Темур ҷафокорино ба «турки парӣ-
пайкар» нисбат додааст:

Эй **турки парипайкаримиз** тарки ҷафо қил,
Қоми дилимиз, лаъли раванбахш раво қил.

(Аз «Суханварони сайқали рӯи замин», с. 65).

(Мазмунаш: Эй турки парипайкари мо, тарки ҷафо
қун, Қоми дили мо (ба) лаъли раванбахш раво қун).

Асосгузори адабиёти туркизабонон амир Алишерӣ
Навоӣ дар як назираи худ ба Ҳофиз гуфтааст:

Гар он **турки хитой** нӯш созад ҷоми саҳборо,
Нахуст орад сӯи мо **турктози қатлу яғмор**.

(Девони Фойӣ, китоби I.—
Тошканд, 1965, с. 32).

Шоирӣ дигар Муҳаммадризо Оғаӣ низ ба мисли
бисёр суҳанварони туркизабон борҳо мафҳуми «турк»-

ро бевосита ва ё дар зимни образ ба кор бурдааст, аз чумла:

Фано хайли вужудим мулкани гар турктоз этса,
Демасман лахзае ондин жудо бу турктоз ўлсун!¹

(Мазмунаш: Агар хайли фано мулки вучуди маро турктозӣ намояд, Нахоҳам гуфт, ки лаҳзае аз он ин турктоз чудо бод!)

Огаҳӣ дар ҷои дигари девони худ ифодаи «турктоз»-ро таъкидан батақрор овардааст, ки он дар инъикоси мазмуни идеявии шеър аҳамияти калонро доро мебошад:

Қилди ишқинг хайли сабрим мулқиға
Турктозу турктозу турктоз.²

(Мазмунаш: Хайли ишқат мулки сабрамро қард турктозу турктозу турктоз).

Шоир дигар Турдӣ дар садри байт тавсифи «туркона» ва дар аҷузи он «яғмо»-ро овардааст, ки ин ҳодиса бечиз намебошад:

Туркона хиром айлади ул шӯхи дилоро
Дил мулкани бир гӯшаи чашм айлади яғмо.
(«Ўзбек шеърнати антологияси», с. 109)

(Мазмунаш: Он шӯхи дилоро туркона хиромид, Ба як гӯшаи чашм мулки дилро яғмо сохт).

Дар ҳақиқат, ифодаҳои «турк», «туркӣ», «турквор», «турктоз», «туркона» ва амсоли инҳо дар адабиёти илмиву бадеӣ ҳамчун сифат ишора ёфтаанд. Чунинчӣ, Бобур дар «Бобурнома» чандин ҷо мафҳуми «турк»-ро ҳамчун сифат ба забон овардааст. Масалан, ӯ зимни баёни умарои Султон Ҳусайн Мирзо дар бораи амир Тангрибердӣ мегӯяд: «Яна Тангрибердӣ самонҷӣ эди. Турк ва мардона ва қиличлик йигит эди»³ (яъне: «Боз Тангриберди Қоҳӣ буд. Турк ва мардона ва ҷавони шамшердор буд»). Ё худ, онд ба Ислими барлосӣ Бобур

¹ Огаҳӣ. Таъвиз-ул-ошиқин.— Тошканд, 1960, с. 317, (Дар ин нашр калимаи «турктоз» дар ҳар ду маврид дар шакли «тарктоз» ҷой шудааст, ки саҳеҳ намебошад).

² Огаҳӣ. Таъвиз-ул-ошиқин, с. 172. (Дар ин байт ҳам — «турктоз» дар ҳамаи мавридҳо дар шакли ғалат, яъне «тарк тозу» ҷой шудааст).

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Бобирнома.— Тошканд, 1960, с. 238. Иқтибосҳои минбаъда аз саҳифаҳои 236 ва 238.

гуфтааст: «Яна Ислим барлос эди. Турк киши эди Кушчиликни яхши билур эди...» (яъне: «Боз Ислими барлос буд. Шахси турк буд. Шохинпарвариро хуб медонист...»). Дар чои дигар Бобур навиштааст: «Яна амир Умарбек эди... мардона ва турк ва яхши киши эди...» (яъне: «Боз амир Умарбек буд... мардона ва турк ва одами хуб буд...»). Аз порчаҳои мазкур пай бурдан мумкин аст, ки «турк» ҳамчун сифат омадааст ва он бебокиву далерӣ, бераҳмиву часуриро ифода менамояд.

Ба ин тарик, аз мулоҳизаи баъзе шеърҳои шоирони давраҳои гузашта ба хулосае омадан мумкин аст, ки калимаи «турк» дар эҷодиёти нависандагони адабиёти тоинкилобӣ на ҳамеша ба маънои аслии худ меояд ва на ҳамаи образҳои шеърӣ дар асоси калимаи мазкур ҳосилшуда маҳбубаро ифода мекунад. Дар ин қабил образҳои шеърӣ, ки ба маҳбуба бахшида шудаанд, на сурати зоҳирӣ, балки бештар сират ва хислати онҳо дар назар дошта мешавад. Бинобар ин ҳодисаи хари-дуфурӯш шудани туркдухтарон ва воқеаи амрадбозӣ асоси ба вучуд омадани образи машҳури шеърӣ шуда наметавонад. Ба гумони мо, сабаби асосии ба миён омадани образи мавриди назар ба масъалаҳои ба ҷорабинҳои ҳарбию ҷангӣ ҷалб карда шудани мардони турк, зуҳуроти золимию хунхорӣи амирону ҳокимони туркнажод, торочғариҳои баъзе гурӯҳҳои ҷамъиятии туркон ва дастаҳои роҳзани онон алоқаманд аст. Сайри таърихӣ ташаккул ва тақомулоти образ ва роҳ ёфтани он ба адабиёти халқҳои туркизабон ҳам ҳамин фикрро пурқувват мекунад.

1969—1973.

Қофия: пайдоиш ва арзиш

Шеър дар маданияти халқҳои эронизабон мақоми бузурге дошта, соҳиби таърихи қадим ва бое мебошад. Дар адабиёти қадим, ки аз «Авесто» оғоз ёфта (мутобиқи ёдгориҳои дастрасшуда), то асрҳои VII—VIII (истилои араб)-ро дар бар мегирад, шеър ҳам аз ҷиҳатҳои ғояву мавзӯ ва мундариҷа, ҳам дар масъалаҳои шакли адабӣ арзиши баланди амалии замонавӣ ва илмӣ таърихӣ дорад. Ҳарчанд, мутаассифона, ёдгориҳои адабии тоисломии халқамон дуруст омӯхта нашудаанд ва мӯҳтоҷи тадқиқи мукаммали филологӣ мебошанд, вале дар

асоси обзори Е. Э. Бертельс, И. С. Брагинский, О. Клима ва дигарон доир ба вазну қофия ва санъатҳои бадеии шеърӣ қадим тасаввуроте ҳосил кардан мумкин аст.

Донишмандон дар «Авесто» серистеъмол будани такрор, радиф, нидо, тавсиф ва монанди инҳоро таъкид кардаанд, аммо дар Готҳо (чунончи: Ясна, 32,51) калимаҳои ҳамоҳангро пайдо намудаанд, ки онҳоро унсурҳои ибтидоии қофия шумурдан мумкин аст. Дар порчаҳои боқимондаи матнҳои парфӣёӣ, «Ёдгори Зарерон» ва «Дарахти асурик» низ калимаҳои ҳамоҳанги қофиямонандро дучор меоем. Чунончи, поре аз «Ёдгори Зарерон» (сӯғвории Баствар дар сари ҳасади падар):

Алой, дор ғийон
Авзунат кӣ ҳамвашт?
Алой, вироз питар,
Хуни ту кӣ ҳамвашт?
Алой, сен мурвак
Боракат кӣ ҳамвашт?
Кат ҳамев егон ком
Кум коречор кунех
Нӯн ўжат авганд хех
Чигӯн агаҳ мартум
Ўт ён хвахл варс у риш
Вотон вишуфт естет
Ўт апечак тан хваст.
Ўт хок ў грив нишаст
Бе нун чигӯн кунум?
Ҳақар бе нишинум
У ту, питар, сарут
Андар канор кунум
Хок аз грив бе кунум
У пас апок ў асп
Нишастан не — тувон.

Тарҷумани тоҷикиаш:

Ало, сугуни ҳаёти (ман),
Тавони туро кӣ дуздид?
Ало, падари далер!
Хуни туро кӣ дуздид?
Ало, симургмонанд
Аспи туро кӣ дуздид?
Аз кӯшишҳои ту
Набардҳо шуд.
Ҳоло ту кушта хобӣ,
Чун одами нотагон.
Мӯю риши туро
Бод парешон мекунад.
Ҳасади поки туро зерӣ по кардаанд,
Гиребони ту гард нишастааст.

Холо чӣ бояд кунам?
Агар ҳам шавам,
Сари туро, падар,
Андар канор кунам.
Гиребонатро аз гард пок кунам,
Ва пас боз ба асп
Наметавон ништастан.¹

Дар порчаи мазкур хеле калимаҳои ҳамоҳанг, ҳамчун **кунех** ва **хех**, **хваст** ва **нишаст**, **кунум** ва **нишинум**, **сарум** ва **кунум** ба назар меҳӯранд. Аммо дар ёдгориҳои адабии паҳлавӣ калимаҳоеро дучор омадан мумкин аст, ки ба қофияи маъмулӣ шабоҳати равшан доранд. Профессор Евгений Бертельс ақида дорад, ки дар «Ёдгори Зарерон» гоҳе кӯшиши қасдан кор фармудани қофия мушоҳида мешавад, чунончи:

(У) абак-тон даҳем
вас зарр(у)вас асем
у вас асп (е) невак
у вас гоҳ шаҳрдорих

Тарҷумааш:

Ва он гоҳ ба шумо мо диҳем
Зарру сими бисъёр
Ва бисъёр аспони хуб
Ва бисъёр тахтҳои шохӣ.

Барои намуна порчае аз «Бундаҳишн», ки он ба қавли мутахассисон, ҳамчун маснавӣ қофия дошта, ба норми поэтикаи классикӣ хеле наздик мебошад:

Замон ўжўмандтар аз ҳар 2 домон
Замон ҳандозак ў кори додастон.
Замон аз хвайопакон айопоктар
Замон аз пурсишникон пурсишниктар.
Замони мон опаканиҳед
Брин над замон пистак фроч шкиҳед.
Гийон аз аве не бухтед,
Не ко ави урде возед,
Не (ко)нисе афровед.
Не ко азар ахв фрўд вартед.

Тарҷумааш:

Замон зўрмандтар аз ҳар ду офариниш
(яъне адлу зулм),
Замон — маҳаки ҳақиқии корнома,
Замон поктар аз ҳама гуна покиҳо,

¹ Баствар 7-сола буд.

Замон ба ҳар гуна ҷазодиханда некӯ ҷазо медихад.
Замони (умри) мо гузаранда аст,
Дар замони худ шукӯҳманд ҳам хоҳад шикаст,
Чон аз он (замон) халосӣ надорад,
Не ба осмон парида,
Не ба замин фуру рафта,
Не дар дӯзах пинҳон шуда.

Дар порчаҳои аввалини шеъри дарӣ-тоҷикӣ (асрҳои VIII—IX), яъне оғози давраи асримиёнагии адабиёттамон низ қофия на ҳамеша ба назар мерасад. Масалан, порчае, ки мувофиқи маълумоти муаллифи «Таърихи Табарӣ», кӯдакони Балх дар ҳаҷви Асад ибни Абдулло, барои шикасти саҳт хӯрданаи дар Хутталон (Кӯлоби ҳозира) меғуфтаанд:

Аз Хутталон омадия!
Ба рӯ табоҳ омадия!
Овора боз омадия!
Хашангу зор омадия!

Доир ба санаи ин ҳодиса одатан ду таърих: 725 ва 737 зикр мешавад. Гап дар сари ин аст, ки Асад бини Абдулло соли 725 ба Хутталон лашкар мекашад, аммо мағлуб шуда, ҷониби Балх меғурезад. Сбли 737 ӯ боз ҳучум меорад, дар аввал мағлуб шуда, меғурезад, вале оқибат Хутталонро забт мекунад.¹ Бинобарин, порчаи шеърӣ ё дар мағлубияти аввал гуфта шудааст, ё дар мағлубияти дуюм. Як ҷиҳати ҷолиби диққати шеъри мазкур ин аст, ки халқ ба Асад бини Абдулло ҳамчун ба муҳотаби конкрети ҳозира хитоб мекунад ва бо ҳиссаи тамасхурии «-йа», ки воқеан ҳоло ҳам дар забони зиндаи халқ маъмул аст, ҳаҷв менамояд.

Маълум аст, ки дар ҳамаи навъҳои санъат, аз ҷумла шеър, ғайр аз образнокӣ, ки мавҷудияташ ҳатмист, боз таносуб, мувофиқату мутобиқат — яъне гармония ва дисгармония шарт мебошад. Маҳз бинобар ҳамин, гармония ҳар қадар нозуктару мураккабтар бошад бадеият ҳамон андоза баландтар ва сухан гуворотару арзиши он бештар мегардад. Гармонияи шеъри лирикӣ ба туфайли вазн, қофия, радиф, теъдоди мисраъу байт ва банд, устухонбандӣ, санъатҳои бадеӣ ва амсоли инҳо фароҳам меояд. Дар ин масъала мақоми қофияву радиф хеле калон мебошад.

¹ Муфассалтар ниг.: История таджикского народа, т. II кн. 1.—М.: Наука, 1964, с. 109; Б. Г. Гафуров. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история.—М.: Наука, 1972, с. 321.

Ҳамон навъе ки маълум шуд, дар шеърӣ адабиёти қадим калимаҳои ҳамоҳанг ва гоҳе калимаҳои ҳамкوفия дучор оянд ҳам, қофияро шоирон ҳамчун система риоя накардаанд. Пас, саволе метавонад пайдо шавад, ки воситаҳои гармонияи оҳангии шеърӣ қадим қадомҳоянд? Гап дар сари ин аст, ки дар шеърӣ қадим санъати такрор (ҳамроҳи намудҳои гуногунаш) хеле серистеъмол буд ва маҳз дар заминаи инкишофи минбаъдаи такрор санъатҳои махсуси шеърӣ, ҳамчун радиф ва радд-ул-ачуз ала-с-садр ташаккул меёбанд.

Махсусан радифро алоҳида бояд таъкид намуд, ки он на танҳо ҳамчун санъат, балки чун унсурӣ муҳими шеър дар заминаи санъати такрор шакл гирифтааст. Чи назариётчиёни асрҳои миёна ва чи мутахассисони ҳозира дуруст таъкид намудаанд, ки радиф кашфи халқҳои эронизабон буда¹, пас бо адабиёти халқҳои дигар, пеш аз ҳама ба адабиёти араб, гузаштааст. Дар бораи он мақоми бузурге, ки радиф дар низомии оҳангӣ ва ифодаи мундариҷаи ғоявии шеър мебозад, ҳоҷати суҳан нест. Ин маъниро аз такрори «омадия?» (дар шеърӣ боло) равшан мулоҳиза кардан мумкин аст.

Зимнан доир ба як ҳодисаи ҷолиби диққат таваккуф кардан лозим меояд. Одатан дар таърифи радиф меғуянд, ки он дар охири мисраъу байт, баъди қофия меояд. Аз афташ, шартӣ «баъди қофия»-ро соқит бояд кард, зеро радиф дар шеърӣ беқофияи қадим (ва гоҳе муосир ҳам) дар ҳамон функцияи худ меояд. Ин факт шоистаи диққати ҷиддӣ ва сазовори омӯзиши махсусест, ки дар асрҳои миёна низ гоҳе шеърҳои радифдори беқофия меғуфтаанд ва суҳаншиносон низ ин ҳолатро пай бурдаанд. Чунончи, Ҳамидаддини Начотӣ гуфтааст: «Ва навъе дигар шеър ҳаст порсиёно. Ва онро «ҳасрода» (ё «чарода» ва ё «ҳарода» — Р. М.) хонанд. Ва он чунон бувад, ки шеърро радиф дар ҳар байте исбот кунанд бе тақдими қофия бар вай. Ва мутааххирон ин навъ (шеър) нағуфтаанд». Начотӣ барои далел як порча шеърӣ Саноиро меорад, ки аз 4 байт иборат мебошад ва матлааш ин аст:

Эй кавкаби олидураҷ, васлат ҳаром асту ҳараҷ,
Эй рукни тоат ҳамчу ҳаҷ, ас-сабр — мифтоҳ-ул-фараҷ!

¹ Албатта, фикри Х. Р. Курбатов — «Радиф пеш аз ҳама ҳоси шеърӣ классикии араб мебошад» — асосе надорад. (Х. Р. Курбатов. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. — М.: Наука, 1978, с. 131).

Ибораи «ас-сабр — мифтоҳ-ул-фараҷ» минбаъд бидуни тағйирот такрор ёфтааст. (Ҳамидаддин Начотии Нишопурӣ. Рисолаи пируӣ ва мақолаи навруӣ.—Дастнависи В—574 Шуъбаи ленинградии Институти шаркшиносии АИ СССР, вар. 58 а.).

Баъди истилои араб, дар натиҷаи ошноӣ бо поэтикаи шеъри араб дар асрҳои IX—X қофия на танҳо маъмул гашт, балки ба системаи қатъӣ дохил ҳам шуд. Бо эҳтимоли қавӣ метавон изҳор кард, ки ин ҳодисаи адабӣ дар заминаи ду анъанаи устувор сурат гирифт: яке — анъанаи унсурҳои қофия, дигаре — анъанаи радиф.

Қайд кардан ҷои аст, ки баъди ошноии адибони тоҷику форс бо шеъри араб (ки дар раванги он суҳанварони эронинаҷод ҳам ҳисса гузоштаанд) қофия на танҳо ба система даромад, балки ба қофияи нормативии классикӣ табдил ҳам ёфт.

Ин ҷо зарур менамояд, ки фаҳмиши худро доир ба мафҳумҳои мазкур баён кунем. Ба система даромадани қофия чунин маънӣ дорад, ки он ҳамчун унсури ҳатмӣ (мисли вазн) дар ҳар як асари манзум риоя карда мешавад. Ҷиҳати нормативии қофия онро мефаҳмонад, ки дар саросари шеър, мувофиқи талаботи як системаи конкрет, он риоя карда мешавад — чунончи **аа, ба, ва...** дар ғазалу касида, **аа, бб, вв...** дар маснавӣ, **аааа, ббба, ввва...** дар типӣ мусаммат. Меъёри шеър чунин аст, ки ақаллан дар ягон байт ё мисраъ принципи интиҳобшудаи қофиябандиро тағйир додан имкон надорад. Масалан, аз 60 ҳазор байти «Шоҳнома» байте пайдо наметавон кард, ки ҳарду мисраъаш ҳамқофия набошад. Қофияи шеъри моро барои он классикӣ шумурдан мумкин аст, ки аз як тараф, тамоми қонуниятҳои овозии он муайян карда шуда бошад, аз тарафи дигар, он дар ифодаи сазовори мундариҷаи ғоявӣ роли азиме мебозад.

Дар дахҳо (бемуболиға!) рисолаҳои ба назарияи қофия бахшидашуда муаллифони асримиёнагӣ ҳатто хурдтарин хусусият ва талаботи фонетикӣ калимаҳои қофияшавандаро ошкор кардаанд. Танҳо хотиррасон кардан кифоят аст, ки шеършиносони гузаштаи мо понздаҳ унсури имконпазири қофияро муайян намудаанд: нӯҳ унсури ҳамсадоӣ (таъсис, даҳил, радиф, қайд, равӣ, васл, хуруҷ, мазид, нойира) ва шаш унсури садонокӣ (расс, ишбоъ, ҳазв, тавҷеҳ, маҷро, нафоз). Муаллифони китобҳои назарияи қофия калимаҳои «супурдастемаш» ва

«набурдастемаш»-ро ҳамчун мисоли калонтарин калимаҳои ҳамкофия нишон додаанд, ки ҳамагӣ сездеҳовозиянд. Чунон ки маълум мегардад, калимаҳои забони тоҷикӣ дар ҳадди охирини бузургии худ ҳам тамоми унсурҳои муқарраршудаи қофияро фаро гирифта наметавонанд.

Аз тарафи дигар, ба хотир овардани функцияи қофия ғоиданок менамояд.

Якум, қофия гармонияи шеърро меафзояд, яъне тавассутӣ вазну қофия мавзунӣ шеър ҳосил мегардад. Бесабаб нест, ки қофия ҳар қадар бештар ва сифатан баландтар бошад, равонию мусикавияти он шеър ҳамон андоза зиёд мешавад.

Дуюм, қофия роли структурӣ-устухонбандиро мебозад, яъне ба туфайли он ягонагӣ ва ваҳдати шеъри лирикӣ таъмин мегардад. Чунончи, байтҳои ғазал ба воситаи силсилаи калимаҳои ҳамкофия ба як чизи воҳид табдил меёбанд. Албатта, дар функцияи ягонагӣ яклухтӣ асар аз ҷумлаи унсурҳои дигари шаклӣ роли вазну радифро ҳам қайд кардан лозим меояд. Вале ба фикри мо, дар ин масъала қофия мавқеи боз ҳам муҳимтарро ишғол менамояд. Инро, масалан, дар жанрҳои мусаммат ва тарҷеот равшантар тасаввур кардан мумкин аст, зеро дар бандҳои гуногуни шеър лаҳзаву пораҳои ҷудогонаи як эҳсосоти том инъикос меёбад ва ин пораҳо ба воситаи қофияи мисраҳои охирин (дар мусамматҳо) ва байти тарҷеъ (дар тарҷеот) бо ҳамдигар алоқаманд шуда, ягонагиву яклухтӣ томо ба вучуд меоваранд.

Сеюм, ғоидани қофия дар воситаи пуртаъсири баёни мундариҷаи ғоявӣ будани он аст. Суханварони асил, ода-тан, мафҳуми марказии шеърро, ки меҳвари мулодро ифода мекарда бошад, дар қофия (ё қофияву радиф) мегузоранд. Ин ҳолатро бештар аз ҳама дар рубоӣ, қитъа, ғазал, қасида ва мусамматҳои шоирони классик мушоҳида кардан мумкин аст. Барои мисол қасидаи устод Рӯдакӣ — «Бӯи ҷӯи Мӯлиён»-ро хотиррасон кардан кифоят мебошад, чунончи:

Бӯи ҷӯи Мӯлиён ояд ҳама,
Ёди ёри меҳрубон ояд ҳама.
Реги Ому бо дуруштиҳои ӯ,
Зери поям парииён ояд ҳама.
Оби Ҷайхун аз нишоти рӯи дӯст
Хинги моро то миён ояд ҳама.

Эй Бухоро, шод бошу дер зӣ,
Мир наздат меҳмон ояд ҳаме...

Азбаски мавзӯи шеъри мазкур Ватан ва ғояи марказии он ватанпарварист, мафҳумҳои «ҷӯи Мӯлиён», «ёри меҳрубон» ва амсоли онҳо дар қофия гузошта шудаанд. Вобаста ба ҳамин маънӣ суҳанони ибратомӯзи Владимир Маяковский ба хотир мерасад, ки гуфтааст: «Ман калимаи аз ҳама характерноктаринро ҳамеша дар охири мисраъ мегузорам ва дар ҳар ҳолат қофияи мувофиқи онро ҷустуҷӯ менамоям».

Маълум аст, ки барои ҳар як фарди башар Ватан ҳамеша бо ҷузъиёти ҷуғрофияш (ҳамчун рӯду чашма, кӯчаву хиёбон, талу теппа ва ғ.) ва дӯстону хешовандон ёдрас мешавад. Дар байтҳои шеъри мазкур «парниён», «меҳмон», «осмон», «бӯстон» ва амсоли онҳо ҳамчун қофия оварда шудаанд, ки аксарашон мафҳумҳои тавсифӣ буда, азизиву азамат ва шукӯху абадияти Ватан — Бухоро таъкидан ифода менамоянд. Ин ҳам пӯшида нест, ки ғараз аз шеъри боло — **бозгашт** ба Бухорост ва ин матлаб аз радифи **ояд ҳаме** равшан хувайдост.

Ин ҳам қобили таъкид мебошад, ки дар масъалаи принципҳои қофиясозӣ шоирони тоҷикӣ форс ба шеъри араб таъсири ҷиддӣ ҳам расонидаанд. **Чунончи, шакли** қофиясозии маснавиро (аа, бб, вв...), ки дар адабиёти мо анъанаи қадимӣ дошту дар давраи нав равнақе пайдо кард, арабҳо низ гирифтанд, вале номашро «муздавича» гузоштанд. **Шакли** қофиясозии мураббаъ (аааб, вввб, гғгб...) низ дар адабиёти араб маъмул набуд.

Қофия дар шеъри асримиёнагии тоҷикӣ форс, махсусан дар давраи классикии он — асрҳои X—XI ба дараҷаи баланди тараққиёти худ расида натиҷаҳои оламшумули бадеиро ба майдон овард, ки ин эҳтиёҷ ба мисол надорад.

Дар давраи нави советӣ, ки моҳияти аслии он бо **озодии инсон** вобаста мебошад, ҳамин ду ҷиҳати нормативии қофия ба тағйирот дучор омад: аз як тараф, тарзу шаклҳои гуногуни қофиясозӣ бо ҳамдигар омехта шуданд, аз тарафи дигар, талаботи дохилии қофия суст шуд ва қофияҳои ноқис ривож ёфтанд. Ҷолиби диққат аст, ки ду ҳодисаи мазкур қофия бо ду марҳилаи ҷамъияти мо рост меояд: агар дар давраи солҳои 20-ум — оғози 50-ум тарзу принципҳои гуногуни қофиясозӣ бо ҳамдигар омехта шуда, жанрҳои махлутро (аз типи

«қасидан маснавӣ», «мусаммати тарчеъбанд» ва ғ.) ба майдон оварда бошад, аз охири солҳои 50-ум эътибори принципиалии қофия (махсусан дар шеърҳои арӯзи нав) ба тарзи чиддӣ вайрон шуд: агар дар марҳилаи аввал жанри шеърро нисбатан муайян кардан мумкин бошад, дар марҳилаи дуюм ин амр аксаран муяссар намерад. Дар натиҷа, ҳоло мафҳуми **байт** — ҳамчун **воҳиди шеър** вайрон шуда, ҳатто ҳудуду микдори мисраъҳоро муайян кардан мушкил аст. Дар поэтикаи классикӣ мисраи дуҷуми байту банд, ҳосса мисраи охиринаи шеър асло аз қофия озод намешуд, ҳоло гоҳе баръакс ин ҳолат мушоҳида карда мешавад. Дар замони мо роли структуриро устухонбандии қофия заиф шуд. Алалхусус дар шеърҳои арӯзи нав мавқеи қофия тамоман тағйир ёфт, гоҳе чандин мисраъву байти шеър ё дoston паиҳам меоянд, ки қофия надоранд.

Назар ба мушоҳидаҳо, дар он шеър, ё порчаҳое, ки қофияшон нодир аст, роли радиф ва санъати такрор меафзояд. Яъне ҳалале, ки гармонияи шеър аз нудрати қофия мебинад, тавассути такрор, радд-ул-ачуз ала-садр, ҳосса радиф дуруст мешавад. Бинобар ин, вайрон шудани талаботи нормативии қофия дар замони мо, агар он аз рӯи иқтисоди мазмун воқеъ гардида бошад, аз як тараф, барои истиклоли шоир ва вусъати мундариҷаву роҷа имконият муҳайё кунад, аз тарафи дигар, аз ҳақиқат ва чигунагии шеъри қадими мо гувоҳие хоҳад дод.

1982.

Замон ва суҳан

Тамоми соҳаҳои маданият дар марҳилаи ҳозира, яъне давраи пуравчи социализми баркамол як қатор хусусиятҳои ба назар намоён дар бар кардааст, ки доир ба ду масъалаи он таваккуф карда хоҳад шуд.

1

Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои ҳамаи навъҳои санъат дар марҳилаи ҳозираи инкишофи ҷамъияти инсонӣ мақому мартабаи рӯзафзун пайдо намудани ҳуҷҷату далелҳои воқеӣ мебошанд. Агар ба санъатҳои рассомӣ, кино, театр, ҳайкалтарошӣ ва амсоли инҳо андаке та-

вачҷӯҳ шавад, маълум мегардад, ки дар тамоми ҷабҳаҳо корнамонҳои одамони конкрет ё дар партави воқеаҳои ҳаёти ва ё бо ёрии материалу ҳуҷҷатҳои таърихӣ инъикос мешаванд. Ин ҳодиса дар адабиёти бадеӣ боз ҳам равшантар ба назар мерасад. Инро, лоақал, дар мисоли асарҳои сершумори ёддошти, очерку сафарнома, китобҳои таърихӣ бадеӣ ва ғайра, ки дар айёми мо нуфузи зиёде пайдо кардаанд, ба хубӣ дидан мумкин аст.

Дар адабиёти советии тоҷик нахустин дафъа устод Айни ба ҳуҷҷату далелҳои ҳаёти рӯй овард. Ӯ дар воқеаҳои Революцияи Халқии Бухоро ва ҳодисаҳои гузаштаи таърихӣ халқи тоҷик як қатор асарҳои таърихӣ ва адабии бадеӣ эҷод намудааст. Ба ғайр аз ин, устод Айни дар нахустин романи советии тоҷик «Дохунда» ва минбаъд дар дигар асарҳояш низ бо нияти гаштаю баргашта таъкид намудани реалияти воқеаҳои мӯхташамӣ тасвиршаванда ва таъкидан хотиррасон кардани воқеа-реалӣ ва типӣ будани бисёр персонажҳо ва ҳодисаҳо як силсила ҳуҷҷатҳо, аз қабилӣ мактубҳо, васиқаҳо, фармонҳо, варақаҳо ва ғайраро овардааст.

Ин амал дар айёми мо бештар вусъат ёфтааст. Ин ҳолат ҳатто дар лирика равшан мушоҳида мешавад. Масалан, Мӯъмин Қаноат дар достони «Сурӯши Сталинград», ки ҳамчун комёбии барҷастатарини назми солҳои охири тоҷик эътироф гардидааст, на танҳо замону макони воқеаҳоро мудаққикона тасвир кардааст, балки персонажҳоро бо номи аслиашон овардааст, ҳатто барои ягонагии хати композиция ва афзун намудани таъсири ғоявию эмоционалии асар аз усули дафтари хотираи аскарӣ немис моҳирона истифода бурдааст.

Дар адабиёту санъати муосир мақоми зиёд пайдо кардани ҳуҷҷат ва материалҳои таърихӣ ҳодисаи тасодуфӣ нест. Ин аз як тараф, ба ҳуҷҷат бештар ҳусни таваҷҷӯҳ зоҳир намудани санъаткоронро исбот намояд, аз тарафи дигар (ва ин пӯшида нест), ба он шаҳодат медиҳад, ки ҳуди хонандагон ба ёддошту саргузаштҳо, сафарнома ва умуман асарҳои ҳуҷҷатӣ майлу рағбати боз бештар пайдо кардаанд.

Пас сабаби ин ҳодиса дар чист? Чаро дар адабиёти тореволюциягии тоҷик (ва на танҳо тоҷик) ҳуҷҷат ба ин андоза мавқеъ надошт, вале дар замони мо ба яке аз хусусиятҳои асосии адабиёт табдил ёфтааст?

Агар хато накунем, ин масъала ба табиат ва вази-
фаи адабиёти бадеӣ алоқаманд мебошад. Пӯшида нест,
ки адабиёти бадеӣ табиатан ба барсохти ҷамъиятӣ дохил
шуда, на танҳо чигунагии шуурӣ аҳли ҷамъиятро ифо-
да менамояд, балки онро ҳам ҳимоя ва ҳам идора ме-
кунад. Бешубҳа, таҳаввул, пешрафт, инқироз ва умуман
чигунагии ҳолати адабиёт ба сохти иҷтимоӣ вобаста
мебошад.

Ҳаёти тореволюционии халқи тоҷик ба мисли ҳамаи
халқҳои Шарқ хеле сусти тараққи мекард. Дар муддати
тақрибан ҳазорсолаи ҳукмронии феодализм дар ҳаёти
иҷтимоии халқ ҳодисаю воқеаҳои бузург, табaddуло-
те, ки ба ниҳоди сохт алоқаманд бошанд, рӯй надовда-
анд. Албатта ин суҳан ба воқеаҳои сершумори таъри-
хӣ, ки ба туфайли хуруҷу фаъолияти ин ё он хонадони
ҳукмрон содир мешуданд, дахле надорад, зеро ҳеҷ яке
аз тохтутозҳои гузашта мутлақо боиси пешрафти ҳаёт
нагардидааст. Ба тарзи дигар гӯем, ҳаёт дар гузашта
аз ҳодисаҳои мӯҳташама, ки боиси саодати башарӣ ва
хуррамии зиндагӣ гардида бошанд, камбағал буд.

Азбаски аҳли адабу санъат закитарин гурӯҳи ҷамъ-
ият ҳисоб меёбад (ва дар сурати як пайкари зинда та-
саввур намудани ҷамъият ин гурӯҳи ҷамъиятиро узви
ҳассостарини он шумурдан равост), ҳодисаю воқеаҳои
мӯҳташамро, ки раванқдиҳандаи ҳаёт бошанд, орзу
мекарданд. Масалан, Фирдавсӣ дар орзуи қорномаву
қаҳрамоноҳо, ватанпарварию нақӯқориҳо «Шоҳнома»-
ро офарид. Низомии Чомӣ дар орзуи зиндагии бонишо-
ти омма кишвари идеалиро орзу кардаанд.

Мисоли дигар. Дар рубоиёти Умари Хайём «шароб»
мафҳумест, ки аз ҳама бештар тақрор ёфтааст: ин ка-
лима атрибутӣ марказии шеърҳои ӯ гардидааст. Чаро?
Хайём майпараст буд? Ҳаргиз! «Шароб» дар осори Хай-
ём ва дигар классикон тимсол аст: тимсоли хушӣ, ҷаво-
нӣ, нақӯқорӣ, олиҳимматӣ ва мафҳуми мутазадона бар
зидди муҳити мавҷуда. Азбаски шариат шаробро манъ
мекард, Хайём барои ба ин ақидаи шариат ҳамфиқр на-
будан, барои иқтидору тавоноии одам ва бузургии эҳ-
тишоми вайро тараннум кардан гаштаю баргашта ша-
робро васф кардааст.

Ё худ. Ҳар кас хуб медонад, ки идеали Ҳофиз ода-
ми фозил ва пок аст. Шоир одами поксирешту хубсу-
рат, одами қомилу фозил ва шахси озоду босаодатро
орзу мекунад. Чаро? Чунки дар замони Ҳофиз, ба мис-

ли тақрибан ҳаман давраҳои феодалии шахси комилу фозил нодир буд ва ин шахси идеали Ҳофиз доимо гирифтори фишору тазйиқи беҳисоб буд; ҳамеша дасти чоҳилу ғаммоз, сиёҳдилу бадхоҳ боло буд; ҳамеша зимомӣ ҷамъият дар дасти онон буд. Ин аст заминаи иҷтимоии идеали Ҳофиз.

Ин қабил мисолҳоро бисёр овардан мумкин аст, аммо бо хотиррасон намудани як ҳодисаи дигар иктифо намудан авло менамояд. Дар пеши ҷамъияти ҷафопеша, дар назди шарияти бераҳм ва ҳатто табиат инсон бечора ва хору залил буд, қудрате надошт. Инсон дар зери чунин фишорҳо на танҳо қудрати офариниш зоҳир намекард, балки гумон ҳам надошт, ки соҳиби иқтидори беҳамтоест. Маҳз барои ҳамин санъаткорони мутафаккир қаҳрамонони худро дар партави таҳайюлотӣ хушпардоз бузургу мӯхташам, донову тавоно, хунарманду наққор тасаввур ва тасвир менамуданд. Маҳз барои ҳамин Фарҳод кӯҳкан тасвир мешавад; Искандар дар ҷустуҷӯи оби ҳаёт аст; Самаки айёр ҳамеша голибу музаффар мебошад.

Аммо замони мо ҳам табиатан, ҳам моҳиятан муҳолифи замони гузашта аст: агар пеш суръати инкишофи ҳаёт заиф, ҳатто нонамоён бошад, ҳоло ҳаёт бо суръате пеш меравад, ки на танҳо мислашро таърих надидаст, балки баъзан ин суръатро ақл ҳам якбора дарк карда наметавонад; агар пеш одам очизу нотавон бошад, ҳоло одам офаридгор асту ба кайҳон, ба сайёраҳои дигар парвоз мекунад... Баъди он ки инсонӣ меҳнаткаш бо шарофати Партияи Ленин иқтидору имкониятҳои бепояи худро кашф намуд, ба муқобили зулму нобаробарӣ бархост ва дар таърихи инсоният яқумин давлати синфҳои заҳматкашро бунёд кард. Революцияи Қабири Социалистии Октябр сароғози ҳодисоти мӯхташамӣ ҳаёӣ, ҳусни матлаи корномаҳои меҳнаткаши озод гардид, ки аз пай он ғалаба дар ҷанги граждании, сохтмони социализм, зафар дар Ҷанги Бузурги Ватанӣ, бунёди ҷамъияти социализми баркамол, нахустин парвоз дар коинот ва даҳҳо ҳодисаҳои дигар давоми ҳамин силсилаи ноғусастаӣ ва олампазиро ташкил медиҳанд. Агар пеш кӯҳ кофтани обёрӣ намудани биёбон, корхонаи азим сохтан, дар ҳаво парвоз кардан... орзуву афсона бошанд, ҳоло инҳо ҳодисаҳои муқаррарии ҳаёӣ ҳисоб меёбанд, ки тимсолашонро дар сари ҳар қадам мушоҳида кардан мумкин аст.

Хулоса, дар замони мо орзуи воқеаи мӯхташам бунёдкорона ва саодатбахш амалӣ гардид. Бинобар ин, диққату эътибори адибону санъаткорон имрӯзҳо аз осмону олами ҳаёл ба ҳаёти воқеӣ, мавҷудоти объективӣ, ки аз ҳодисоти мӯхташам молмомол мебошад, ҷалб гардид. Адиби муосир вазифадор аст, ки ҳамин ҳодисаи мӯхташам ҳаётро тасвир намояд, инро аз ӯ хонанда талаб мекунад; тамоми моҳияти онро кушояд, инро маърифати инсонӣ тақозо менамояд; омилҳои таҳрик ва натиҷаҳои онро нишон диҳад, инро муҳити зиндагӣ ба миён мегузорад. Ба ин васила хонанда ҳодисаи мӯхташам ҳаётро ҳаматарафа дарк мекунад ва барои идомаи пурвусъати он камари ҳиммат мебандад. Ин бошад, боиси афзунтар шудани суръати минбаъдаи ҳаёт ва омили фаровонии зиндагӣ мегардад. Аз ҳамин нуқтаи назар, таърихи тамаддуни умумиҷаҳонӣ дар ин роҳ ибратангез мебошад. Агар дар адабиёту санъати қадим амалиёти худоҳо васф карда мешуд, дертар ҷои онро образи одамони афсонавӣ ишғол менамоянд. Агар дар давраи Эҳё диққати адибону санъаткоронро кирдору рафтори инсонӣ конкрет ҷалб менамуд, суҳанварони асри XVIII ва боз ҳам бештар асри XIX барои тасвири замони маълум, макони равшан ва соҳту шароити конкретӣ таърихӣ зиндагии қаҳрамони худ ҷиддан камар мебандад. Дар замони мо бошад, нависандагону санъаткорони забардаст тавассути методи реализми социалистӣ ба қаъри ҳаёт, ки беҳисоб ғанист, бештар фуру рафта, моҳияти рангорангии ҳодисаю воқеаҳои мукамалтару пурратар дарк карда, асарҳои шоистаи давраи офарида истодаанд.

2

Қонуниятҳои адабиёти тоҷик (вазн, қофия, назарияи жанрҳо, санъатҳои бадеӣ ва амсоли инҳо) асосан дар асрҳои X—XI бунёд ёфта, дар давраҳои минбаъда мувофиқи тақозои инкишофи заводи адабию эстетикӣ халқ ва тараққиёти ҷараёни адабӣ тадриҷан такмил ёфтааст. Ҷолиби диққат аст, ки дар тамоми давраҳои адабиёти тореволюциягӣ ин ё он қонун, масалан, қонуниятҳои жанрҳои адабӣ, вазну қофия ва ғайра торафт равшантар ва устувортар шудаанд, аммо вайрон шудани он ҳеҷ гоҳ мушоҳида намешавад. Масалан, «Шоҳнома» дар маснавӣ гуфта шудааст: аз сада бист ҳазор мисраи он ягон-

тояш аз қофия озод намебошад ва ин навъ тасарруф тасаввурнопазир ҳам буд. Жанри дoston дар арзи ҳазор сол фақат дар маснавӣ эҷод мешуд. Ба ягон адиби даврахон гузашта муяссар намешуд, ки бидуни маснавӣ (дар фаҳмиши шакл) дoston офарад. Айнан ҳамин ҳолатро дар масъалаи вазн низ равшан дидан мумкин аст. Чунончи, ҳар як асари бадеии манзум, сарфи назар аз ҳаҷми он — аз фард сар карда то маснавии эпопея, ҳар яке саропо дар вазни ягона таълиф мегардид. Дар «Шоҳнома», «Вису Ромин», «Юсуфу Зулайхо», «Хусраву Ширин», «Лайлию Мачнун» барин асарҳои мӯхташами эпикӣ лоақал ягон мисраъ бо вазни умумии дoston муҳолифат намекунад. Ақаллан ягон ҳичо каму беш нест. Ин ҳодиса истисноист, ки дар баъзе асарҳои эпикӣ, ғазал, суруд ва мактубҳои манзум дар вазну қофияи дигар оварда мешуданд. Аксари ин навъ порчаҳо асарҳои мустақил ҳисоб меёбанд.

Хулоса, дар замони гузашта назарияи адабӣ асосан чун қолаб, чун схемаи хатмӣ, чун қонун риоя мешуд. Ин норма буд.

Аммо дар замони мо, дар муддати тақрибан ним асри мавҷудияти сохти социалистӣ дар аксари кулли унсурҳои назарӣ навоарӣ дохил шуд. Масалан, пеш қофияи ноқис нораво бошад, ҳоло равоист, ҳатто калимаҳои дар оҳанг ба ҳамдигар наздик қофия мешаванд. Агар пеш дар ду вазн, дар ду жанр гуфтани як асар номумкин бошад, ҳоло мумкин аст, барои ин мисолҳои фарвон овардан мумкин аст, чунончи: «Марши хурият»-и устод Айнӣ унсурҳои се вазиро дорад; «Ба В. И. Ленин»-и Мирзо Турсунзода дар жанрҳои қасида ва маснавӣ эҷод шудааст; дар шеъри Муҳаммадҷон Раҳимӣ «Ба зиёрати доҳӣ» имкониятҳои ду жанр, яъне мусаммат ва тарҷеъбанд истифода шудааст; «Сурӯши Сталинград» дар вазнҳои гуногун таълиф ёфтааст.

Вайрон кардани схемаи бисъёрасра, эҷод намудани хусусияту қонунияти нав аз муҳимтарин нишонаҳои назми советии тоҷик ба шумор меравад.

Саволи ҳаққонӣ ба миён меояд, ки схема (шартан) дар арзи ҳазор соли гузашта идома ёфту чаро дар давран нисбатан кӯтоҳи замони мо ба дигаргунии ҷиддӣ дучор омад?

Омили асосии ин ҳолат низ, ба фикри мо, ҳаёти иҷтимоии халқ мебошад. Халқи тоҷик дар муддати тақрибан даҳ аср як сохт — сохти феодалиро аз сар мегу-

заронид. Сохти ягонаи дуру дароз, ягонаву ҳақ дониста шудани худову ислом, мутлақияти амир, зиндагии якранги халқ — ҳулоса, тамоми соҳаҳои ҳаёти маънавӣ ва моддӣ ҷамъият ягонагӣ, схема, мутлақият, қонуният, абадиятро талқин мекарданд. Ана ҳамин талқинҳои худо — ягона, подшоҳ — ҳокими мутлақ, ислом — дини ҳақиқӣ ва зиндагии беранги аз хусуси воқеаҳои мӯҳташам камбағал сабабгори якрангию ягонагии схемаҳои адабӣ шудаанд ва имкон надодаанд, ки адибон дар тамоми соҳаҳои адабӣ часуруна навогарӣ кунанд. Ҳулоса, ақлу заковати мардум, аз ҷумла адибон занҷирбанд буданд. Ба тарзи дигар гӯем, ҳам базис, яъне сохти шахшудамондаи феодалӣ ва ҳам надстройкаи — ҳамчун дин, ахлоқ, таърих ва амсоли инҳо дар унсурҳои шакли адабиёти бадеӣ нақши худро гузошта буданд. Бешубҳа, агар маҳдудияти иҷтимоӣ ва залолати мазҳабӣ намебуд, арбобони гузаштаи мо мӯъҷизаҳои беҳисоби адабӣ, илмӣ ва техникӣ меофариданд.

Ҳамон навъе, ки аз таърих маълум аст, аз ибтидои асри XX сар карда дар Машриқзамин сохти феодалӣ ба таназзули ҷиддӣ дучор омад ва аз идомаи минбаъда очизӣ кард; ба ҷои он нишонаҳои сохти нави иҷтимоӣ — сохти буржуазӣ зӯҳур мекунанд. Аммо ба шарофати Революцияи Қабири Социалистии Октябр сохти истисморӣ барҳам дода шуда, ба ҷои он сохти социалистӣ барпо мегардад. Заковати халқи озодгардида ба ҷунбиш меояд ва ба эҷодкориҳо сар мекунад, ки ин процесс ҳоло давом дорад ва минбаъд низ давом хоҳад кард. Самараҳои ин заковати озодро ҳоло ҳеҷ кас, ҳатто бадхотарин душмани мафкуравии мо ҳам инкор карда наметавонад.

Навогарҳои адибони советии тоҷик бо ҷӯшу хурӯш, дар алокаи диалектикӣ бо анъана давом дорад. Азбаски «вайрон» шудани «схема» дар бисёр соҳаҳо, ҷунончи, жанр, қофия, вазн ва ғ. дида мешавад ва роҷеъ ба ҳамаи онҳо ин ҷо таваккуф кардан имкон надорад, танҳо ба вазни шеър дахле хоҳад шуд.

Вазни асосии шеъри тоҷик ҷи дар адабиёти асримиёнагӣ ва ҷи дар адабиёти советӣ арӯз мебошад.

Арӯз — вазнест, ки дар он ҳичоҳо ҳам аз нуқтаи назари миқдор, яъне шумораи ҳичову руқноҳо ва ҳам аз ҷиҳати сифат, яъне дарозию кӯтоҳии овозҳо ба ҳисоби гирифта мешаванд. Ин қонуниятӣ арӯз аст. Ҳамин қонуният дар тамоми адабиёти асримиёнагӣ бекаму кост

риоя мешуд. Ашъори мувофиқи ҳамин қонуният эҷодшуда дар назми муосири тоҷик низ мавқеи асосиро ишғол менамояд. Вале дар эҷодиёти як қатор адибони муосир, бештар шоирони ҷавон ҳодисае ба назар мерасад, ки ин талаботи арӯз қисман риоя мешавад. Дар ин навъ вазн, ки онро шартан «шеърӣ озод», «шеърӣ нав», «арӯзи озод», ва ғ. меноманд, вале арӯзи нав дар радифи «арӯзи анъанавӣ» гуфтан мувофиқтар менамояд, тамоми мисраъҳои як шеър дар сифату миқдори ҳичоҳи мисли арӯзи анъанавӣ бо ҳамдигар пурра мувофиқат накарда, балки (мувофиқи тақозои мазмуну ғояи шеър) миқдоран тағйир меёбанд.

Пас ин ҳодисаи ба миён омада мусбат аст, ё манфӣ?

Бешубҳа, ин ҳодиса моҳиятан мусбат мебошад, зеро он имкон намедихад, ки мазмун ковок баён шавад ва ҳашиҷ дар шеър роҳ ёбад, балки дар арӯзи нав мундариҷаи ғоявии шеър мӯҷазтар, муассиртар ифода мешавад, ба тарзи дигар ғўем, ба туфайли ин навоҷарӣ шоири тавоно ба фароҳам омадани ягонагии тоҷмаи мундариҷаю шакл муваффақ мешавад. На мундариҷа ба қолаби мавҷуда дохил мешавад, балки қолаб мувофиқи талабот ва имконияти мундариҷа фароҳам меояд, баёни мазмун бемалол, озодона ҷараён меёбад, он ҷо, ки мазмун борик мегардад, мисраъ ҳам кӯтоҳ мешавад ва ҳар ҷо, ки мундариҷа ғалаён мекунад, мисраъ ҳам тўлонӣ ва басолор сурат мегирад. Барои намуна як порча аз «Суруши шашум»-и достони Мўъмин Қаноат «Суруши Сталинград»-ро аз назар гузаронидан мумкин аст:

- 1). Замин оташ.
- 2). Ва дарёён дамон оташ.
- 3). Ба рӯи об ҳамчун мавҷи хунине равон оташ,
- 4). Ба ҳар хона, ба ҷои ошдон дар остон оташ.
- 5). Ба ҷои гул
- 6). Ба боғу бӯстон оташ.
- 7). Самон дудаолуда
- 8). Ба Қўрғони Мамай ларзону овезон,
- 9). Садои тўпҳо ҷун хандаи шайтон,
- 10). Миёни наъраҳои тўп ояд гирияи тифлон...
- 11). Худоро, об месўзад,
- 12). Рӯхи маҳтоб месўзад.
- 13). Туфанг аз тоб месўзад
- 14). Ва мўн модари бетоб месўзад!
- 15). Сафи тайёраҳо бори бало бар дўш меояд,
- 16). Зи таххона нидои зиндагӣ бар гўш меояд,
- 17). Садои тифли навзод онҷунон пурҷўш меояд,
- 18). Ки аз фарёди ӯ тайёраҳо хомўш меояд.

- 19). Магар дарди замину модари бечора як чо шуд,
20). Ба як фаръёд берун гашт,
равшан чашми шахло шуд,
21). Зи нав таскини дилҳо шуд,
22). Зи нав тамкини дунё шуд,
23). Ки тухми зиндагонӣ аз ниҳоди хок боло шуд...

Дар ин порча, ки аз 23 мисраъ иборат мебошад (воҳиди шеърӣ мо аз рӯи анъана байт буд, дар арузи нав ин тавр нест), сифатан як тақтеъ (мафойлун) воমেҳурад. Аммо кайфияти миқдории тақтеъҳо чунин аст: ду мисраъ (1 ва 5) — яктақтей; ҳашт мисраъ (2, 6, 7, 11, 12, 13, 21 ва 22) — дутақтей; се мисраъ (8, 9 ва 14) — сетақтей ва даҳ мисраъ (3, 4, 10, 15-20 ва 23) — чорхортақтей.

Оғози шеър ҳамагӣ як тактеъ аст, мисли он ки сар-
оғози сӯхторҳои бузург ҳам як донаи гӯгирд ва ё ша-
рораи ночизест. Шоир ҳам ҳис, ҳам ақли хонандаро ба
предмети марказии тасвир ҷалб карданист (ва ҷалб ҳам
кардааст!): бо ин ният ҳамагӣ ду калима («замин» ва
«оташ») ро овардааст, ки яке ифодаи кулл аст, дигаре
дар айни замон — сифати он. Пас, тафсири матлаб ме-
ояд. Аммо мазмун якбора не, балки тадричан, аввалан
дар ду тактеъ, пас дар ҷаҳор-тактеъ ҷараён меёбад.
Баъди мафҳумҳои «замин», «даръё», «мавҷҳои хуни»,
«ошдон», «остон» ва амсоли инҳо, ки ҳама дар оташанд,
мафҳуме зикр мешавад, ки қатъиян муқобили моҳия-
тест, ки мафҳумҳои мазкур дар бар кардаанд — ин ка-
лима «гул» аст (баъди ин дар мисраи дигар боз «оташ»!).
Гул тимсоли ҳаёт аст, вале онро марг иҳота кардааст,
тахдид дорад. Барон он ки ҳамин тазод равшану бар-
ҷаста эҳсос шавад ва дар хатар будани ҳаёт хуб идрок
шавад, шоир онро дар доҳили ҳамагӣ як тактеъ овар-
дааст.

Хамин навъ ягонагии томаи мундариҷаю шаклро дар мисоли вазни мисраъҳои минбаъда низ дидан мумкин аст. Барои намуна мисраъҳои 15-18-ро мулоҳиза фармод: ҳамаи чаҳор мисраъ аз хусуси микдори рукиҳо ягонаанд; ҳама чаҳортактеӣ. Сабаби ин ҳодиса ба мазмуни порча алоқаманд мебошад, дар ҳини, ки борони аҷал мебораду заминро замон месӯзад, «садои тифли навзод» «бар гӯш меояд», яъне бо вучуди тамоми муҳитро фаро гирифтани марг боз қувваи ҳаёт ҳаст. Риоя шудани низоми оҳанг таносуби марғу ҳаётро, ақидаи мағлубнопазирии зиндагиро пурқувват менамояд.

Масъалаи қофияи порчаи боло низ ҳолиби диққат

мебошад. Дар он ҳамагӣ се мисраъ: 1, 5 ва 7 қофия надораду ҳалос; тақрибан тамоми мисраъҳои ҳар як банд қофияи ягона доранд, ҳатто ягон мисраи банди охир, ки аз 5 мисраъ иборат мебошад, аз қофия озод нест. Шоир ба туфайли фаровон истифода намудани қофия ва низомиҳои байтҳо чиҳати эҳтироснокию эмоционалии шеърро то ҳадди аъло пурзӯр кардааст...

Бешубҳа, ҳар як шеъри дар арӯзи нав гуфташударо ҳодисаи мусбат доништан мумкин нест. Пас, маҳаки дурустию нодурустии ин қабил шеър чист?

Маҳак — мазмун ва ғояи шеър мебошад, яъне агар навоварии вазн аз рӯи тақозои мазмуну ғоя рӯй дода бошад, ин ҳодиса мусбат аст; агар не, манфӣ. Мутаассифона, чи дар матбуоти даврӣ ва чи дар маҷмӯаҳои шоирони алоҳида, алалхусус адибони ҷавон «шеърҳои» воҷеҳдоранд, ки арӯзи анъанавӣ бидуни зарурат, аз рӯи ҳавову ҳавас, субъективонаю нигилистона шикаста шудаанд. Ҳатто гоҳе шеърҳои ҳам дида мешаванд, ки умуман арӯз надоранд, вазн надоранд; «шоир» ҳилофи табиати забони тоҷикӣ «шеър» гуфтани шудааст.

Пайдоиши арӯзи нав заминаи объективӣ дорад, ё ин ҳодисаи субъективист?

Ин ҳодиса амри воқеист, воқеаи субъективӣ намебошад. Ин навовариест, ки мувофиқи тақозои замон, тибқи талабот ва болоравии заводи бадеии хонандагон ва омӯзишу мубодилаи таҷрибаи шоирони муосир рӯй додааст ва бо анъанавӣ арӯз алоқаи диалектикӣ дорад. Арӯзи нав арӯзи анъанавиро инкор намекунад, балки давоми мантиқӣ ва инкишофи минбаъдаи он аст. Шоирони соҳибистеъдоди муосирӣ мо имкониятҳои бепоёни арӯзро ошкор карда истодаанд, ки дар ин соҳа сахми Муъмин Қаноат хеле калон мебошад.

1976.

Назариётчи бузург

Қамолоти адабиётшиносии советии тоҷик тақозо менамояд, ки масъалаҳои ҷидди назариявии ҳам адабиёти муосир, ҳам адабиёти давраи гузашта, ҳам таърихи илмро ба миён гузошта, ҳал намояд. Яке аз ҳамин наваъ масъалаҳои ҳалталаб, ба фикри мо, омӯхтани таърихи адабиётшиносии тоҷик ва ошкор намудани қонуниятҳои хусусиятҳои он мебошад. Муайян кардан мароқ-

овар аст, ки дар гузашта қисматҳои асосии адабиётшиносӣ — таърихи адабиёт, нақди адаби ва назарияи адабиёт, ҳамчунин, соҳаҳои ёвари он — сарчашмашиносӣ, матншиносӣ, китобишиносӣ ва амсоли инҳо вучуд доштанд, ё не? Агар вучуд дошта бошанд, пас, нишонаҳои вучуд хусусиятҳои онҳо аз чӣ иборат аст?

Ба масъалаҳои мазкур дахле накарда диққати хонандагонро ба баъзе гуфтаҳои назариявии яке аз суҳаншиносони бузурги гузашта — **Ҳоҷа Насириддини Тӯсӣ** (асри XIII), ки ўро кўтоҳакак **Ҳоҷа Насир, Насири Тӯси, Ҳоҷаи Тӯсӣ, Муҳаққиқи Тӯсӣ, Пешвои Муҳаққиқон** низ мегўянд, чалб менамоям, зеро гуфтаанд: «мушт намунаи хирвор аст».

Яке аз писарони арҷманди Хуросон — Насириддини Тӯсӣ дар асари машҳури ба мантиқ бахшидаи худ — «Асос-ул-иктибос», ки ба забони фасеҳи тоҷикӣ-форсӣ навишта шудааст, суҳанро мувофиқи таркиб ва моҳияташ ба панҷ гурӯҳ тақсим мекунад: 1) бурҳон, 2) чадал — диалектика, ба мафҳуми анъанавии истилоҳ, 3) муғолита — софистика, 4) хитобат — риторика, 5) шеър¹. Ин наъв тақсими суҳани инсонӣ дар осори донишмандони пешин ҳам дида мешавад, вале Насири Тӯсӣ хусусияту моҳияти ҳар як наъви онро хеле барҷаста нишон додааст. Аз рӯи таҳқиқи муаллифи мазкур, ҳар як наъви қалом аз ҳамдигар, пеш аз ҳама, бо он фарқи мекунад, ки барои шеър таҳайюл ҳос мебошад, ба хитобат — тарҷеҳ, барои муғолита — тарвич, ба чадал — таслим ва барои бурҳон — таҳқиқ (Асос, с.349). Яъне ҳар як наъви суҳан бидуни қонуниятҳои мазкури худ, аз ҷумла шеър бе таҳайюл, мавҷуд буда наметавонад.

Роҷеъ ба мафҳуми таҳайюл, ки дар осори ҳақимони асримиёнагӣ, аз ҷумла Насириддини Тӯсӣ, бисёр вомеҳӯрад, дар адабиётшиносии муосир ду наъви шарҳ мавҷуд мебошад: мувофиқи ақидаи Абдунабӣ Сатторов, таҳайюл — образ ва образнокӣ, назар ба ақидаи мо — фантазия, ҳаёли эҷодӣ аст. Албатта, ин тафсири ҳамдигарро инкор намекунам, вале онҳо айнан як чиз ҳам нестанд, зеро таҳайюл воятааст, дар натиҷаи корӣ фармудани он образ (ё образнокӣ) ҳосил мегардад. Аммо ибораи қаломии муҳайял, ки низ серистеъмол аст, ба фикри мо, маънии суҳани образнокро ифода мекунад.

¹ Асос-ул-иктибос. Таълифи Ҳоҷа Насириддини Тӯсӣ. — Ба таълиқи Мударрис Ризавӣ. — Теҳрон, 1326, с. 342.

Дар бораи мохияти мухайял Насири Тӯсӣ чунин гуфтааст: «каломе бувад, ки иқтизои инфиоле кунад дар нафс ба баст, ё кабз, ё ғайри он, бе ӣродат ва равият; хоҳ он калом муктазии тасдиқӣ бошад ва хоҳ набошад, чи иқтизои тасдиқ ғайри иқтизои тахайюл бувад. Ва бошад, ки як сухан бар вачҳе иқтизои тасдиқ танҳо кунад ва ба вачҳе дигар иқтизои тахайюл танҳо» (Асос, с. 587).

Яке аз масъалаҳои қобили таваҷҷӯҳи ҷиддии адабиётшиносии баркамоли ҳамаи халқҳо ин таърифи ҷигунагии шеър ва умуман адабиёти бадеӣ мебошад. Ба ин муаммо бисёр донишмандони гузаштаи халқи мо низ эътибор додаанд, ки нуктаи назари онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо кардан лозим меояд. Ҳамон навъе ки гуфта будем, дар таърихи афкори адабӣ-эстетикӣ асримиёнагии тоҷику форс ду ҷараёно мушоҳида кардан мумкин аст: яке — равияи фалсафӣ-эстетикӣ, дигаре — равияи ҳос адабиётшиносӣ. Агар ҷараёни якумо осори Форобӣ, Ибни Сино, Насири Тӯсӣ барин файласуфҳо ташкил диҳад, ҷараёни дуюм аз таълифоти Муҳаммад ибни Умарӣ Родуёӣ, Рашиди Ватвот, Низомии Арӯзӣ, Шамси Қайс барин суханшиносони касбӣ иборат мебошад.

Аз суханони Насири Тӯсӣ чунин бармеояд, ки онд ба таърифи шеър ду ақида мавҷуд мебошад: яке — ақидаи **мантиқӣ** ё худ **мутақаддимон**, ки ҳар оина, гуфтаҳои Форобӣ, Ибни Сино дар назар дошта шудааст, дигаре — ақидаи **муосирон**, ки агар хато накунем, назариёти Шамси Қайс ва дигар шеършиносон дар назар дошта шудааст. Тафовути принципиалии ду ақида дар эътирофи тахайюл зохир мегардад. Мувофиқи фикри мантиқӣ, хусуияти зотии (ҳатмӣ) шеър тахайюл мебошад, аммо вазну қофия — хусусиятҳои иловагии он. Вале дар назари суханшиносон — баръакс, хусусияти ҳатмӣ шеър вазну қофия ҳисоб меёбаду тахайюл ҷаҳати иловагии он. Бояд илова кард, ки дертар, масалан дар назариёти Ҷомӣ, роли тахайюл умуман инкор карда мешавад.

Таърифи шеър, мувофиқи ақидаи мутақаддимон, чунин аст: «Саноати шеърӣ — малакаи бошад, ки бо хусули он бар эҳсон тахайюлоте, ки мабодии инфиолоте махсус бошад, бар вачҳи матлуб қодир бошад». (Асос, с. 586). Дар ҷои дигари «Асос-ул-иқтибос» гуфта шудааст: «Пас, шеър дар урфи мантиқӣ — каломии мухайял аст»; «Ва назари мантиқӣ ҳос аст ба тахайюл». (Асос, с. 587).

Ҳамин ақида боз ҳам таъкид карда шудааст: «Ва асли тахайюл, ки мантиқиро назар бар он аст, ҳамеша мӯътабар бошад ва агарчи турақи истеъмол бигардад. Ва ин санооти болаззот бо ҳис аз он аст ва би-л-арзи аз дигар аҳволи шеър» (Асос, с. 587). Агар ақидаи А. М. Горькийро, ки асоси бадеиятро дар тахайюл дидааст ва «бадеият» бидуни «тахайюл» имконпазир нест, вучуд надорад» мегуяд, ба хотир биёрем, қимати бузурги таъкидҳои суҳаншиноси пешини тоҷику форс дар бораи роли тахайюл боз ҳам равшантар намудор мегардад.

Холо он чиз равшан аст, ки чони адабиёти бадеӣ, умуман санъат, хусусияти мумтози он — образ мебошад. Қобили таъкид аст, ки чунин хусусиятро ханӯз адабиёти қадим, яъне тоисломии мо ҳам соҳиб будааст. Аз ин нуқтаи назар, ишораи зерини Насириддини Тӯсӣ аҳамияти махсусе дорад: «Ва аммо кудам шеър — каломи мухайялро гуфтаанд ва агарчи мавзунӣ ҳақиқӣ набудааст. Ва ашъори юнониён баъзе чунон будааст. Ва дар дигар луғоти қадим, монанди ибарӣ, ва суръёӣ, ва фурс ҳам вазни ҳақиқӣ эътибор накардаанд. Ва эътибори вазни ҳақиқӣ ба он мемонад, ки аввал ҳам арабро будааст, монанди қофия. Ва дигар умам мутобиати эшон кардаанд ва агарчи баъзе бар эшон биафзудаанд, монанди фурс» (Асос, с. 587).

Аз ин суҳанон чизи дигари шоистаи тавачҷӯх иборан **вазни ҳақиқӣ** мебошад, ки мурод аз он яқинан вазни арӯз мебошад. Аз мазмуни суҳанон пай бурдан душвор нест, ки вазни арӯзро муаллиф иқтибос аз арабро мегуяд, аммо мавҷудияти вазни ашъори қадимро умуман инкор накардааст. Дар асоси ҳам гуфтаҳои Насириддини Тӯсӣ, ҳам дигар муҳаққиқон, инчунин фактҳои адаби тахмин кардан мумкин аст, ки дар адабиёти қадими мо вазни махсусе маъмул будааст, ки чигунагии он алҳол равшан карда нашудааст. Бегумон, вазне будааст, ки он аз бисёр лиҳоз бо арӯз мувофиқ омадааст, ки маҳз ба ҳамин сабаб, назариёти арӯз қобили қабул воқеъ гардид ва дар як муддати нисбатан кӯтоҳ ҳам шеъри мавзунӣ олӣ расм гашту ҳам ихтироот дар таркиби арӯз ба амал омад. Гумоне меравад, ки вазни махсуси эпоси халқии «Гӯргӯлӣ», ки аз арӯз ва вазни хичой фарқ дорад, ба ҳамон вазни архаистӣ алоқае дошта бошад. Ихтирооти «арӯзи нав» низ, ки дар назми муосири мо шоеъ гардидааст, аз ҳодисаи мазкур набояд дур бошад.

Масъалаи дигар, ки бо иктибоси боло иртибот дорад, ин хусусияти иловагӣ будани қофия аст. Ҳамаи суҳаншиносони асримиёнагӣ ҳамфикранд, ки қофия аз адабиёти араб гузаштааст. Он дар адабиёти қадими мо набудааст. Қолиби диққат аст, ки ҳоло системаи қофия ба тағйироти кулӣ дучор омадааст, он гоҳе дар баъзе порчаҳои шеър риоя намешавад. Ин ҷо натиҷае ба миён меояд, ки модоме ки қофия хусусияти зотии (хатмии) шеър набудааст, саросари шеър, ҳамчун принципи ягона риоя нанамудани он низ мумкин гардидааст.

Насириддини Тӯсӣ таърифи дуҷуми шеърро ин тавр баён кардааст: «Ва дар урфи мутааххирон (шеър) — каломи мавзун муқаффо. Чи ба ҳасаби ин урф ҳар суҳанро, ки вазневу қофияте бошад, хоҳ он суҳан бурҳонӣ бошад хоҳ хитобӣ, хоҳ содиқу хоҳ козиб; ва агар ҳама ба мисли тавҳид ҳолис, ё ҳазъёноти маҳз бошад, онро шеър хонанд» (Асос, с. 587). Аз оҳанги кинояомези муаллиф пай бурдан мумкин аст, ки ӯ ин таърифро тарафдор нест. Дар воқеъ, дар адабиётшиносӣ шеърро аз назм фарқ мекунанд: шеър — суҳанест, ки образ дорад, вале назм — суҳанони ҳамвазну ҳамқофия. Аз ин нуқтаи назар, мукотибот, асарҳои илмӣ ва дигар навиштаҷоти мавзун «назм» шумурда мешаванд, аммо «шеър» не.

Сазовори таъкид мебошад, ки Насири Тӯсӣ ҳарду таърифи шеърро бо ҳам омезиш дода, таърифи ягона ва мукаммали шеърро зикр кардааст: «Ва муҳаққиқони мутааххирон шеърро ҳадде гуфтаанд — ҷомеи ҳарду маънӣ, бар вачҳи атамм. Ва он ин аст, ки ғӯянд: шеър — каломест муҳайяли муаллаф аз акволе мавзун, мутасовӣ, муқаффо» (Асос, с. 586). Агар хато накунем, зеро ифодаи «муҳаққиқони мутааххирон» пеш аз ҳама, ҳуди муаллиф дар назар дошта шудааст ва аз камолоти хоксорӣ инро равшан таъкид накардааст.

Бояд илова кард, ки иборан каломи мавзун ду ҳел фаҳмида мешуд. «Ва каломи мавзун, — навишта буд Насири Тӯсӣ, — ба иштироки исм, ба ду маънӣ афтад: яке ҳақиқӣ — ва он қавле бувад, ки ҳуруфи малфузи, ўро ба ҳасаби ҳаракоту сукуноти ададе эҷод бошад. Ва дуюм маҷозӣ — ва он ҳайъате бувад суҳанро аз ҷиҳати тасовии аквол ва ба ҳасаби зоҳир шабеҳ ба вазн, ҷунон ки дар Ҳусравониҳои қадим будааст. Ва вазни хитобат наздик бувад ба ҳамин маънӣ. Ва муроди аҳли ин рӯзгор ба «мавзун» маънии аввал аст танҳо, ва му-

роди кудамо — харду маънӣ баҳам будааст» (Асос, с. 586).

Ин суханон фикри болоро онд ба вазни шеърӣ адабиёти қадим боз ҳам пурқувват мекунад.

Муаллифи «Асос-ул-иктибос» пас истилоҳоти **мутасовӣ** ва **муқаффо**ро шарҳ медиҳад: «Ва маънии «мутасовӣ» — он бувад, ки аркони қавл, ки онро арӯзиён «афоил» хонанд, дар ҳама ақвол муташобех бувад ва ба адад мутасовӣ, чӣ агар муташобех набувад, баҳр мухталиф шавад. Ва агар ба адад мутасовӣ набувад, зарб мухталиф шавад ва мусамман, масалан, бо мусаддас дар як шеър чамъ шуда бошад. Ва маънии «муқаффо» — он аст, ки хавотими ақвол муташобех бошад бар вачҳе ки мусталаҳ бувад. Ва шартӣ тақфия дар қадим набудааст; ва хос аст ба араб; ва дигар умум аз эшон гирифтаанд» (Асос, с. 586). Ҳамин таъриф дар ҷои дигари «Асос-ул-иктибос» низ оварда шудааст: «Ва агар дар ҳадди эътибор ғараз кунанд, бояд гуфт: шеър — каломе бувад муаллаф аз ақволи мухайял, ки инфиоле матлуб ба ҳасаби ғаразе аз игрози маданӣ ё ғайри он тобен он тахайюл бошад» (Асос, с. 589).

Масъалаи дигаре, ки диққати мутафаккиро ба худ кашидааст, ин дараҷаи таъсири навъҳои сухан ба инсон мебошад. Аз ин хусус дар ҷои аввал шеър мебошад, баъди он хитобат, пас муғолита, баъд чадал ва аз ҳама охир бурҳон. «Пас маводи шеъриёт, — меғӯяд Насири Тӯсӣ, — аз ҳама омтар бувад, чи маводи бурҳонӣ чадалӣ ва дигар асноф дар вай истеъмол тавон кард, ба сабаби иқтизои тасдиқ» (Асос, с. 349). Мақоми баланди шеър дар масъалаи таъсир ба туфайли тахайюл муяссар шудааст.

Навъи бурҳон, яъне таълифоти илмӣ аз ҳама мураккаб буда, доираи фаҳмиши он маҳдуд низ мебошад. Ин маъниро донишманди файласуф ин тарика изҳор кардааст: «Ва баъд аз он (шеър — Р. М.) маводи (материали) хитобӣ, пас муғолатию чадалӣ. Ва маводи бурҳонӣ аз ҷумла хостар бувад, чи маводи хоси ҳеч синф аз аснофи ҷаҳоргона дар бурҳонӣ истеъмол натавон кард» (Асос, с. 349). Муаллиф имконияти васеи шеърро дар тасвир қайд карда, қобили таъсир будани онро маҳз дар ҳамин мебинад. Дар масъалаи лаззати эстетикӣ ва таъсир ба нафс баъди шеър ҷои дуҷумро хитобат ишғол менамояд: «Ва биояд донист, ки эътибори анвои аҳз ба вучӯҳ ва нифоқ муҳимтарин чизе бувад дар

шеър. Ва манфиати он дар тахайюл бисъёр бувад ва тааллуқи он аввал; ва болаззот ба шеър аст, ва баъд аз он ба хитобат» (Асос, с. 595).

Илова бояд кард, ки муҳаққик хусусияти оммавияти шеър, яъне адабиёти бадеӣ, инчунин, доираи маҳдуди таълифоти илмиро дуруст нишон додааст. Асари бадеӣ ба омма нигаронида мешавад, бинобар ин, вай бояд аз ҷиҳати забон ва дигар воситаҳои шакли адабиёти дастраси омма бошад. Аммо доираи фаҳмиши асари илмӣ хос мебошад, он пеш аз ҳама, ба мутахассисон ва донишҷӯён нигаронида шудааст. Аз ҳамин нуқтаи назар, забони арабиро дар Шарқи асри миёнагӣ барои таълифоти илмӣ роли забони латиниро боздааст, мегӯянд, ки мутобиқи ҳақиқати таърихист. Вале қиёсан баъзеҳо, масалан М. Шагинян, забони тоҷикӣ-форсиро барои шоирони асрҳои миёна тимсоли забони латинӣ медонанд, ки мутлақо ғалат аст, зеро асари санъат асло рӯ ба ҷониби мутахассисон нигаронида намешавад.

Насири Тӯсӣ дар бораи тахайюл бештар таваққуф кардааст. Аз ҷумла, ӯ мегӯяд, ки «тахайюл дар баъзе нуфус муассиртар аз тасдиқ ояд». Боз муаллиф менависад, ки «манфиати ҳоси ин саноат (яъне: шеър Р. М.) ки ҳеҷ саноати дигар дар он мушорик набошад, илтизозу тааҷҷуби нафс бувад. Ва ашъори мутааххирон ба сӯи он ғараз танҳо бисъёр бувад. Ва мутақадимон бештар ба сӯи игрози маданий гуфтаанд» (Асос, с. 589). Бояд ба ин ақида эътибор дод, ки дар гуворониву тааҷҷубоварӣ ҳеҷ ҳунари баробари ҳунари шеър намебошад. Ин мушоҳидаи муаллиф аҳамияти азими илмӣ таърихӣ дорад, ки адабони муосири Насириддини Тӯсӣ бештар ба ҷиҳатҳои ҳиссӣ-эмоционалии асар эътибор медиҳанд, аммо суҳанварони пешин, зоҳиран асрҳои IX-XI ба мавзӯву мотивҳои иҷтимоиву граждони диққати зиёдтар додаанд.

Тахайюл барои касе бегонагӣ надорад, аз он ҳама бархурдор аст. Одамон, одатан, ба ҷизҳои воқеиву муқаррарӣ камтар, вале ба суҳанони хушпардозу пуробуранг бештар мароқ доранд. «Ва нуфуси аксари мардум, — гуфтааст Насири Тӯсӣ, — тахайюлро мутеътар аз тасдиқ бувад. Ва бисъёр қасон бошанд, ки чун суҳане муктазои тасдиқ танҳо шунаванд, аз он мутанаффир шаванд. Ва сабаб он аст, ки тааҷҷуби нуфус аз муҳокот бештар аз он бувад, ки аз сидқ, ҷи муҳокот лазиз бувад» (Асос, с. 588).

Дарачаи таъсири образ ба нафс гуногун аст, ҳар қадар дараҷаи таҳайюлотӣ он бештар, дараҷаи лаззату бадеияти он ҳамон андоза афзунтар аст. Насири Тӯсӣ гуфтааст: «Ва чун тасдиқоти мазнун машҳур бувад, ё наздик ба шӯҳрат, ҳасри он мумкин бошад ва ба ҳасабӣ он аъдоди анвоъ ғайри мутааззир. Ва аммо таҳайюлот ба сабаби он ки ғайримашҳур бувад, маҳсур на-тавонад бувад, чи ҳарчи ғарибтару мустадабътару лазизтар, муҳайялтар. Ва иллати инфиоли нафс аз он чи мугофисат ба ӯ расад, бештар бувад аз он чи батадриҷ расад, ё расиданаш мутаваққеъ бошад. Ва ба ин сабаб бувад, ки мазоҳик ва наводир аввал бор, ки истимоъ афтад, лазизтар бошад. Ва бошад, ки ба тақрор, иқти-зон нафрати нафс кунад аз он. Пас, аъдоди анвоъ дар ин саноат мумкин набувад». Мазмунӣ асари мазҳакавӣ ё фантастӣ ҳангоми шиносонӣ аввалин бештар таъсир мебахшад, аммо аз мутолиаҳои тақрорӣ таъсир ҳосил намегардад, балки метавонад нафрат ба миён ояд.

Ҳангоми шарҳу тафсири қиёсот (силлогизм) муҳаққиқи Тӯсӣ, аз ҷумла доир ба муҳайялот гуфтааст: «Муҳайялот — ва он қазое бувад, ки тасдиқ наҷфканад, валекин таҳайюл афканад. Ва дар нафс ба воситаи он таҳайюл қабзе, ё басте, ё шавқе, ё нафрате, ё ҳоле аз ҳолҳо ҳодис шавад. Пас, ба сабаби он-к таҳайюл ба ҷои тасдиқе бувад дар таъсир, он қазое мабодию муқаддамоти қиёсоти шеърӣ шавад. Мисолаш: ҳукм ба он-к матбуҳи (хӯроки) талх монанди шароб осон тановул тавон кард, чи бисёр бувад, ки ин таҳайюл сабаби осонии тановули матбух шавад. Ва нуфуси авом таҳайюлро мутеътар аз он бувад, ки тасдиқро. Ва аз тасдиқот акнонётро мутеътар аз он бувад, ки яқиниётро. Ин аст аснофи мабодии қиёсот. Ва зоҳир аст, ки истеъмоли он ё аз ҷиҳати таҳайюл аст, ё аз ҷиҳати тасдиқ» (Асос, с. 348). Назар ба қавли Ибни Сино, «агар муқаддамоти рост андар шеър уфтад ё машҳур, на аз баҳри ростиро ба қор омада бошад, ки аз баҳри муҳайялиро».¹

Насириддини Тӯсӣ дар бораи сабабҳои пайдоиши шеър чунин мегӯяд: «Ва иллати вучуди шеър ду ҷиз аст: эсори лаззати муҳокот ва шаъф ба таълифи мутфақ, ки дар ҷавҳари нафс маркуз аст; ва баъд аз он ба таҳзеби саноат онро ба тадриҷ аз мартабаи нозил ба

¹ Абӯалӣ ибни Сино. Донишнома.— Осори мунтахаб, ҷилди I.— Душанбе: Ирфон, 1980, с. 51.

мартабае, ки аз он баландтар набошад дар хусну низом, мерасонад» (Асос, с. 593).

Яке аз масъалаҳои, ки шохиди барҷастаи вусъати назари муаллиф ҳисоб ёфта метавонад, ин робитаи узви адабиёт бо рӯзгори конкрети халқи конкрет мебошад. Бо замон ва масъалаҳои таърихӣ ҳаёти халқ саҳт алоқаманд будани адабиёти бадеиро Насириддини Тӯсӣ, аз ҷумла таъкид карда, чунин гуфтааст: «Ва бар ҷумла русуми одотро дар кори шеър мадҳале азим аст. Ва ба ин сабаб ҳарчи дар рӯзгоре ё наздики қавме мақбул аст, дар рӯзгоре дигар ва ба наздики қавме дигар мардуду мансӯх аст» (Асос, с. 587).

Холо ин чиз бебаҳс аст, ки таърих ба пеши ҳар як халқ дар ҳар як давраи ҷудогона масъалаву муаммоҳои муҳимтаринро мегузорад, ки пешқадамтарин фарзандони халқ онҳоро пай бурда, тавассути асарҳои худ ҳал менамоянд ва дар бартараф намудани он мушкилиҳои ҳаёти иҷтимоӣ ҳисса мегузоранд. Ҳамин тавр, дар адабиёту санъати пешқадам хоҳу ноҳақи рӯҳи даврон инъикос меёбад. Бесабаб нест, ки дар мафкураи ҷамъиятӣ, дар ҷиғунагии одоби ахлоқ ва завқи эстетикӣ халқ роли адибон бағоят бузург мебошад. Маҳз ба ҳамин сабаб, халқи мо шоирони бузургро дар қатори пайғамбарон гузоштааст: «Ва аз ҷиҳати қудрат, — гуфтааст Насириддини Тӯсӣ, — баъзе қудамон шуаро бар тасаруфи том дар нуфуси авом эшон шуароро бо анбиё дар силки мушобиҳат меовардаанд. Ва дар ин рӯзгор низ ашъори нек аз хутб дар баъзе манофеъ муассиртар аст» (Асос, с. 590). Шоир соҳибистеъдоди пешқадам, ки дарди халқро даво нишон медиҳад, ба вай дониш ва расми хубу одоби дуруст меомӯзад, аз ҳодисаҳои ояндаи муҳими ҳаётӣ пешгӯӣ мекунад, то мардум илочи воқеа қабл аз вукӯъ кунад, албатта, дар тасаввури оммаи меҳнаткаш чун пайғамбар намудор мегардад ва иззату иқдоми пайғамбарона мебинад. Ин ҳақиқати ҳаётиву эстетикӣ устод Айний дар «Ёддоштҳо» то андозае ишора кардааст.

Хитобат вазифадор аст, ки диққати мардумро ба муҳит ҷалб намояд, мардумро ба роҳи рост ҳидоят кунад: «Ва ҳарчанд хитобат шарикӣ шеър бошад дар дари ин манфиат, аммо хитобат нафъ ба тасдиқ кунад ва шеър ба таҳайюл» (Асос, с. 589).

Нишон додани хусусияти образнокӣ адабиётро яке аз бозёфтҳои муҳимтарини назариявии суҳаншиносони

асримиеънагӣ, Насириддини Тӯсӣ аз он чумла, бояд шумурд. Ин маънӣ дар осори гузаштагони мо бо истилоҳи **муҳокот** ифода ёфтааст. Ҳамин маънӣ аз шарҳи зерини Насириддини Тӯсӣ равшан бармеояд: «Муҳокот — эроди чизе бувад, ба шарти он ки хувва хувва (вай — вай) набошад, монанди ҳайвони мусаввар табииро» (Асос, с. 591). Дар ин маврид, агар ғалат накунем, **муҳокот** баробари ифодаи **мимесиси** Аристотель мебошад, ки маънии тақлиду пайравиро дорад, аммо на тақлиди нусхабардориро.

Қобилияти таъсирбахшӣ ва гуворони шеър маҳз ба туфайли хосияти муҳокотии он падида омадаанд. Бинобар ҳамин, шеър сарфи назар аз рӯҳу пафоси худ, яъне хоҳ таърифӣ бошад, хоҳ танқидӣ, форам аст. Роҷеъ ба ин масъала муаллифи «Асос-ул-иктибос» гуфтааст: «Ва муҳокот лазиз бувад, ба чиҳати таваҳҳуми иқтидор бар эҷоди чизе ва аз чиҳати таҳайюли амре ғариб. Ва ба ин сабаб муҳокоти суварӣ қабех ва мустакреҳ ҳам лазиз бувад» (Асос, с. 591). Ҳар гуна тасвир қобили таъсир мебошад, аммо дараҷаи таъсир маҳсусан дар васфу ҳаҷв баландтар аст, зеро дар ҳар дуи онҳо таҳайюл озодонатар аст ва мақоми калонтар дорад. «Ва муҳокоти шеърӣ, — мегӯяд Ҳочаи Тӯсӣ, — ба таҳсину тақбех лазизтар ояд, чунон-к дар мадҳу ҳаҷв афтад». (Асос, с. 593).

Қобили қайд аст, ки Насири Тӯсӣ ба ҷавҳари психологӣи одамон низ зимнан ишора кардааст, чунончи: «Ва нуфуси ҳайра ба муҳокоти таҳсинӣ моилтар бувад ва шарира — ба зиддаш. Ва Умерс (шояд: Гомер — Р. М.) — аз шуарои юнониён, муҳокоти ҳайр ва фазилат қардӣ. Ва дар он замон тақаддум доштӣ» (Асос, с. 593).

Мақсад аз тасвир (ё худ: муҳокот), ҳамон навъе ки Насири Тӯсӣ мегӯяд, се навъ мешавад, яъне объекти тасвирро муаллиф ё маҳкум мекунад, ё аҳсан мекунад ва ё ба он бетараф аст. «Ва ғараз аз муҳокот, — мегӯяд ӯ, — мутобиқат бувад бар яке аз се чиз: ё мучаррад, ё мақорини таҳсин, ё муқорини тақбех. Ва мутобиқати мучаррад — монанди муҳокоти наққош бувад сурати маҳсусро; ва батаҳсин — монанди муҳокоти ӯ сурати фариштаро; ва батақбех — монанди муҳокоти ӯ бувад девро. Ва бошад, ки муҳокӣ ғайриҳайвонро дар сурати ҳайвоне орад, ё бар муҳокот ғароиб аз ӯ қодир шавад, чунон ки асҳоби Монӣ сурати раҳмат ва раҳматро бар

некӯтарин ва зишттарин сурате нақш кунанд. Ва шоирон амсоли ин бисъёр кунанд чунон-к шуарои қадим хайрро ба мусобати марде ниҳодандӣ ва аз ӯ ҳикоятҳо кардандӣ. Ва ҳамчунон шарро» (Асос, с. 592-593). Ин ҷо, аз афташ, Насири Тӯсӣ, аз ҷумла Низомии Ганҷавиро дар назар дорад, ки ӯ хайру шарро ҳамчун персонажҳо дар амалиёт нишон додааст.

Аммо муҳокотро аз дурӯғу ғалат фарқ кардан зарур мебошад, зеро муҳокот равосту дурӯғ не. Фарқи асосии ин ду чиз он аст, ки яке инъикоси воқеият асту дигаре — таҳрифи он воқеият. Насири Тӯсӣ гуфтааст: «Ва он чи муштамил бувад бар удул аз мумкинот ба муҳол, онро хурофот хонанд. Ва бошад, ки мустамлехтар шумаранд. Ва ба ин сабаб гуфтаанд: «аҳсан-уш-шеъри акзабуху». Ва бар ҷумла муҳокоти шеърӣ ё ба тариқи истидлол бувад, ё ба тариқи иштимол. (...) Ва ғалати шоир сӯи муҳокот бувад, монанди ғалати мусаввир, ки аспро, масалан, панҷа кунду шерро сум» (Асос, с. 594). Тезиси «аҳсан-уш-шеъри акзабуху» (яъне: шеъри бехтарин шеъри дурӯғтарин аст) толиби баҳсест, ки тафсири мухтасари он дар рисолаи нигоранда — «Асрори сухан» (Душанбе: Ирфон, 1980) баён ёфтааст. Мувофиқи ақидаи донишмандони пешин шеър ду ҳел мешавад: «кизбӣ» ва «сидқӣ». Ба зами тезиси мазкур, ки шеър кизбиро сафед мекунад, назарияи дигар ҳам мавҷуд мебошад, ки мувофиқи он «хайр-уш-шеъри асдақуҳу» (шеъри нек ростарин аст) мебошад, яъне шеъри ростро тарафдорӣ менамояд. Хулосаи ин ду таъриф чунин аст, ки баъзеҳо фантазияи зиёд ба қор мебаранд, ки дар натиҷа инъикос аз асли воқеи худ хеле дур меравад, вале дигарон доираи тахайюлро маҳдуд нигоҳ медоранд, ки ба ин сабаб образ аз заминаи тасвир тамоми дур намешавад. Агар бо истилоҳоти имрӯза гӯем ҳақиқати бадеӣ бо ҳақиқати воқеӣ дар шеъри кизбӣ мухталифтан мувофиқат мекунанду шаклан мутобиқ намеоянд, лекин дар шеъри сидқӣ онҳо ҳам дар зоҳиру ҳам дар маҳият мувофиқу мутобиқи ҳамдигаранд.

Чизи дигаре, ки аз ганҷинаи афкори Хоҷа Насир ишора шудани зарур метобад, ин мавқеи забон дар адабиёт мебошад. Муҳаккиқ гуфтааст: «Пас, моддаи шеър сухан аст. Ва сураташ ба наздики мутааххирон вазну қофия ва ба наздики мантиқиён — тахайюл» (Асос, с. 587). Қисмати аввали ин суханон ҳикмати машҳури Максим Горькийро ба хотир меорад, ки гуфта буд: «нахустунсури адабиёт забон мебошад»

Ин нуктаи Насири Тӯсӣ низ дорои аҳамияти бузурге мебошад, ки забони асари бадеӣ яксон намебошад, қалаби ягона надорад, балки дар он унсурҳои гуногуни забонӣ, ҳамчун шева, неологизмҳо, таъбироти касбу хунара, жаргонҳо, историзмҳо ва ғ. истифода мешаванд. «Ва истеъмоли шоир алфозро,— мегӯяд муаллифи «Асос-ул-иктибос»,— бар вучӯҳи мухталиф мумкин бошад. Ва баъзе асомии аснофӣ алфози мустаъмал ин аст: муставлӣ, ва луғат, ва зинат, ва нақл, ва мавзӯъ, ва мунфасил, ва мутағаййир, ва маънӣ» (Асос, с. 595). Чунон ки маълум шуд, муаллиф ҳашт навъи таркибии забони адабиёти бадеиро номбар кардааст. Ў бо ишораи навъҳои мазкур қаноат накарда, ҳар яки онҳоро мухтасар, вале ба дараҷаи қаноатбахш эзоҳ додааст, чунинчи: «Луғат — алфозеро гӯянд, ки тааллуқ ба қавме хос дорад ва машҳури мутлақ набувад, монанди муарработ (яъне калимаҳои тоҷикӣ-форсӣ) дар тозӣ (арабӣ) ва луғоти қабил». Ё ҳуд: «Нақл — лафзҳое бувад, ки баъд аз вазъ бар чизе дигар итлоқ кунанд, монанди лафзи «чинс» бар «навъ», ё баръакс; ё лафзи «шабех» бар «шабех», масалан, пириро «шабонгоҳи умр», ё «харифи умр» хонанд». Мисоли дигар: «Мавзӯъ — лафзҳое бувад, ки шоир вазъ кунанд ва пеш аз ӯ истеъмом накарда бошанд. Ва аҳли улуҷро низ бошад, ки ба он эҳтиёҷ афтад. Ва эшон аз муносибтарин чизе ба мусаммо исми мавзӯъ ихтироъ кунанд ба ҳасаби нисбате ҳақиқӣ. Ва шоир мулоҳизати нисбате ҳаёлий беш накунад» (Асос, с. 595-596). Пӯшида нест, ки забони адабиёти бадеӣ аз сухани тафсирии нависанда, ки он мутобиқи талаботи забони адабист ва муколамаи персонажҳо, ки дар он ҷиғунагии забон сарфи назар аст, фароҳам меояд. Ғайр аз ин, вобаста ба образи характер, хусусияти моҳияти мавзӯёву мазмун, чинсу жанр, методу услуб ва ғ. забони асари бадеӣ рангоранг мешавад.

Насириддини Тӯсӣ ба чунин масъалаҳои муҳими эҷоди бадеӣ, ҳамчун ваҳдати мундариҷа ва шакл, ҷиғунагии санъатҳои бадеӣ, устухонбандӣ ва ғ. низ дахл кардааст. Ба арузу кофия барин унсурҳои шеърӣ бошад, муфасссалу мукамал таваккуф карда, ба онҳо асари фундаменталии «Меъёр-ул-ашъор»-ро бахшидааст. Ҳамаи ин масъалаҳоро ҳам алоҳида-алоҳида, ҳам ба тарзи комплексӣ омӯхтан зарур мебошад. Таҳқиқи муаммоҳои мазкур аҳамияти ҷандинтарафа дорад. Дар асоси ҳамин назарандозии сатҳӣ ҳам ба ҳулосае ома-

дан мумкин аст, ки Насириддини Тӯсӣ яке аз назариётчиёни бузурги адабиёти асримиёнагии тоҷику форс будааст ва дар ривочи афкори адабиётшиносии халқамон, махсусан равияи фалсафӣ-эстетикӣ он ҳиссаи азиме гузоштааст.

1981.

Суханшиносии беназир

Бо Ҳирот на танҳо Хуросон, балки тамоми Машриқзамин ифтихор дорад. Дар синани ин шаҳри бостонӣ мардони бузурге ба камол расидаанд, ки аз осори шарифашон бӯстони тамаддуни умумиинсонӣ рангу бӯи тозае ёфтааст. Хосса дар қарни XV Ҳирот гул кард: ҳам илм, ҳам адабиёт, ҳам навъҳои гуногуни санъат, ҳам меъморию шахрсозӣ ва амсоли инҳо ба нуктаи баланди тараққиёти худ расид. Мирхонд ва Хондамир, Ҷомӣ ва Хотифӣ, Беҳзод ва Навоӣ, Давлатшо ва Сайфӣ ва бисёр мардони дигари таърихӣ парвардаи ҳамин қарни XV мебошанд.

Як шоҳиди барҷастаи камолоти илмиву фарҳангии Ҳироти қарии XV метавонад суханшиносии ба шумор равад. Равнақи сухани бадеӣ боиси равнақи улуми адабӣ гардид.

Дар Ҳироти қарни XV суханшиносии бузурги даризабоне бо номи **Атоулло** зиндагӣ ва эҷод кардааст...

Амир Бурҳониддин Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ аз рӯи ахбороти Навоӣ, Хондамир, Сомибек дар Нишопур ба дунёе омада, дар шаҳри Ҳирот таҳсили илм менамояд. Вале Хондамир дар чилди ҳафтуми «Равзат-ус-сафо» зодгоҳи муаллифро шаҳри Машҳад нишон медиҳад, ки шояд саҳве бошад. «Амир Бурҳониддин Атоулло,— навиштааст ӯ,— дар унвони айёми ҷавонӣ аз балдаи Машҳад, ки маншаъ (ва) мувалладаш буд, ба доруссалтанати Ҳирот омад».

Заҳираддин Бобур Мирзо низ ба Атоулло нисбати машҳадиро додааст: «Дигар — мегӯяд муаллифи «Бобурнома», — Мир Атоулло Машҳадӣ буд; илми арабиро ҳуб медонист».

Бешубҳа, дар масъалаи ҷои таваллуд фикри гурӯҳи аввал, хусусан Навоӣ, ки дӯст ва пуштибони Атоулло буд, мӯътамад мебошад.

Атоулло дар мадрасаҳои номии Ҳирот меҳонад, аз

донишмандони машҳури ин шаҳр сабақ меомӯзад ва дар андак муддате илмҳои гуногуни филологиро аз худ намуда, ҳамчун олими баркамол ном мебарорад. Аз «Хулосат-ул-ахбор»-и Хондамир ҳуҷҷате дарёёфтаем, ки мувофиқи он Атоулло ба Навоӣ ҳаққи устодӣ доштааст: «Аз ғояти қидду иҷтиҳод,— навиштааст Хондамир,— дар касби камолот қор ба ҷое расонид, ки дар шаҳри санаи асно ба тисъамоя¹ чанд моҳ дар маҷлиси олиҷаноби муқарраб-ул-ҳазрат-ус-султонӣ ба дарси улум пардохт ва он Ҳазрат ҷузв ба даст гирифта худро дар силки таломизан ҷаноби ифодат-муоб мунҳариз сохт».

Муаллифи «Ҳабиб-ус-сияр» дар охири зиндагӣ очизшудани донишмандро ишора кардааст. «Ва Амир Атоуллоро,— навиштааст ӯ,— дар авоҳири авқоти ҳаёт дидан зоҳирӣ аз рӯйати ашъё отил гашт ва аз балдаи фохираи Ҳирот ба Машҳад... рафта... даргузашт».

Аммо дар масъалаи таърихи вафоти Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ дар сарчашмаҳо чанд санаи гуногун сабт ёфтааст: **авосити шавволи 919** — баробари миёнаи декабри соли 1513 мелодӣ (Хондамир), **санаи 917** — мутобики 1511 мелодӣ (Шамсиддини Сомӣ), **санаи 929** — тибқи соли 1523 (Рӯё, Акимушкин). Азбаски Хондамир ҳамзамон ва аз ҳамсӯҳбатони бевоситаи Атоулло ҳисоб меёфт, аз ҳолати зиндагии ӯ ба қадри кофӣ воқиф буд, ахбороти ӯ, яъне санаи нимаи декабри соли 1513-ро аз рӯи ҳақиқат доништан мумкин аст.

Навоӣ дар маҷлиси ҷаҳоруми «Маҷолис-ун-нафос» менависад, ки Атоулло «дар саноеъ китобе тасниф кардан дорад, ки алҳол ба баёз нарасидааст». Аз ин суханони Навоӣ маълум мегардад, ки Ҳангоми таълифи «Маҷолис-ун-нафос» (соли 1490-91) асари Атоулло ҳанӯз анҷом наёфта будааст. Аммо ӯ дар таҳрири дуюми тазкирани худ (соли 1498) суханони болоро ба тариқи зайл тасҳеҳ менамояд: «Дар саноеъ китобе тасниф кардааст, мавсум ба «Бадоеи Атоӣ», ҳоло ба баёз расидааст». Вале ҳамоно навоӣ ки аз матни рисолаи Атоулло бармеояд, он на «Бадоеи Атоӣ», балки «Бадоеъ-ус-саноеъ» ном доштааст. Масалан, муаллиф дар муқаддимаи рӯбиро маҳз ба таъкиди ҳамин мақсад сабт намулдааст:

Ин баҳри ҳаёлот бадоеъ-анҷом,
Қ-аз дурри саноеъ аст бо зебу низом.
Онро ту «Бадоеъ-ус-саноеъ» кун ном
Созад ба атои ҳақ, Атоӣ, чу тамом.

¹ Яъне соли 1496—97 мелодӣ.

Санан таваллуди Атоуллоро дар ягон сарчашмаи адаби ва таърихӣ то имрӯз дастрасшуда дарёёб накардем, вале дар асоси як рубони худи вай, ки дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» мазкур аст, тахмине ба даст меояд, ки у дар байни солҳои 1430-40 ба дунё омадааст:

Чил сол ба халқ сарф кардам авқот,
Зоеъ кардам хулосан умру ҳаёт.
Шуд вақт, Атой, ки дигар бигрезӣ
Аз сӯхбати халқ, к-ин бувад роҳи начот.

Хондамир, Бобур ва чанде дигарон асари дигари Атоулло — **«Рисолаи қофия»**-ро мансуб донистаанд, ки дар ҳақиқат чунин асари у вучуд дорад ва алҳол ҷиҳли ду нусхаи қаламӣ он маълум мебошад. Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ дар чанд ҷои «Бадоеъ-ус-саноеъ» изҳори ният мекунад, ки баъди анҷом ёфтани ин асари мухтасар китоби мукаммалу муфассали дигаре дар бораи илми бадеъ бо номи «Такмил-ус-саноеъ» таълиф карда нист. Ҳамон навъе ки муаллифи «Қашф-уз-зунун» Ҳочӣ Халифа, соҳиби «Қомус-ул-аълум» Шамсиддини Сомӣ қайд кардаанд, гӯё ин нияти Атоулло ҷомаи амал пӯшида будааст. Аммо ин китоб ҳоло дастрас нест ва дар мавҷудияташ шубҳа дорем. Шамсиддин Сомӣ ҳамчунин менависад, ки гӯё Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ ба номи Алишери Навоӣ асари таърихӣ бо унвони «Равзат-ул-аҳбоб» эҷод намудааст. Вале дар ҳақиқат чунин асари таърихшиносӣ доштани олими мо маълум нест ва он дар сарчашмаи мӯътабар зикр наёфтааст, балки мувофиқи ахбороти Хондамир, Ҳочӣ Халифа ва дигарон **«Равзат-ул-аҳбоб ғӣ сират-ин набӣ ва-л-ол-ва-л-асҳоб»** ном асари таърихӣ вучуд дорад, ки он ба қалами Амир Чамолиддин Атоулло Асилӣ мансуб аст.

Ҳамон навъе ки маълум мегардад, Атоулло ғайр аз олими суҳаншинос ва мударрис мадраса буданаш боз хунари шоирӣ ҳам доштааст. Дар «Рисолаи қофия» ва «Бадоеъ-ус-саноеъ» хеле шеърҳо дарҷ гардидаанд, ки зодаи табии Атоулло мебошанд. Қисми калони ин шеърҳо бо таҳаллусҳои **Ато, Атой ва Атоулло** эҷод шудаанд.

Ду марди бузурги қарни XV — Атоулло ва Навоӣ бо ҳамдигар муносибати хуби дӯстона ва ҳамкориҳо доштаанд. Хондамир дар «Мақорим-ул-ахлоқ» ҳикоят мекунад, ки рӯзе Атоулло ба маҷлиси Навоӣ ҳозир мешавад ва Навоӣ аз у мепурсад:

— Аз кучо ташриф меоред ва ҷӣ муҳим доред?

Атоулло, ки дар он замон мударрисии мадрасаи «Ихлосия»-ро бар ўҳда дошт, чунин ҷавоб медиҳад:

— Муддати мадид ва аҳди байд аст, ки толиби онам, ки дар навоҳии мадрасаи «Ихлосия» сарое харида сокин шавам... Ва акнун мисли он чое ёфтаам ва ба маблағи се ҳазор динори кебаки меҳарам. Аммо амалдоре пайдо шуда, чизе бар ин маблағ меафзояд ва боё мехоҳад, ки он манзилро бад-ӯ бифурӯшад. Умед он, ки мулозимони Шумо шафқат намуда, руқъае ба он шахс нависанд, то аз сари байъ даргузарад ва харидани саройро ба ман гузорад.

Навой пасон чунин таклиф ба миён меорад:

— Агар яке аз фақирон сарое, ки ба вусъати сохт ва қасрати иморату латофати ҳаво... бошад, ва ёзан ба мадраса наздик бувад, пеши Шумо гузоранд, муносибтар бошад? ё он ки сайъ намояд, то ҳамаи саро ба даст Шумо дарояд?

Хуллас, Навой сароеро, ки аз сарои савдокардаи Атоулло бамартаба бехтару дилхоҳтар буд, ба вай бе-пул инъом мекунад.

Навой дар «Маҷолис-ун-нафос» номи Атоуллоро бо хурмату эҳтироми тамои ба забон гирифта, баъди таърифи олимиву шоирӣ ӯ менависад: «Фақир аз рӯи густохӣ ба Мир (Атоулло — Р. М.) меғӯям, ки «агар ба замми фазоилу камолот, дарвешиятон ҳам мебуд, хуб мешуд. Медонад, ки мусаллам надорад, собит хоҳамаш қард, аз зарурат мусаллам медорад». Чои тааҷҷуб аст, ки тарҷумонҳои «Маҷолис-ун-нафос» — ҳам Фаҳрини Хиротӣ ва ҳам Шохмуҳаммади Қазвинӣ ҳангоми тарҷумаи ин лаҳзаи ҷолиби диққатро партофтаанд. Ин нуқта дар шинохтани ҳаёт ва осори Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ, махсусан ҷаҳонбинии ӯ аҳамияти зиёде дорад, зеро ба замми таъкиди мазкури Навой ба ин масъала Бобур ҳам ишора қардааст. Муаллифи «Бобурнома» баъди зикри тавсифи рисолаҳои «Қофия» ва «Бадоеъ-ус-саноеъ» ба шахсияти соҳиби онҳо гузашта, менависад, ки «дар мазҳабаш инҳироф будааст»...

Холо аз «Бадоеъ-ус-саноеъ» понздаҳ нусхаи дастнавис дар китобхонаҳои Ленинграду Самарқанд, Техрону Лондон, Қоҳираву Ҳайдаробод ва дигар шаҳрҳои олам нигоҳ дошта мешавад. Матни мунтахаби рисола соли 1974 дар нашриёти «Ирфон»-и шаҳри Душанбе ба таърифи расид ва сазовори баҳои баланди мутахассисони советӣ ва хориҷӣ гардид.

«Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Атоулло Махмуди Хусайнӣ аз дебоҷа, муқаддима, се санъат — яъне боб ва хотима иборат мебошад. Асар дар таърихи 898 хичрӣ (1493 мелодӣ) анҷом ёфтааст, ки ин сана аз ду рубоии дар поёни китоб овардаи муаллиф маълум мегардад. Яке аз он рубоӣҳо ин аст:

Ин нусха, ки мисли ӯ яке аз сад нест,
Дар фанни бадеъ хубтар з-он ҳад нест.
Таҳрири нақу ёфта з-он таърихаш —
Таҳрири бадеъ аст, ки дар вай бад нест.

Мувофиқи ҳисоби абҷад, агар аз ҷамъи таҳрири бадеъ (904) ҳосили бад (6) барояд, 898 боқӣ мемонад, ки он ба соли 1493 мелодӣ рост меояд. Аз рубоии дигар рӯзи анҷом ёфтани китоб — даҳуми ҷумодӣ-юл-охир (мутобиқи 30 март) низ равшан мегардад:

Ин нусха, ки дар саноеъ омад нодир
Чун гашт тамои, кардам ӯро зоҳир.
Пурсид зи омиён яке таърихаш,
Бо вай гуфтам: даҳи ҷамид-ул-охир.

Китоб бо зикри фехрасти асар ва баёни сабаби таълифи он шурӯъ мешавад. Дар дебоҷа байте оварда шудааст, ки номи нависандаро дар бар дорад. «Аммо баъд чунин гуяд мусаннифи ин рисола ва муаллифи ин мақола, байт:

Камина бандаи маъбудӣ маънӣ —
Атоуллоҳи Махмуд-ул-Хусайнӣ».

Сабаби таълифи асар ҷолиби диққат мебошад. Нигоранда баъди зикри байти боло менависад, ки «дар бидоятӣ ҳол ва замони фароғатбол ин каминаро бит-табъ майли тамои ба назми матбӯъ ва каломӣ маснӯъ мебуд,... ба он фан иштиғол менамуд». Аммо шугли Атоулло дар ҷамъоварии шеърҳои серсанъати амикмазмун дер давом намекунад, ки ба ин шароити қору зиндагӣ сабабгор буд. Муаллиф менависад: «Аммо бо мурури андак фурсате ву замоне ва убури андак вақте ву овоне ба сабаби балои иртиқоби вофёе, баъзе васвасаҳо ва ибтилои лавозими тадриси мадрасаҳо асли он майл мунъидам ва бинои он шугл мунҳидам шуд, ҷунончи солҳо мегузашт, ки хотир гирди ин қор намегашт ва баъзе авроқ, ки дар он боб навишта ва тартиб дода буд, зарравор дар завоёи байти насимон абтару

парешон ва аз гарду ғубори беътиборӣ бо хок баробару яксон шуда буд».

Ҳамон навъе ки Атоулло дар дебоҷа нақл мекунад, барон давом додани он шугл ва ба анҷом расонидани ин асар Алишери Навоӣ ташвиқ мекунад. Маҳз ба туфайли ташвиқи ин марди шариф «Бадоеъ-ус-саноеъ» ба анҷом мерасад. Атоулло дар васфи Навоӣ қитъаеро дарҷ намудааст, ки он мувашшаҳ буда, аз сарҳарфҳои мисраъҳои номи **Амир Алишер** бармеояд:

Амони халқи ҷаҳону ҷаҳони фазлу ҳунар,
Мадори давлату мулку низоми миллату дин.
Ягонае ба фасоҳат, ки дар балогат гӯй
Рабудааст зи Ҳасону бурда сад таҳсин.
Алам ба мулки ҳукумат, адам ба олами фақр,
Ливон ҳукм ба дасту шиори шаръ — онн.
Ямини ӯ зи саҳо баст дасти баҳр ба ҷуд,
Шимоли ӯ зи саҳоб аст бех, ҷӣ ҷои ямин?
Юдиму давлата-ху-л-лаҳу, мо ядим-ул-халқ
Раоҳу ноғиз-ал-аҳкоми рутабан, омин!

Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ дар муқаддимаи асар, ки «**Дар усули илми арӯз**» ном дорад, ба арӯз ва зиҳфиҳои он маълумоти мухтасар, вале муфиде медиҳад. Чунончӣ, ӯ менависад, ки ҷамъи баҳрҳои арӯз нуздаҳтост, аз он панҷ баҳр (тавил, мадид, басит, вофир ва комил) — ҳоси назми араб; се баҳр (ғариб, қариб ва мушокил) — ҳоси шеъри аҷамиён; ёздаҳ баҳри боқимонда — муштарақ.

Санъати (боби) аввали «Бадоеъ-ус-саноеъ» ба шарҳу тафсири шаст санъати бадеии лафзӣ — ҳамчун тарсеъ, таҷнис, иштиқоқ, мақлуб, саҷъ, зуқофиятайн, муқаттаъ ва амсоли инҳо бахш шудааст.

Санъати дуюм «**Дар баёни муҳассаноти маънавия**» ном дошта, ҷигунагии шаступанҷ санъати маънавиро (аз қабилӣ тавҷеҳ, таъкид, таҷоҳули ориф, ирсоли масал, талмеҳ, ҷамъ, тафриқ, игрок, суолу ҷавоб ва ҳоказо) инъикос менамояд.

Санъати сеюм, ки «**Дар муҳассаноти лафзия ва маънавия**» ном дорад, роҷеъ ба бистуду санъати муштарақ, яъне ҳам лафзиву ҳам маънавӣ (ба мисли мутобиқа, тазод, муқобила, муроот-ун-назир, таносуб, сиёқат-ул-аъдод, тансиқи сифот, иқтибос, тазмин, ҳусни ибтидо, ҳусни таҳаллус, бароати истехлол, ҳусни хотима ва ғ.) баҳс мекунад.

Чунон ки аз мундариҷаи бобҳо маълум мегардад, Атоулло санъатҳои бадеиро ба гурӯҳҳо, яъне маънавӣ, лафзӣ ва муштарақ тақсим менамояд, ки чунин тасни-

фот дар «Тарҷумон-ул-балоғат»-и Муҳаммад ибни Умари Родуёни, «Ҳадоиқ-ус-сеҳр фӣ дақиқ-иш-шеър»-и Рашидаддини Ватвот, «Ал-муъҷам фӣ маонӣ ашъор-ил-Аҷам»-и Шамси Қайси Розӣ ва ғ. дучор намеояд.

Чихати муҳими «Бадоеъ-ус-саноеъ» дар он аст, ки вай дорои қимати бузурги илмӣ мебошад. Аксари асарҳои бадеъшиносии асримиёнагӣ бештар хусусиятҳои дастуриро амалиро молик буданд, зеро мақсади муаллифони ин қабил асарҳо хонандагонро бо санъатҳои асосии каломи бадеъ, қондаву қонун ва намунаҳои онҳо муҳтасаран шиносонидан буд. Аммо «Бадоеъ-ус-саноеъ» бештар хусусияти илмиву тадқиқотӣ дошта, дар он баҳсу мунозира, исботу далелҳо ва ҷамъбастиҳо мавқеи калонро ишғол менамоянд. Ҳамчун намуна шарҳи санъати тарсеъро аз назар хоҳем гузаронд.

Атоулло пеш аз ҳама нишонаҳои асосии тарсеъро ба тариқи зайл баён мекунад: «ТАРСЕЪ — ба қавли аксари фусаҳои араб иборат аст аз он ки чун ду бахше каломро — хоҳ назму хоҳ наср — мулоҳиза кунанд, ҳар лафзе аз ҳар бахш мусовӣ бошад бо лафзе, ки муқобили ӯст аз бахше дигар дар вазн ва мувофиқ бошад бо ӯ дар ҳарфи охирин ё мутақориб бошад. Ва баъзе аз эшон тақорубро низ шарт накардаанд». «Аммо,— меғӯяд Атоулло,— пеши шуарои Аҷам мувофиқати алфоз дар ҳарфи охирин шарт аст. Ва мурод ба «ҳарфи охирин» — ҳарфи равист ва он чи ба манзилаи ӯст аз наср». Муаллиф барои тасдиқи фикри худ байтеро чун намуна меорад, ки калимаҳои ҳар мисраъ бо калимаҳои рӯбарӯи худ аз мисраи дигар баробарвазну ҳамқофия мебошанд:

Зи рӯяш мунфил гулҳо фитода бӯстон дарҳам,
Ба кӯяш муттасил дилҳо кушода дӯстон хуррам.

Атоулло барои пурқувват кардани фикр мисоли дигареро бо ифодаи «аз абъёти беназири дилпазири ин санъат» меорад, ки он аз осори Навоист:

Чунон вазид зи бӯстон насими фасли баҳор,
К-аз он расид ба ёрон шамими васли нигор.

Муаллифи «Бадоеъ-ус-саноеъ» ба навъи дигари тарсеъ ишора менамояд, ки «агар риоят кунанд, ки алфоз дар ҳаракоту сукуноти низ мувофиқ бошанд, дар ғояти латофат бошад, чунон ки байт:

Ба ҷафон рақиб додам таъ,
Ба вафон ҳабиб шодам ман».

«Ва мебояд донист, ки,— мегӯяд соҳиби асар,— аз такрори робитаҳо мутлақо дар назму наср боке на, чунон ки Рӯдакӣ гуфта, байт:

Қас фиристод ба сар-андар иёр маро,
Ки: «Макун ёд ба шеър-андар бисёр маро!»

Ва инро арбоби ин фан аз қабилӣ тарсеъ доштаанд ва аз ихтилофе дар вазн, ки ба ҷихати қофия бошад ҳам, боке нест...»

Муаллиф ҳамчун далел ду байти Рашиди Ватвотро сабт намуда, сониян навиштааст: «Дар «Ҳадоиқ-ус-сехр» гуфта, ки «ин қасида бас дароз аст ва аз аввал то охир мурассаъ аст. Ва ғолиб занни ман он аст, ки пеш аз ман дар Арабу Аҷам қасидаи тамои мурассаъ нагуфта». «Ва баъзе,— мегӯяд боз Атоулло,— ихтилофро дар робитаҳо ҷоиш доштаанд. Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ»-и Ҳоҷа Салмон ин байт аст — аз баҳри ҳазаҷи мусаммани солим, назм:

Сафои сафвати рӯят сафои гулситон дорад,
Ҳавои ҷаннати кӯят ҳаёти ҷовидон дорад.»

Атоулло қайд мекунад, ки як гурӯҳи олимони араб тарсеъро санъати алоҳида нашумурда, балки як навъи санъати бадеии саҷъ донистаанд. Ӯ боз мегӯяд, ки донишмандони араб «мувофиқати тамоми алфози ҳарду бахш аз калом дар вазну ҳарфи охир шарт накардаанд, балки ҳар гоҳ ки ду лафзи охир аз ҳарду бахш мувофиқ бошанд дар вазну ҳарфи охир ва ҳамчунин аксари боқии алфози ҳар ду бахш мувофиқ бошанд, он низ пеши ин ҷамоат аз қабилӣ тарсеъ аст». Аз рӯи таъкиди Атоулло ин ҷамоат ба ду гурӯҳ ҷудо шудаанд: гурӯҳе тарсеъро хоси наср ҳисобидаанд ва гурӯҳи дигар ҳам ба насру ҳам ба назм маҳсус донистаанд. Муаллиф пасон ба баёни сабаби «тарсеъ» ном гирифтани ин санъати бадеӣ пардохта, изҳор менамояд, ки онро «аз тарсеи иқд гирифтаанд ва он чунон аст, ки ҷавоҳире, ки дар як ҷониби иқд аст, мисли он ҷавоҳир аст, ки дар ҷониби дигар аст; ва вачҳи тасмий зоҳир аст».

Пасон Атоулло «Тарсеъ маа-т-таҷнис» сарлавҳа гузошта навиштааст: «Бидон, ки чун бо тарсеъ санъати дигар муназзам шавад, мӯҷиби камоли ӯ мешавад». Олим барои мисол тарсеи таҷнисдорро қайд намуда, байтеро ҳамчун намуна оварда, мегӯяд, ки «агар рио-

ят кунанд, ки мисраи сонӣ батамом таҷниси мисраи аввал бошад, аҳсану акмал бошад, чунон ки байт:

На ёрӣ, мудом маёвар ба ман,
Наёри мудомам, май овар ба ман!

Дар ин байт калимаҳои «мудом» ва «ман» дар ҳарду маврид дар маъниҳои гуногун (мудом — «шароб» ва «ҳамеша»; ман — ҷонишин ва воҳиди ченак) кор фармуда шудаанд. Шоир дар байти мазкур гуфтанист, ки ба ман ёр нестӣ, доим пеши ман маё; агар як ман шароб наёри, онро барои ман маёвар!

Атоулло шартӣ дигари тарсеи таҷнисдорро хотиррасон намудааст: «агар риоят кунанд, ки дар сурати хатти низ мувофиқ бошанд, дар ғояти камол бошад».

Атоулло дар тафсири санъатҳои бадеӣ ва шакли анови онҳо ҳел батафсил сухан ронда, ҳусну қубҳашонро ва роҳҳои истеъмолашонро аз рӯи донишу маҳорати худ ва шароити имкониятҳои замонаш баён менамояд. Чунончи, ӯ баъди нишон додани сачъ ва навъҳои он, се дафъа «Ғоида» сарлавҳа гузошта, сачъҳои сараву носараро ҷудо кардааст. Муаллиф маҳз дар ҳамин навъ «Ғоида»-ҳо фикрҳои ҷолиби диққат баён намудааст, чунончи: «шароити ҳусни сачъ ҷаҳор аст: аввал — он ки муфрадоти алфозаш писандида бувад; дуюм — он ки таркибаш зоҳир-ул-маънӣ ва маҳкаму хушоянда бошад; сеюм — он ки лафз тобеи маънӣ бошад, на акс; ҷаҳорум — он ки маонии фикраҳо муқаррар набошад»; «ҳадди ӯ (сачъ) аз ду лафз аст ва ҳар фикрае то даҳ лафз»; «алфоз ҳарчанд камтар — ҳусни сачъ бештар», «аъломаротиби сачъ аз қайсияти тасовӣ ва тафовути фикраҳо он аст, ки фикраҳо баробар бошанд»; «бинои сачъ бар сукуни эъҷоз аст»; «сачъ дар калом монанди ҳол аст бар рӯи маҳбуб, пас, агар бисёр бошад, ҳусну латофатро мебарад» ва ғайраҳо ҳоказо. Чунин фикру андешаҳои назариявӣ дар таҳқиқи афкори халқҳои даризабон аҳамияти калони таърихӣ дорад.

Вусъати доираи илмӣ китоби «Бадоеъ-ус-саноеъ»-ро танҳо ҳамин далел ҳам нишон дода метавонад, ки Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ понздаҳ навъи санъати таҷнисро бо бисту ҳафт истилоҳи мухталифи онҳо шарҳ медиҳад ва мисолҳо меорад, ҳол он ки дар машҳуртарин асарҳои саноеъшиносӣ, чунончи дар «Ҳадоиқ-ус-сеҳр»-и Рашидаддини Ватвот ҳамагӣ ҳафт хели санъати мазкур тафсир ёфтааст. Атоулло зимни тавсифи ан-

вои тачнис сарфи назар аз иборати умумии «фусаҳои араб гуфтаанд», «шуарои ачам гуфтаанд» боз сиву панҷ бор ба сарчашмаҳои гуногуни адабиётшиносӣ — чунончи «Мифтоҳ» (10 бор), «Эзоҳ» (7 бор), «Тибъён-ул-баён» (4 бор), асарҳои Рашиди Ватвот (4 бор), Мавлоно Кутбиддин (4 бор), Амир Саидшариф (3 бор), Ибн ал-Асир (1 бор), Шамси Қайс (1 бор) ва Мавлоно Саъдадини Тафтозонӣ (1 бор) истинод намуда, фикри муаллифиро тасдиқ ва ё инкор кардааст...

Хотимаи «Бадоеъ-ус-саноеъ» аз ду баҳс иборат буда, «Баҳси аввал» дар навбати худ, ба ду қисм чудо мешавад: «Яке уюби роҷеа ба лафз ва дигаре роҷеа ба маънӣ.»

Муаллиф дар қисми якуми «Баҳси аввал» даҳ айби лафзиро (танофур, ғароиб, муҳолифи қиёс, заъфи таълиф, таъқиди лафзӣ, такрор, ихлол, таслим, тазниб ва тағйир) тафсир додааст. Муҳаққиқ аввал айби лафзиро шарҳ дода, пас онро ба воситаи мисоле нишон медиҳад. Чунончи: «ТАСЛИМ — он аст, ки дар назм лафзе оранд, ки мӯҳтоҷ бошанд ба он, ки чизе аз он кам кунанд, то вази дуруст бошад. Ва кам кардани он чиз миёни шуаро шоеъ набошад». Дар ин масъала муаллиф ду байт аз осори Мансури Мантиқӣ ва Ҳаким Саной меорад, ки аввали ин аст:

Боз ғирам дил зи ту, чунон ки надодам,
Сабр кунам сабру ҳарчи бодободам.

Вазни шеър тақозо дорад, ки дар лафзи «бозғирам» ҳарфи «йо» сабук талаффуз карда шавад, ҳол он ки ин муҳолифи табиати ҳарфи мазкур мебошад. Пасон, истилоҳи «таслим»-ро шарҳ дода, Атоулло менависад, ки «таслим дар луғат — раҳна кардан аст ва вачҳи тасмия зоҳир аст».

Қисми дуюми «Баҳси аввал» — уюби роҷеа ба маънӣ «низи он чи машҳур аст — даҳ аст»: нисбати шайъ, таноқис, имтиноъ, муҳолифи урф, қалб-ул-маънӣ, тақаллуф-ул-қофия, насх (интиҳол), масх (игорат), салх (илмом) ва нақл. Ин навъ фаслҳо низ ҳовии фикрҳои баланди назариявии Атоулло мебошанд, масалан: «ИМТИНОЪ — он аст, ки дар мадҳ, ё дуо, ё ғайри он чандон муболиға кунанд, ки ба ҳадде расад, ки ақл онро маҳол шуморад, чунон ки яке аз қудамо гуфтааст, байт:

Ба тир аз ҷашми нобино сапеда пок бардорад,
Ки не дида биёзирад, на нобино хабар дорад.

Ва Аллома гуфта, ки «Мумтанеъ — он аст, ки мавҷуд нашавад, аммо мумкин бошад тасаввури он, чунон ки гуянд:

То абад бош довари даврон!

Ва пеши банда ин аст, ки ин вақте аз қабилӣ уюб аст, ки мурод маънии ҳақиқӣ он бошад. Аммо агар онро киноят доранд аз камол дар амре, мисли хубии тир андохтан — дар мисоли аввал, ва ба умри дароз бо давлат будан — дар мисоли сонӣ — айб нест. Ва чӣ гуна айб бошад? Ҳол он ки дар ашъори фусаҳон араб ва шуарои аҷам, ки ҳама кас эшонро мусаллам медоранд, аз ин қабил бисёру бешумор ҳаст. Ҳар кас татаббӯъ карда бошад, донад; ва ҳар кас татаббӯъ накарда бошад, гӯ: татаббӯъ кун. Ва агар абноӣ замон бар сабили муқобира ва инод сухани фақирро қабул накунад, гӯ: макунед! ки маро рӯи сухан ҷуз ба аҳли инсоф нест...»

Атоулло роҷеъ ба таносуби лафзу маънӣ, хусусияти образнокӣ каломӣ бадеӣ, хусусият ва қонуният баъзе навъҳои шеърӣ мо суханҳои пурбаҳои илмӣ ба ёдгор гузаштааст.

«Баҳси дуюм»-и хотима, ки он як навъ фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ ҳисоб меҳӯрад — «**Дар баёни маонии баъзе алфози мутадовила миёни шуаро, ки мӯхтоҷ ба баён аст**» ном дорад. Дар ин қисм понздаҳ истилоҳи адабӣ, яъне: ташбиб, насиб, ғазал, мусарраъ, муздавач, муқаффо, муҷаннаъ, таҷаммеъ, байт-ул-қасида, матбӯъ, мутақаллаф, ҳасӣ, ҷазолат, салосат, иртиҳол ва саҳли мумтанеъ, ки барои оммаи хонандагон ва қисман олимону адибон низ ториканд, шарҳу эзоҳ ёфтааст. Барои равшан тасаввур намудани тарзи баён ва услуби муҳокимаронии муаллиф тафсири истилоҳи **матбӯро** аз назар хоҳем гузаронд: «**МАТБӯЪ** — шеъреро гуянд, ки биноӣ он бар вазни мақбули тибон салима ва қофияи дуруст ниҳода бошанд; ва алфози он хушояндаву машҳур-ул-истеъмом бошад; ва таркиби он дарҳамбаставу латиф бошад; ва маонии он мақбул бошад; забонзадаи мардум нашуда бошад; ва ҳар чӣ аз саноеъ дар он ба қор бурда бошанд, бар ваҷҳе камол бошад; ва дар фаҳми калому ҳусни адо ба воситаи он қусуре падид нашуда бошад; ва аз ҳарфу алфози зоида ва тағйири алфоз, ки қудам ба ҷиҳати шеър зоида доштаанд.

муарро бошад — монанди ин байти ҳазрати худованди
корӣ, байт:

Оташин лаъле, ки тоҷи хисравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри ҳаёли хом пухтан дар сар аст.

Ва аксари абъёти ин қасида ҳамчунин воқеъ шуда». Дуруст аст, ки чидду ҷаҳд ва кӯшишҳои Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ дар соҳаи ҷамъ намудану тафсир кардани истилоҳоти адабиётшиносӣ ташаббуси нахустин нест. Дар асари машҳури Рашидаддини Ватвот «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» бо ҷунин қисмати «фарҳанг» дучор меоем. Ба ин навъ «фарҳанг» Шамси Қайс низ фаслери бахш намудааст. Аммо Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ аввалан рӯйхати истилоҳотро тағйир дода, баъзе истилоҳҳои маълуму машҳуро (аз қабилӣ рубоӣ, луғз, муаммо) хориҷ намуд, сониян, шарҳу тафсири муаллифони пешинро равшантару мукаммалтар кард, дигар, ба рӯйхати истилоҳот ҷазолат, салосат, иртиҳол, саҳли мумтанеъро зам намуд.

Қобили таъкид аст, ки дар саросари «Бадоеъ-ус-саноеъ» аз ҷумла дар «Баҳси дуюм»-и хотима низ ақидаи том, назари катъӣ ва равшани муаллиф роҷеъ ба маҳкамии мазмун ва устувории суҳан хеле ба хубӣ ҳис карда мешавад. Порчаи зерин исботи ин фикр шуда метавонад: «Салосат — он аст, ки алфози шеър нозук бошад, таркиби он равону хушоянда, ҷунон ки дар ғазалҳои ҳазрати устои хучастафари Ҷомӣ ва Амир Шоҳӣ воқеъ шуда. Ва тариқи ғазалу маснавӣ ва китъаи қасиру рубоӣ ин аст. Ва он шеърро, ки алфозу таркиби он нозуку равон ва хушоянда бошад, **салис** мегӯянд. Ва гуфтаанд, ки офати салосат — ракокат аст. Ва «салосат» дар луғат — нарм шудан аст ва ваҷҳи тасмия зоҳир аст».

Ҷолиби диққат аст, ки яке аз қонунҳои асосии адабиёти бадеӣ — ваҳдати шаклу мундариҷа ҳамеша дар маркази диққати Атоулло будааст. Ӯ ягонагии ин ду ҷиҳи муҳими адабро шартӣ асосии каломи бадеъ шумурда, вале «алфозро тобеи маънӣ» медонад.

Дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» одоби баҳси илмӣ, қоидаву қонунӣ таълифи асар пурра баҳо оварда шудааст, ҷунончи, ҳар ҷо, ки муаллиф бевосита шеъри касеро мисол меорад ва ё суҳанони олимеро иқтибос мекунад, — ҳатман номи соҳиби онро нишон медиҳад, монанди «Рашиди Ватвот гуфта», «Мавлоно Қутбиддини Аллома аз соҳиби «Мифтоҳ» нақл карда» ва амсоли инҳо.

Китоби Атоулло дар омӯзиши таърихи адабиёти халқҳои даризабон низ қимати намоёне дорад. Танҳо ҳаминаро қайд кардан кифоят аст, ки муаллиф барои исботи ин ё он масъала ба осори чандин шоири машхуру гумно — ҳамчун Рӯдакӣ, Абӯшакур, Фирдавсӣ, Анварӣ, Муиззӣ, Фаррухӣ, Саной, Азракӣ, Масъуди Саъд, Низомӣ, Мухторӣ, Ризои Нишопурӣ, Чомӣ, Амир Шохӣ, Навоӣ ва дигарон муроҷиат кардааст. Пораҳоеро ҳам пайдо кардан мумкин аст, ки танҳо ба шарофати ҳамин китоб ба мо расидаанд.

Умуман, «Бадоеъ-ус-саноеъ» дар соҳаҳои гуногуни илмҳои филологии мо арзиши зиёде дошта, ба қимати калони илмӣ, назариявӣ ва амалӣ молик мебошад. Мақоларо бо суханони шоистаи Навоӣ дар ҳаққи ин китоб анҷом додан муносиб аст: «Маълум нест, ки дар ин фан, — мегӯяд Навоӣ дар тазкирани худ «Маҷолис-ун-нафоис», — ҳаргиз касе ба ин андоза китобе ҷомеъ ва муфид таълиф карда тавонад». Дар воқеъ ҳам дар ин панҷ қарни пасин китобе ба дараҷаи «Бадоеъ-ус-саноеъ» ҷомеъ ва муфид ба майдон наёмад.

МУНДАРИЧА

Ба чои муқаддима	3
----------------------------	---

Фасли якум

Асоси як тасвири шоирона	5
Радифи як шохасар	11
Фуруғи шеъри ҷонпарвар	18
Ду нишони шеъри олий	28
Хоча Ҳофиз ва Темури Ланг	35
Сайре дар бӯстони хикмат	41
Насри дилангез	66

Фасли дуюм

Образ, санъат ва маҳорат	81
Як рӯи шахсутун	96
Ошённаш дили халқҳо	109
Устоди бузурги сухани бадеӣ	116
Сухане аз маҳорат	120
Поэтикаи шеъри «Ба В. И. Ленин»	125
Машғали даврон	133
Андешаҳои гирди шеър	142
Шоирӣ навоар	153

Фасли сеюм

Чанд сухан дар бораи адабиётшиносии тоҷик	158
Ҳаёти иҷтимоӣ ва тасвири шоирона	164
Кофия: пайдоиш ва арзиш	182
Замон ва сухан	190
Назарияҳои бузург	199
Суханшиносии беназир	211

Раҳим Мусульманкулов

БЛЕСК ПЛЕНИТЕЛЬНОЙ ПОЭЗИИ

(на таҷикӣ тили)

Муҳаррир Л. Асоев
Ороиши А. Иқов
Муҳаррири ороиш С. Логинов
Муҳаррири техникаи Е. Цинн
Мусахҳах Р. Атоева

БИ № 415

Ба матбаа 12.09.83 супурда шуд. Ба ҷопаш 03.02.84 имзо шуд. ҚЛ 00376. Формати 84×108¹/₃₂. Қоғози типографии № 2. Гарнитурани адабӣ. Ҷопаш барҷаста. Ҷузъи ҷопии шартӣ 11,76. Ҷузъи рангаи шартӣ 12,02. Ҷузъи нашрию ҳисоби 12,2 Адади нашр 2000. Супориши № 4749. Нарҳаш 1 с.

Душанбе, нашриёти «Ирфон», кӯчаи Айӣ, 126.

Қомбинати полиграфии Қомитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба корҳои нашриёт, полиграфия ва савдои китоб.

Душанбе, кӯчаи Айӣ, 126.

1с.

НАШРИЕТИ «ИРФОН»